

1999 ж. шыға бастады

Тіркелген куәлік № 13395-Ж
Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
22.02.2013 ж. берген

Редакция алқасы

Н.Л. Сейтахметова (бас редактор)
А. Сағиқызы (бас редактордың
орынбасары)
Ш.Е. Джаманбалаева
Е.У. Байдаров
Ә.А. Құранбек
Д.М. Жанабаева
М.К. Бектенова
З.К. Шаукенова
А.М. Амребаев
Ш.М. Жандосова
Ж.С. Сандыбаев
Л.Н. Токтарбекова (жауапты хатшы)

Редакционная коллегия

Н.Л. Сейтахметова (главный
редактор)
А. Сағиқызы (зам. главного
редактора)
Ш.Е. Джаманбалаева
Е.У. Байдаров
Ә.А. Құранбек
Д.М. Жанабаева
М.К. Бектенова
З.К. Шаукенова
А.М. Амребаев
Ж.С. Сандыбаев
Ш.М. Жандосова
Л.Н. Токтарбекова (отв. секретарь)

Регистрационное свидетельство
№ 13395-Ж выдано Комитетом
информации и архивов
Министерства культуры
и информации Республики
Казахстан 22.02.2013 г.

Издается с 1999 года

ISSN 1999-5849 (Print)
ISSN 2959-7544 (Online)

**ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-
ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖУРНАЛ**

Адам әлемі

**ФИЛОСОФСКИЙ И ОБЩЕСТВЕННО-
ГУМАНИТАРНЫЙ ЖУРНАЛ**

2 (100)·2024

**Халықаралық редакциялық кеңес
Международный редакционный совет**

Сейдуманов С.Т. (кеңес төрағасы, Қазақстан)
Зияуддин Сардар (Ұлыбритания)
Фиерман У. (АҚШ)
Аматаякул Супаквади (Таиланд, Италия)
Халилов С. (Әзірбайжан)
Мехди Санаи (Иран)
Лекторский В.А. (Ресей)
Тощенко Ж.Т. (Ресей)
Кенан Горсой (Түркия)
Шермухамедова Н.А. (Өзбекстан)
Бюлент Шенай (Түркия)

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28
<https://adamalemijournal.com>

© Filosofia, saiasattanu және dıntanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesi, 28
<https://adamalemijournal.com>

*Философия: тарих және қазіргі заман * Философия: история и современность*

Салимова Р.С., Кожамжарова М.Ж., Аубакирова С.С. ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ МОДЕЛЕЙ ОБРАЗОВАНИЯ И ОБРАЗОВАННОГО ЧЕЛОВЕКА ОТ АНТИЧНОСТИ ДО СОВРЕМЕННОСТИ»	3
Нұрышева Г.Ж., Тайженбетова А.Б. ҚАЗАҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХИ ЖӘНЕ САЯСИ АЛҒЫШАРТТАРЫНА ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ	13
Омарова Г.С., Қоңырбаева К.М., Нүсіпова Г.И. ИБН СИНАНЫҢ ЭТИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ: ӘЛЕМДІК РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ДАМУЫҒА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ	21
Джуншеев Р.Е., Мусабекова Г.К. ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ РУХАНИ ЖАЛҒАСТЫҚ: А.ҚҰНАНБАЕВ ЖӘНЕ С.ТОРАЙҒЫРОВ	30
Massalimova R.A., Suleimenov I.E., Gabrielyan O.A., Vitulyova Ye.S. THE EVOLUTION OF CONSCIOUSNESS FROM THE POINT OF VIEW OF MODERN THEORY OF INFORMATION AND TELECOMMUNICATIONS	40

*Саясат. Қоғам. Мәдениет * Политика. Общество. Культура*

Бижанов А.Х., Исмагамбетов Т.Т. ВЗАИМОСВЯЗЬ И ВЗАИМОУСЛОВЛЕННОСТЬ ГОСУДАРСТВА, ДЕМОКРАТИИ И СПРАВЕДЛИВОСТИ	52
Алтайқызы А., Борбасов С.М. ҚАЗАҚСТАНДА ХАЛАЛ ИНДУСТРИЯСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ: МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІНЕ САЯСИ ТАЛДАУ	65
Kim G., Eschment B., Sadvokassova A., Nakipbayeva Zh., Otar E. WOMEN IN THE ETHNIC COMMUNITIES OF KAZAKHSTAN AS A CHANNEL FOR THE PRODUCTION AND FORMATION OF CIVIC AND ETHNIC IDENTITY: ON THE EXAMPLE OF TAJIK WOMEN IN THE TURKESTAN REGION	73
Алияров Е.К., Нуров М.М., Жангужекова Д.Ж. ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЖӘНЕ ТАЯУ ШЫҒЫС ЕЛДЕРІНІҢ САЯСИ ПРОЦЕСТЕРІНДЕГІ ДІНИ ФАКТОР	83
Жиренова А.Т., Оралбек К.О., Кемербай Р.А. КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ	93
Балтабаева А.Ю., Ахметова Г.К., Алимова С.В. ДӘРУШТЕРДІҢ ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ БОЙЫНДАҒЫ ЕЛШІЛІК ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ МЕН РӨЛІ	105

*Дінтанулық және исламтанулық зерттеулер *
Религиоведческие и исламоведческие исследования*

Rashimbetov R.T., Kabylova A.S. MOTIVATIONAL ASPECTS OF THE MECCAN AND MEDINA AYATS: COMPARATIVE ANALYSIS	118
Насимов М.Ө., Паридинова Б.Ж. ДІНИ ҰЛТШЫЛДЫҚ: ПОСТКЕҢЕСТІК КЕҢІСТІК ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ	128
Қасымхан Қ., Қасабекова Е.Қ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СОПЫЛЫҚ: ТАРИХЫ МЕН СИПАТЫ	141
Botakarayev B.K., Benli Y. SOCIO-POLITICAL FACTORS INFLUENCING THE DEVELOPMENT OF ISLAMIC FUNDAMENTALISM	151
Аманқұл Т., Шағырбай А., Молдахмет Б. ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ДІННІҢ РӨЛІ МӘШҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ «НАУРЫЗНАМА» ЕҢБЕГІ НЕГІЗІНДЕ	160
Музыкина Е.В. ЭПИСТЕМОЛОГИЯ ИСЛАМСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ПОСТПРИВЫЧНОЕ ВРЕМЯ	170

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ МОДЕЛЕЙ ОБРАЗОВАНИЯ И ОБРАЗОВАННОГО ЧЕЛОВЕКА ОТ АНТИЧНОСТИ ДО СОВРЕМЕННОСТИ

¹Р.С. Салимова, ²М.Ж. Кожамжарова, ²С.С. Аубакирова

АННОТАЦИЯ

Образование – один из важных факторов, способствующий вовлечению человека в мир науки и культуры. Именно в процессе образования человек осваивает и непрерывно пополняет культурные ценности. В связи с этим в данной статье объектом исследования является образование как система, которая оказывает важную роль на развитие всего общества. Предмет исследования – методы обучения и воспитания, характерные для каждого периода развития цивилизации.

Цель исследования заключается в определении модели образованного человека, начиная с Античности и до настоящего времени. Исходя из поставленной цели, авторами статьи были выдвинуты следующие задачи: систематизировать основные характерные признаки системы образования; определить методы и способы обучения в каждый исторический период; рассмотреть современную систему образования, в том числе и казахстанскую, ее основные тенденции и направления развития на современном этапе. В написании статьи теоретической и методологической основой послужили исследования российских и казахстанских ученых: Южаниновой Е.Р., Нысанбаева А.Н., Молдабекова Ж.Ж., Соловьевой Г.Г., Сейтахметовой Н.Л., Едилбаевой С.Ж.

Ключевые слова: модель образования, трансформация образования, образовательная система, гуманитарное образование, образованный человек, национальная модель образования, медиатехнологии, дистанционное образование.

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²НАО «Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан

Автор-корреспондент:
Р.С. Салимова,
salimova_raigul@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Салимова Р.С.,
Кожамжарова М.Ж.,
Аубакирова С.С.
Философский анализ
моделей образования и
образованного человека
от античности до
современности
// Адам әлемі. – 2024.
– №2 (100). – С. 3-12.

Антика заманынан қазіргі кезеңге дейінгі білім беру үлгілеріне және білімді адамға философиялық талдау

Аннотация. Білім – адамның ғылым мен мәдениет әлеміне еліктіруге ықпал ететін маңызды факторлардың бірі. Дәл тәрбие үдерісінде адам мәдени құндылықтарды игеріп, үздіксіз толықтырып отырады. Осыған орай, бұл мақалада білім беру бүкіл қоғамның дамуында маңызды рөл атқаратын жүйе ретінде зерттеу нысаны болып табылады. Зерттеу пәні – өркениет дамуының әрбір кезеңіне тән оқыту мен тәрбиелеу әдістері.

Зерттеудің мақсаты – Антика дәуірінен қазіргі кезеңге дейінгі білімді адам үлгісін анықтау. Мақсатқа сүйене отырып, мақала авторлары келесі міндеттерді алға қойды: білім беру жүйесінің негізгі сипаттамалық белгілерін жүйелеу; әрбір тарихи кезеңдегі оқытудың әдістері мен жолдарын анықтау; қазіргі, оның ішінде қазақстандық білім беру жүйесін, оның қазіргі кезеңдегі негізгі тенденциялары мен даму бағыттарын қарастыру. Мақаланы жазуда ресейлік және қазақстандық ғалымдар: Е.Р. Южанинованың, А.Н. Нысанбаевтың, Ж.Ж. Молдабековтың, Г.Г. Соловьеваның, Н.Л. Сейтахметованың, С.Ж. Едилбаеваның зерттеулері теориялық және әдістемелік негіз болды.

Түйін сөздер: білім беру моделі, білім трансформациясы, білім беру жүйесі, гуманитарлық білім, білімді адам, білім берудің ұлттық моделі, медиатехнологиялар, қашықтықтан оқыту.

Philosophical Analysis of Models of Education and Educated Person From Antiquity to the Present

Abstract. Education is one of the important factors contributing to the involvement of a person in the world of science and culture. A person masters and continuously replenishes cultural values precisely in the process of education. In this regard, in this article, the object of study is education as a system that plays an important role in the development of the whole society. The subject of the research is the methods of training and education, characteristic for each period of the development of civilization..

The purpose of the study is to determine the model of an educated person, from Antiquity to the present. Based on the goal, the authors of the article put forward the following tasks: to systematize the main characteristic features of the education system; determine the methods and ways of teaching in each historical period; consider the modern education system, including Kazakhstani, its main trends and directions of development at the present stage. The theoretical and methodological basis in writing the article was the research of Russian and Kazakh scientists: Yuzhaninova E.R., Nysanbaeva A.N., Moldabekov Zh.Zh., Solovieva G.G., Seitakhmetova N.L., Edilbayeva S.Zh.

Key words: Model of Education, Transformation of Education, Educational System, Humanitarian Education, Educated Person, National Model of Education, Media Technologies, Distance Education.

Введение

Образование является одной из важнейших сфер любого государства и относится к значимым ценностям общества, о чем свидетельствует факт выбора этой ценности большинством населения мира [1, с. 22].

Вопросы образования и воспитания волновали многих великих мыслителей: Платона, Аристотеля, Ж.-Ж. Руссо, И. Канта, Г. Гегеля, Аль-Фараби и других. Например, Платон в своих диалогах «Государство» и «Законы» разработал концепцию идеального государства и систему воспитания в нем, а в философии Аристотеля проблемы образования составили основу его учения о государстве и этике. В последующие периоды философия Нового времени, Просвещения, рубежа XIX-XX в.в. продолжила традиции, заложенные греко-римской философией и сформировала классическую модель образования, характеризующуюся нормативностью, рационализмом, предмето-знаниецентризмом.

Во все времена образование детерминруется культурой эпохи и отражает ее развитие. Его идеалы в каждую эпоху по-своему особенны. В условиях глобализующегося мира происходит смена классической образовательной парадигмы на нетрадиционную (неклассическую) модель образования, базирующуюся на нелинейности, неустойчивости, нестатичности представлении о мире и поэтому личностно-ориентированную, понимающую человека как субъекта становящегося, а, следовательно, направленную на формирование гибких навыков и отказывающуюся

от жестких методов управления.

Актуальность исследования обусловлена парадигмальными изменениями в системе современного образования и недостаточностью философской рефлексии в вопросах их осмысления.

Методология

В современном мире феномен образования рассматривается как важнейший фактор развития человеческих ресурсов. Как для государства, так и для человека основой развития и становления считается уровень образования, объем и степень использования полученных знаний. Философии в данном контексте отведена особая роль, так как именно она формирует ряд предельных понятий, таких как «человек», «общество», «образование». Вместе с тем, говоря об образовании с философской точки зрения, следует учесть ее неразрывную связь с такими науками как педагогика, социология, история, психология. Следовательно, изучение эволюции и трансформации моделей образования невозможно без междисциплинарного подхода, позволяющего рассматривать такие базовые понятия образования, как «воспитание», «обучение», «методы преподавания» с позиции вышеуказанных наук.

Междисциплинарный характер исследуемой проблемы позволяет использовать различные методы и способы для его изучения. Поэтому в качестве методологической основы выступают такие принципы диалектики познавательного процесса как единства логического и исторического, объективности и всесторонности рассмотрения.

В XX веке сформировалось иное от классического образования понимание роли науки в жизни общества, что способствовало изменению отношения и к пониманию ценности образования, а значит комплексный взгляд на эволюцию формирования модели образованного человека в тот или иной исторический период невозможен без социокультурного подхода.

Вместе с тем в статье используется культурологический подход, который позволяет рассматривать механизмы трансляции и воспроизводства культурных ценностей, норм и идеалов образования, смыслов, характерных для каждого этапа развития процесса образования.

Система образования постоянно находится в процессе поиска и развития нового знания, новых методов и форм обучения, способов познания и саморазвития. Она является открытой динамической системой, обладающей способностями к самоорганизации, что дает основание рассматривать исследуемую проблему через призму синергетического подхода.

Так же в статье используются общенаучные методы исследования, такие как анализ, синтез, сравнение и др.

Таким образом применение комплекса указанных методов и подходов делает возможным успешное решение поставленных задач.

Основная часть

За всю историю человечества к проблемам образования обращались практически все крупные мыслители и философы, а это значит, что рассматриваемая проблема была подспудно вплетена в философские концепции Сократа, Платона, Аристотеля, Ф. Аквинского, Ж.-Ж. Руссо, И. Канта, Г. Гегеля, В. Дильтея, Аль-Фараби, Абая и других. Следует отметить, что классики философской мысли не разрабатывали специально концепцию философии образования. Но в своих учениях они косвенно представляли свои взгляды относительно образования. Интересным в этом отношении представляется обращение к греческой пайдейи. Следует отметить, что, хотя данное понятие впервые встречается в творчестве софистов, тем не менее более концептуальное оформление она

получила в воззрениях Платона («Государство») и Аристотеля («Политика»). Пайдейя означало воспитание и образование детей, универсальную образованность, включающую гармоническое, телесное, духовное формирование человека. То есть в античной культуре образование представлялось шире, не только как познавательная категория, а как форма свободного духовного опыта. Если деконструировать античность, то можно сделать вывод, что ориентиры античной пайдейи перекликаются с запросами современной модели образования, такими как взаимовлияние обучения и воспитания, гуманистическая направленность образования, личностная ценность человека и др.

Дальнейшая трансформация знания осуществлялась классиками античного периода – Платоном и Аристотелем. По Платону теория познания именуется теорией припоминания: знания заложены в бессмертной душе человека, с помощью которой он может припоминать их при необходимости, к примеру, в процессе диалога. Для него познать – значит припомнить. Мир идей у Платона – это источник, из которого человеческий разум черпает знания, и именно разум должен управлять душой [2]. По его мнению, строгое знание можно получить только через созерцание. Созерцать означает не бездействие, а исключение активности и ограничение только восприятием.

Ученик Платона, Аристотель, является автором континуалистской программы, создав систематическую науку о природе – физику [2]. Он был сторонником письменной стилистики фиксации речи, тем самым определив такую форму общения как лекция. А лекции в свою очередь повлекли за собой письменную фиксацию суждений различных ученых и первые попытки систематизации научного материала в учебниках.

В эпоху Античности впервые формируется модель образованного человека. Согласно этой модели образованный человек отождествляет себя частью космоса, это нравственная, гармоничная личность, характеризующаяся высоким уровнем самообладания, физического и духовного совершенства.

Среди представителей Востока интересным представляется философия об-

разования Аль-Фараби. Вопросы воспитания и образования нашли отражение в таких его трактатах как «Классификация наук», «О взглядах жителей добродетельного города», «Большой трактат о музыке», «О счастье», «Риторика», «Об искусстве поэзии» и других, в которых поднимаемые проблемы об идеальном городе, обществе, о человеке составляют основу его философско-образовательной концепции, где через призму обозначенных проблем определяются цели и задачи воспитания и образования. Так в трактате «О достижении счастья» Аль-Фараби показывает возможность достижения счастья через воспитание, а в «Классификации наук» обозначает этапы процесса обучения (образования), где на первое место ставит языкознание, второе место отводит освоению искусства логики. Затем, после этих дисциплин, он ставит математику, естествознание, богословие, а также науки об общественном развитии. Важное место в воспитании Аль-Фараби отводит музыкальному образованию [3, с. 49]. Таким образом краткий экскурс трактатов Аль-Фараби показывает, что по мнению мыслителя человек должен развиваться как нравственная личность и достигать счастья с помощью изучения научных знаний.

В период Средневековья главной проблемой является вопрос соотношения веры и знания, при осуждении которой в острую борьбу вступает, с одной стороны, религиозная традиция, опирающаяся на авторитет Священного писания, а с другой – философская мысль, подчеркивающая роль и значение разума. Важным событием этого периода является появление в западной Европе университетов, связанных также с потребностью развития богословия и подготовкой священнослужителей. С позиции богословия, мир можно было познать только при помощи толкования и божественного откровения. Знание в этот период выступает в форме комментария, наблюдается тенденция к систематизации и классификации, и этим объясняется распространение сочинений типа энциклопедий, где давались краткие сведения из различных областей знания. Диалог, как характерный поиск истины для Античности, в Средние века сменяется монологическим трактатом. Ведущей

формой организации научной и учебной работы становится диспут. В данный период изменяется отношение к человеку. Он выступает как духовный, смиренный, жаждущий искупления грехов.

Все внимание сосредотачивается на его внутреннем мире, самоанализе и самонаблюдении. Такова модель образования и образованного человека в Средневековье.

В эпоху Просвещения в рамках проблемы образования интересным представляется воззрения представителей французской философской мысли, в частности Ж.-Ж. Руссо, идеи которого представлены в романе - трактате «Эмиль, или О воспитании». В центре его философского учения стоит человек - свободно мыслящий и «естественно» воспитанный. Руссо не отделяет воспитание и обучение друг от друга. Его философские воззрения направлены на формирование индивидуальности, общечеловеческих норм. Согласно взглядов Ж.-Ж. Руссо, образование в юности имеет своим содержанием преподавать правильное использование разума [4, с. 47]. Таким образом, Руссо можно считать основателем классической педагогики. Он направил чувства и мысли своей эпохи в сторону веры в разум и науку.

Идеи Ж.-Ж. Руссо о воспитании и об образовании нашли продолжение в учении И. Канта, который разделал его педагогические взгляды об образовании и воспитании. Но, несмотря на это, их этические системы различны. Если Руссо открыл закономерности мира морали, опирающегося на чувства, то И. Кант подчинил мораль нормам и законам разума. Следует заметить, что представители классической философии не отделяли образование от нравственных начал. Поэтому неудивительно, что в их учениях оно тесно переплетается с этикой. Наиболее концептуально воззрения Канта на образование изложены в таких его работах как «О педагогике», «Ответ на вопрос, что такое просвещение?». Как отмечают исследователи, основной идеей кантовского понимания образования было естественное развитие естественных задатков [4, с. 60]. Сам Кант считал, что «человек – единственное создание, подлежащее воспитанию. Он возлагал большие надежды на просвещение и

считал, что просвещение – «это выход человека из состояния своего несовершенности, в котором он находится по собственной вине», «... имей мужество пользоваться собственным умом!» [4, с. 64]. Таким образом философские сочинения Руссо и Канта носят педагогический характер. Они дали начало развитию педагогической теории и сделали возможным систематизировать науку о воспитании. Однако с XVII века с момента становления науки самостоятельным социальным институтом, с развитием опытно-экспериментального знания, изменяется представление об образовании, где оно понимается как просвещение, ориентированное на сугубо дисциплинарную предметную организацию знания. Это в последующем заложило начало безличностному схематизированному знанию, кризису культуры и западной модели образования.

В эпоху Возрождения меняется отношение к человеку, появляется новый тип воспитания, ориентированный на гуманистическое отношение к человеку, на уважение и веру в его силы и возможности, признание его личности как ценности, которая награждена божественным разумом. Человек был провозглашен центром мироздания. Он уже мог действовать независимо, без тотального контроля Церкви. Идеалом такого подхода являлась всесторонне развитая, сильная, свободная личность, с выраженной индивидуальностью, способная изменить общество.

Значимость обучения и образования еще больше возрастает в эпоху Нового времени. Становление науки как отдельного социального института сделало запрос на новый тип личности: деятельностный и самостоятельный. Человек становился испытателем природы, принуждая ее подчиняться своей воле и силе. Методы обучения в данную эпоху были направлены на формирование человека, обладающего способностью познавать окружающий мир и самого себя. Отношение между учеником и учителем имели субъектно-объектный характер. Образованный человек, согласно модели данного периода, приравнивался к субъекту, который был достаточно интеллектуально развит, свободен от природных недостатков.

Следует отметить, что проблема образования в современном научном сообществе исследуется зарубежными, российскими и казахстанскими исследователями через призму философии образования. В настоящее время имеется достаточно много научных публикаций, монографических исследований, сборников статей, среди которых есть работы, представляющие ретроспективный взгляд на проблему в целом, исследования, освещающие те или иные ее аспекты и ряд работ, соприкасающихся с этой темой при решении других проблем. Можно отметить, что анализ проблемы осуществляется по следующим направлениям: проблема статуса философии образования, этапы ее становления; традиционные и инновационные модели образования; гуманизация и модернизация современного образования; организация современного образовательного процесса и изменение его содержания; ее технологизация и внедрение активных методов обучения и др. Так, например, в научной статье «Философия образования: ретроспектива и методологические подходы» авторы С. С. Никитина и С. Н. Панкина рассматривают философию образования как наиболее эффективную теоретическую основу изменений в сфере образования, создающую условия для наиболее полной реализации духовного потенциала человека [5, с. 102]. Авторы утверждают, что философия образования, как относительно самостоятельная отрасль философского знания, сформировалась не сразу. В своем становлении она прошла три этапа формирования: предыстория философии образования, протофилософия образования, философия образования в ее институциональной форме.

Также интересными представляются работы, посвященные современным проблемам реформирования образования. Это работы Довгяло В.К. [6], Байденко В.И. [7], Жилбаев Ж.О., Шаханова Н.Ж. [8] и др., посвященные Болонскому процессу, являющемуся в настоящее время основным механизмом модернизации высшего образования как в Европе, так и в Казахстане. Хотя, следует отметить, что страны Запада не удовлетворены собственной системой образования и находятся в поиске глубинных реформ данной системы.

Стоит заметить, что любой философский анализ начинается с категориального определения, то есть с того, какой смысл вкладывается и что предполагает усмотреть в этом понятии исследователь. Базовым понятием в данной теме является философия образования. В этом направлении интересным представляется работа российского исследователя Южаниновой Е.Р. «Философия образования», где автор дает ретроспективный

взгляд на историю и методологию образования через призму философских взглядов Сократа, Платона, Аристотеля, Ж.Ж. Руссо, И. Канта, Г. Гегеля. По мнению Южаниновой Е.Р., «философия образования – это исследовательская область образовательного знания на его стыке с философией...» [9, с. 6]. В этой работе на системной основе представлены различные подходы к определению самого статуса философии образования. Как отмечает Южанинова Е.Р., одни растворяют ее в общем курсе философии, вторые представляют как часть и продолжение социальной философии, третьи – как прикладную часть философии любого мыслителя, четвертые не отказывают философии образования в статусе самостоятельного существования. В отношении авторской позиции следует отметить, что философия образования понимается не в контексте гносеологии как трансляция знания, процесс обучения, а в онтологическом аспекте как важнейшая по своей сущности категория бытия, ориентированная на самопознание и целостное развитие человека.

Вместе с тем в настоящее время в Казахстане наблюдается определенный подъем интереса к философии образования, о чем свидетельствует выход в свет ряда научных публикации, например, учебное пособие «Философия образования» Едильбаевой С.Ж. [10], представляющая одну из первых систематизированных работ, где через изложение основных вопросов современной философии образования рассматриваются философские учения зарубежной и казахстанской образовательной системы с древнейших времен до настоящего времени, включая современные философские проблемы существования и развития образования.

Интересным представляется позиция

казахстанского философа Соловьевой Г.Г. о развитии философии образования вообще и в том числе в Казахстане. Исследователь в своей работе «Философия и жизнь» резюмирует, что весь опыт западного знания был ориентирован на формирование безличностного (субъект-объектного) знания, способствовавшего неограниченному господству человека над природой. Но в XX веке, в связи с кризисом культуры, происходит реформирование западной модели рациональности и образования, осуществляется ее поворот в сторону Востока. Как отмечает казахстанский философ, определяется парадоксальная ситуация: обратившись к Востоку, она остается на почве Запада, сохранив его цивилизационные результаты [11, с. 125]. Формируется новая модель, где образование представляется как свободный духовный опыт, в котором реабилитируется человеческая субъективность, свободная от диктата «эго», направленная на внутреннюю свободу, на самопоиск и самостановление. Однако в Казахстане, как отмечает автор, философское осознание тех тектонических изломов, которые произошли в современной культуре, недостаточно осмыслены. Философия образования, которая должна идти в сторону трансформации оснований системы образования с учетом обозначенных тенденций, еще мало развита.

Новое тысячелетие в Казахстане ознаменовалось реформированием и модернизацией сферы образования. Как особая часть социокультурной реальности, она расширило свои границы и вышла за пределы своей традиционности. Вызовы глобализации формируют новую парадигму образования, отвечающую запросам современного общества. Логика трансформации выражается в моделировании нового качества образования, введение новых стандартов образования, изменение акцента в обучении в сторону формирования функционального знания, возрастания значимости образования на протяжении всей жизни.

В настоящее время национальная система образования Казахстана наряду с традиционной системой также ориентируется на европейскую модель и стандарты образования. Она не может развиваться без интеграции с тенденциями

мирового образовательного пространства, но, как отмечает доктор философских наук, профессор Нысанбаев А.Н.: «Казахстан должен найти собственную национальную модель образования, которая бы преодолела крайний рационализм западной традиции, впитала бы в себя восточный опыт и оказалась бы ориентированной на казахстанскую традиционную педагогику в ее диалоге с педагогическими идеями других этносов, населяющих Республику Казахстан» [12, с. 229]. Вместе с тем, значимое место в национальной системе образования составляет гуманитарное образование, которое обеспечивает культурную преемственность и транслирует духовно-нравственные идеалы, ценности и смыслы, тем самым не позволяя относиться к образованию как к сфере услуг, характерную для Западной культуры.

В данном ключе интересным представляется модель образования «Қазақтану», предложенная отечественным философом Ж.Ж. Молдабековым. В условиях полиэтничности казахстанского общества данная концепция базируется именно на выдвигании приоритетов национального образования, ценностей духовного согласия и единения, так как по мнению автора стратегия развития страны «не будет прочной и привлекательной без согласованной и совместной жизни казахстанцев» [13, с. 154].

Таким образом, представители казахстанской философской мысли должны осмыслить вопросы сочетаемости особенностей национальной культуры (ценность знания, образования, грамотности и толерантности) с ценностными аспектами западной модели образования (функциональность, непрерывность, нелинейность и др.). Критериями направленности современного национального образования должны выступить: неотделимость образования от национальной основы, органическое сочетание образования с историей и народными традициями; сохранение и обогащение национальных ценностей казахстанцев; открытость системы образования, где все субъекты образования могут влиять на образовательный процесс; личностно-ориентированное обучение, переход от воспроизведения к пониманию и др.

Обращаясь к современной системе образования, следует отметить, что она включает в себя как традиционную (классическую), так и нетрадиционную (неклассическую и постнеклассическую) модели образования. Почти до конца XX века была распространена классическая модель, характерными чертами которой являлись рационализм, нормативность, линейность, устойчивость. В свою очередь неклассическая модель образования была связана со сменой научной парадигмы (теория самоорганизации, глобального эволюционизма, исследование в области физики высоких энергий и др.) и, как следствие, переосмыслением ее философских оснований. Достижения в области неклассической науки распространились и на сферу образования. Впервые, «неклассичность», связанная с революционными открытиями, исходила из признания субъекта, как наблюдателя с объектом познания. Так, в неклассическую науку на основе принципа дополненности входит антропный принцип, предполагающий корреляцию между фундаментальными константами Вселенной и появлением наблюдателя [14]. В результате чего модель неклассического (постнеклассического) образования стала базироваться на идеях открытости, нелинейности, самоорганизации. И, как следствие, современная модель образования взяла ориентир на формирование гибких навыков и компетенций, не приемлющая жестких методов управления и характеризующаяся такими признаками, как формирование критического, нелинейного, творческого мышления, наличие навыков глубинного анализа, умение выработки собственной позиции, умением дискутировать, функциональная направленность которой подразумевает обучение на протяжении всей жизни и способность применять свои знания и умения на практике.

Учитывая вышеизложенное, модель современного образованного человека можно характеризовать следующим образом: это личность, обладающая способностью четкого и независимого мышления, способная к инновациям, самоорганизации в условиях изменяющегося мира.

Акцентируя внимание на особенностях современного состояния образования, следует отметить, что в конструиру-

вания современной модели образования формат медиа занял особое место. И это при том, что сочетание «мультимедиа в образовании», не говоря о медиатеchnологиях, стало активно использоваться научными кругами лишь с конца 90-х гг XX столетия [15, с. 223]. За короткий промежуток времени, в объеме одного поколения, произошли качественные и инновационные изменения, выразившиеся в усилении роли медиатеchnологий в системе всех уровней образования. Результатом таких изменений стало развитие способностей и профессиональной компетентности личности, ориентированной на продуктивную инновационную деятельность, создание альтернативных смыслов и новых социальных и культурных практик. Если прежде образование понималось статично, то теперь – процессуально.

Следует отметить, что в XXI веке произошло технологически качественное изменение в образовании, оно перешло на дистанционный формат обучения, где широко применение получили IT технологии. Эту новую форму онлайн обучения можно характеризовать положительно, но, вместе с тем, есть и негативные последствия. К положительным достижениям данного формата обучения можно отнести формирование такого нового направления педагогики как медиа педагогика. Изменилась роль IT технологий, в образовательном процессе стали широко использоваться такие новые онлайн платформы как ZOOM, Microsoft Teams, BandiCam и другие. Все это подвергло росту IT грамотности, совершенствованию компьютерных навыков как со стороны преподавателей, так и обучающихся. Всеми субъектами образовательного процесса стали широко использоваться ресурсы электронной библиотеки, различные платформы онлайн обучения и другое.

Но вместе с тем необходимо обозначить и отрицательные стороны. Это увеличение роста компиляции со стороны обучающихся при подготовке к занятиям, искажение вербальной коммуникации речи, снижение мотивации к обучению, ослабление связи между субъектами образовательного процесса.

Однако введение современных высоких технологий в систему образо-

вания не означает, что мы тем самым делаем образование лучше. Как справедливо отмечает Н.Л. Сейтахметова, «суть высоких технологий заключается не только во внедрении инновационных информационных систем. На самом деле высокотехнологическим является такое образование, которое способствует становлению духовной сущности человека» [16, с.42]. Также с Н.Л. Сейтахметовой нельзя не согласиться с тем, что «можно очень рационально организовать процесс образования, но рационализм, как метадискурс, принципиально не способен объяснить необходимость нравственных норм для человека в образовании, а отсутствие в профессиональном знании великой духовной цели ведет к опустошению человека. Философия образования задается вопросом о нравственно-духовном смысле образовательного процесса. Только исходя из сущности человека к сущности образования, мы можем дать последнему релевантную оценку» [16, с.41].

Таким образом, в информационную эпоху образование становится главным фактором общественного развития. Реформа образования прежде всего связана с осознанием необходимости гуманизации образования, которая может осуществляться путем изменения организации и содержания образовательного процесса. Увлечение изменениями в организации образовательного процесса ведет к тому, что, ориентируясь на решение прикладных задач, современное университетское образование утрачивает интерес к его предельным смыслам.

Заключение

Таким образом, система образования – это сложный исторический процесс, имеющий целостную, целенаправленную структуру. Практически все исторические периоды развития человечества отождествляются с моделью образованного человека:

– для Античности характерен универсально образованный человек, его восхождение к всеобщему знанию;

– эпоха Средневековья основана на главенствовании церкви, что определяет религиозный характер образования и обучения в этот период;

– эпоха Возрождения ориентирована на воспитание гармонично развитой гуманистической личности;

– в Новое время развитие науки и техники сформировало в человеке уверенность в безграничных возможностях своего разума.

Современные реалии способствовали значительным изменениям в системе образования. Произошел переход на новый формат обучения, изменивший отношение к процессу образования, что не могло не оказать влияния на все субъекты образовательной деятельности. Однако следует отметить, что постепенное внедрения во многих высших учебных заведениях дистанционных образовательных технологий и электронных образовательных ресурсов, достаточная материально-техническая оснащенность высших учебных заведений, широкомасштабный доступ к локальной сети, наличие собственных онлайн платформ, интернет площадок обеспечило безболезненный процесс перехода обучения на онлайн формат.

Таким образом, следует отметить, что современная система образования – это открытая система, находящаяся в постоянном динамичном процессе развития, которая корректирует свои цели, образовательные технологии, методы обучения, механизмы управления с учетом особенностей развития общества.

Список литературы

- 1 Ревякина В.И. Аксиологические проблемы культуры и образования современной молодежи // *Образование и наука*. – 2015. – №5(124). – С. 15–26.
- 2 Кожамжарова М.Ж. Философский анализ становления и развития научной рациональности: автореф. дис. канд. филос. наук: 09.00.08. – Алматы, 2009. – 30 с.
- 3 Едильбаева С.Ж., Амиркулова Ж.А. Философия образования Аль-Фараби и современность // *Вестник Al-Farabi Kazakh National University. Серия «Философия, культурология и политология»*. – 2019. – №2 (68). – С. 44–54.
- 4 Едильбаева С.Ж. История и философия образования: монография. – Алматы: Казахский национальный университет им. аль-Фараби, 2015. – 306 с.
- 5 Никитина С.С., Панкина С.Н. Философия образования: ретроспектива и методологические подходы // *Экономические и социально-гуманитарные исследования*. – 2019. – №1 (21). – С. 101–112.
- 6 Довгяло В.К. Европейская система образования и Болонский процесс: учеб. пособие. –

Пермь: Пермский государственный гуманитарно-педагогический университет, 2012. – 157 с.

7 Байденко В.И. Болонский процесс: современный этап // *Высшее образование в России*. – 2015. – №10. – С. 52–60.

8 Жилбаев Ж.О., Шаханова Н.Ж. Модернизация высшей школы Казахстана: реализация принципов болонского процесса // [Электронный ресурс] URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKewiUNywtDx6AhUHmYsKHxZACL0QFnoECAwQAQ&url=https%3A%2F%2Fcyberleninka.ru%2Farticle%2Fno%2Fmodernizatsiya-vysshey-shkoly-kazahstana-realizatsiya-printsipov-bolonskogo-protsessa.pdf&usq=AOvVaw0aENovJoz3frPVs0pnWCBO0> [Дата обращения 10.10.2022]

9 Южанинова Е.Р. Философия образования: учеб. пособие. В 2 ч. Ч. 1. История философии образования. – Оренбург: ОГУ. – 2015. – 99 с.

10 Едильбаева С.Ж. Философия образования: учеб. пособие для высших учебных заведений. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 152 с.

11 Соловьева Г.Г. Философия и жизнь. – Алматы. – 2010. – Ч. 2. – 227 с.

12 Нысанбаев А. Духовно-ценностный мир народа независимого Казахстана: проблемы и перспективы. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2015. – 274 с.

13 Молдабеков Ж.Ж. Казахстанский путь развития: ориентиры и методология исследования // *Философия и общества*. – 2012. – №3. – С. 153–174.

14 Мухамед Т.В. Модели образования трансформационных процессов в культуре: философский анализ: автореф. дис. канд. филос. наук: 24.00.01. – М., 2017.

15 Шлыкова О.В. Культура мультимедиа: учеб. пособие для студентов. – М.: ФАИР-ПРЕСС. – 2004. – 415 с.

16 Модели исламского образования в пост-секулярном обществе: евразийские и европейские тренды: монография. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2017. – 432 с.

Transliteration

- 1 Revjakina V.I. Aksiologicheskie problemy kul'tury i obrazovanija sovremennoj molodexhi [Axiological problems of culture and education of modern youth] // *Образование и наука*. – 2015. – №5(124). – С. 15–26. [in Russ]
- 2 Kozhamzharova M.Zh. Filosofskij analiz stanovlenija i razvitiija nauchnoj racional'nosti [Philosophical analysis of the formation and development of scientific rationality]: avtoref. dis. kand. filoz. nauk: 09.00.08. – Almaty, 2009. – 30 s. [in Russ]
- 3 Edil'baeva S.Zh., Amirkulova Zh.A. Filosofija obrazovanija Al'-Farabi i sovremennost' [The philosophy of education of Al-Farabi and modernity] // *Vestnik Al-Farabi Kazakh National University. Serija «Filosofija, kul'turologija i politologija»*. – 2019. – №2 (68). – S. 44–54. [in Russ]
- 4 Edil'baeva S.Zh. Istoriija i filosofija obrazovanija [History and philosophy of education]: monografija. – Almaty: Kazahskij nacional'nyj universitet im. al'-Farabi, 2015. – 306 s. [in Russ]
- 5 Nikitina S.S., Pankina S.N. Filosofija

obrazovanija: retrospektiva i metodologicheskie podhody [Philosophy of education: retrospective and methodological approaches] // *Jekonomicheskie i social'no-gumanitarnye issledovanija*. – 2019. – №1 (21). – S. 101-112. [in Russ]

6 Dovgjalov V.K. Evropejskaja sistema obrazovanija i Bolonskij process [The European Education System and the Bologna Process]: ucheb. posobie. – Perm': Permskij gosudarstvennyj gumanitarno-pedagogičeskij universitet, 2012. – 157 c. [in Russ]

7 Bajdenko V.I. Bolonskij process: sovremennij jetap [Bologna process: the current stage] // *Vysshee obrazovanie v Rossii*. – 2015. – №10. – S. 52–60. [in Russ]

8 Zhilbaev Zh.O., Shahanova N.Zh. Modernizacija vysshej shkoly Kazahstana: realizacija principov bolonskogo processa [Modernization of higher education in Kazakhstan: implementation of the principles of the Bologna process] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKewiUNywtdX6AhUHmYsKHxzACl0QFnoECAwQAQ&url=https%3A%2F%2Fcyberleninka.ru%2Farticle%2Fn%2Fmodernizatsiya-vysshey-shkoly-kazahstana-realizatsiya-printsipov-bolonskogo-protsesta.pdf&usg=AOvVaw0aENovJo3frPVs0pnWCBO0> (Data obrashhenija 10.10.2022) [in Russ]

9 Juzhaninova E.R. Filosofija obrazovanija [Philosophy of Education]: ucheb. posobie. V 2 ch. Ch. 1. Istorija filosofii obrazovanija. – Orenburg:

OGU. – 2015. – 99 s. [in Russ]

10 Edil'baeva S.Zh. Filosofija obrazovanija [Philosophy of Education]: ucheb. posobie dlja vysshih uchebnyh zavedenij. – Almaty: Qazaq universiteti, 2014. – 152 s. [in Russ]

11 Solov'eva G.G. Filosofija i zhizn' [Philosophy and Life]. – Almaty. – 2010. – Ch. 2. – 227 s. [in Russ]

12 Nysanbaev A. Duhovno-cennostnyj mir naroda nezavisimogo Kazahstana: problemy i perspektivy [Spiritual and valuable world of the people of independent Kazakhstan: problems and prospects]. – Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedenija KN MON RK, 2015. – 274 s. [in Russ]

13 Moldabekov Zh.Zh. Kazahstanskij put' razvitiya: orientiry i metodologija issledovanija [Kazakhstan's path of development: guidelines and research methodology] // *Filosofija i obshhestva*. – 2012. – №3. – S. 153–174. [in Russ]

14 Muhamed T.V. Modeli obrazovanija transformacionnyh processov v kul'ture: filosofskij analiz [Models of formation of transformational processes in culture: philosophical analysis]: avtoref. dis. kand. filos. nauk: 24.00.01. – M., 2017. [in Russ]

15 Shlykova O.V. Kul'tura multimedija [Multimedia culture]: ucheb. posobie dlja studentov. – M.: FAIR-PRESS. – 2004. – 415 s. [in Russ]

16 Modeli islamskogo obrazovanija v postsekuljarnom obshhestve: evrazijskie i evropejskie trendy [Models of Islamic Education in a Post-Secular Society: Eurasian and European Trends]: monografija. – Almaty: IFPR KN MON RK, 2017. – 432 s. [in Russ]

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Райгуль Сабыровна Салимова

PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: salimova_raigul@mail.ru

Майра Жанайдаровна Кожамжарова

ассоциированный профессор, кандидат философских наук, НАО «Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан, email: mayra_2901@mail.ru

Салтанат Советовна Аубакирова

ассоциированный профессор, PhD, НАО «Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан, email: aubakur@mail.ru

Райгуль Сабыровна Салимова

PhD докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: salimova_raigul@mail.ru

Майра Жанайдаровна Кожамжарова

қауымдастырылған профессор, философия ғылымдарының кандидаты, «Торайгыров университеті» КеАҚ, Павлодар, Қазақстан, email: mayra_2901@mail.ru

Салтанат Советовна Аубакирова

қауымдастырылған профессор, PhD, «Торайгыров университеті» КеАҚ, Павлодар, Қазақстан, email: aubakur@mail.ru

Raigul Salimova

PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: salimova_raigul@mail.ru

Mayra Kozhamzharova

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Toraihyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, email: mayra_2901@mail.ru

Saltanat Aubakirova

Associate Professor, PhD, Toraihyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, email: aubakur@mail.ru

ҚАЗАҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХИ ЖӘНЕ САЯСИ АЛҒЫШАРТТАРЫНА ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Г.Ж. Нұрышева, А.Б. Тайженбетова

АҢДАТПА

Мақалада XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясының қалыптасуы мен жетілу жолдары, сол кезеңдегі әлеуметтік-саяси, экономикалық формациялардың қазақ даласына тигізген әсері жаңа әлеуметтік қабат – интеллигенцияның қоғамдық-саяси көзқарастарына, ұстанымдарына тигізген әсері философиялық-тарихи мәнмәтінде баяндалады. Сондай-ақ, қазақ интеллигенциясының біртұтас ұстанымын қалыптастыруға игі ықпал еткен, оның дүниетанымы мен дүниепайымының орталығына айналған Алаш қайраткерлерінің ой-толғамдары, шығармашылық ізденістері зерделеніп, оның бүгінгі ұлттық сана-сезімді қалыптастыруға, Тәуелсіз Қазақстанның мемлекет болып қалыптасуына тигізген әсері сараланд.

Түйін сөздер: қазақ интеллигенциясы, Алаш, қалыптасу және жетілу жолы, азаттық идеологиясы, тарихи формациялар, Тәуелсіз Қазақстан, жаңа әлеуметтік қабат, қазақ жастары.

Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
А.Б. Тайженбетова,
aigul.bizhanovna@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Нұрышева Г.Ж.,
Тайженбетова А.Б.,
Қазақ интеллигенциясы
қалыптасуының
тарихи және саяси
алғышарттарына
философиялық талдау
// Адам әлемі. – 2024.
– № 2 (100). – Б. 13–20.

Философский анализ исторических и политических предпосылок становления казахской интеллигенции

Аннотация. В статье излагаются пути становления и созревания казахской интеллигенции середины XIX–начала XX веков, влияние социально-политических, экономических формаций того периода на казахскую степь, влияние нового социального слоя – интеллигенции на общественно-политические взгляды, позиции в философско-историческом контексте. Также проанализированы мысли, творческие поиски деятелей Алаша, которые оказали благотворное влияние на формирование единой позиции казахской интеллигенции и стали центром ее творчества и мировоззрения, изучены ее влияние на становление современного независимого Казахстана как государства.

Ключевые слова: казахская интеллигенция, Алаш, путь становления и созревания, идеология освобождения, историческая формация, Независимый Казахстан, новый социальный слой, казахская молодежь.

Philosophical Analysis of Historical and Political Preconditions for the Formation of the Kazakh Intelligentsia

Abstract. The article describes the ways of formation and maturation of the Kazakh intelligentsia of the mid-XIX–early XX centuries, the influence of socio-political, economic formations of that period on the Kazakh steppe, the influence of a new social stratum—the intelligentsia on socio-political views, positions in the philosophical and historical context. They also studied the thoughts and creative searches of Alash figures, who had a beneficial effect on the formation of a unified position of the Kazakh intelligentsia, became the center of its creativity and worldview, analyzed its influence on the formation of modern independent Kazakhstan as a state.

Keywords: Kazakh Intelligentsia, Alash, Path of Formation and Maturation, Ideology of Liberation, Historical Formation, Independent Kazakhstan, New Social Layer, Kazakh Youth.

Кіріспе

Қазақ даласында отарлау саясаты өрістеген сайын, барлық саяси, экономикалық, құқықтық, мәдени қатынастар бір ұлттың мүддесі мен мұрат-мақсатына жұмыс жасап, бағы-нышты халықтардың тыныс-тіршілігі тарыла берді. Барлық бастамалардан империалистік пиғыл мен тар этноцентристік ұстаным айқын көрінді. Патша үкіметі және одан кейін орнаған Кеңес үкіметінің саяси жүйесінің центристік бағытта өріс алуы халықтың тәуелсіздік, егемендікке ұмтылу аңсарын күшейтті. Әсіресе, тұрмысы мал шаруашылығына негізделген көшпелі өмір салтын ұстанған қазақ халқы үшін отырықшылық мәдениетінің тұрпайы формасын импорттаған патшалық Ресей саясаты ойластырылмаған, жерсіндірілмегендігімен ұлттық бірегейлікке қауіп тудырды. Қоғамдық сана мұндай өзгерістерге, ерекшеліктерге дайын болмады, оны қабылдай алмады және қазақ халқының ұлт азаттық күресі, ұлттық мемлекетті құру идеясы да осыған сәйкес шыңдалып, дами түсті. Шын мәнісінде, өмір салттары, құндылықтары, дүниетанымы мүлде алыс отырықшы және көшпелі мәдениеттердің бір-бірімен қабыспайтын, бейтаныс тұстары әрбір қарым-қатынаста қоғамдағы наразылық пен қарсылықтарға ұшырап, көп жағдайда шиеленісті жағдайлардың туындауына себеп болды.

Патша үкіметінің қазақ даласына жүргізген әртүрлі ғылыми зерттеу экспедицияларының астарында отарлау саясатын жүргізу мен жоспарын бағдарлау, қадамдарын болжау, барлау мақсатындағы пиғыл айқын көрінді. Жергілікті халықтың мінез-құлқы, өмір сүру әдебі, салт-санасының ерекшеліктері астыртын саяси ойындарды жүзеге асыру үшін ғана қолданылды. Яғни, патшалық Ресейдің сыртқы саясатының идеологиясында отарлау саясаты бағытталып отырған қоғамдардың ұлттық, мәдени, құқықтық ерекшеліктерін ескеру, жалпыадамзаттық құндылықтарды назарға алу, қоғамдық наразылықтарды үнемі ескеріп отыру секілді жұмыс бағыттары жүргізілмеді.

Осының кесірінен қазақ халқы көптеген тітіркендіргіштерді сезіне отырып, ұлттық иммунитетін қалыптастыруға тырысты. Қоғам тірі организм ретінде сыртқы дабылдарға, қауіптерге, мәселелі

түйткілдерге ұлттың болмысына сай жауап беруге тырысты. Осы ретте, бірыңғай ұстаным мен көзқарастар жүйесін құра білуде ұлттық интеллигенция өкілдері маңызды рөл атқарды. Тіпті олардың сол кезде арқалаған жүгінің, атқарған қызметінің салмағын бүгінде нақты өлшей алдық па деген сауал туындайды. Өйткені, бүгінгі Қазақстан Республикасы мемлекеттілігінің моральдық және құқықтық негізіндегі іргетасын ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялылары негіздеп кеткен ұлттың өзін-өзі айқындауына сіңірген еңбектерімен тығыз байланыста қарауымыз керек. Сондай-ақ, қазақ интеллигенциясының реформистік бағыттағы бастамалары, айтқан ойлары, тұжырымдары бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени дамуының уақыт аясындағы тарихилығына, оның дәстүрлілігіне өзіндік мағына беріп тұр. Яғни, Қазақстанның уақыт бойлығындағы демократиялық құндылықтарға сәйкес дамуының бүгінгі мен кешегісінің арасына корреляция жүргізе отырып, геометриялық сызық бойындағы түзулігін, үрдісін бағамдай аламыз.

Әдіснама

Ғылыми ізденіс аясында қазақ интеллигенциясының қоғамдық-саяси көзқарастарын, олардың тұлғалық қырларына демеу болған сол кездің тарихи оқиғаларын, үрдістердің жалпы болмысын тани отырып, интеллигенция өкілдерінің ой-толғамдары мен пікірлерінен философиялық түйін түю көзделді. Шындығында, олардың әрқайсысы заманның ағынын дәл саралай білген саясаткер, ақырын аңдай алатын дана, көз қарықтырар көкжиекті тұспалдаған көкірегі ояу қайраткерлер екенін сенімді айта аламыз. Олардың ілімін, зердесін, қазақ халқының ұлттық рухын сақтап қалу мен нығайту жолындағы рухани күрестегі қажырлы еңбектерінің маңызын түсіну үшін олардың рухани мұрасына үңіліп, еңбектеріне шолу жасалды.

Қазақ интеллигенциясының қалыптасуына ықпал жасаған тарихи мәнмәтін тарихи-функционалдық әдіске сүйене отырып талданса, екінші маңызды фактор олардың алған білімі мен ортасы, ой-санасы жүйелеу әдісі арқылы

біріздендірілді, басқа ойшылдардың ілімімен салыстырмалы талданды.

Негізгі бөлім

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы тарихи оқиғалар, олардың туындау себептері мен салдарларын зерделеу қазақ даласындағы интеллигенция өкілдерінің қалыптасуы мен олардың маңызды қоғамдық-саяси күшке айналуын егжей-тегжейлі түсінуге мүмкіндік береді.

1860-1870 жж. Ресейде басталған буржуазиялық реформалар өңірлерде ағартушылықтың дамуына алғышарт болды. Уақыт талабына жауап бере алатындай кадр тапшылығы байқалды. Қазақтардың қоғамдық тұрмысының жан-жақты қайта құрылуы, жергілікті жердегі тауар-ақша қатынасының пайда болуы, шекара бойындағы тұрғындармен жергілікті халықтың байланысқа түсуі қазақ мәдениетінің жаңа сапалық кезеңінің негізін қалады. Оның құрамдас бөлігі, идеологиялық негізі және маңызды қозғаушы күші болып өзінің басты ұстанымы ретінде қазақ қоғамының дәстүрлі дүниетанымын модернизациялауды көздеген ұлттық интеллигенция өкілдерінің қызметі тұрды. Солай қазақ ренессансының тарихи аренасына туған еліне қызмет етуді көздеген ұлттық қайраткерлері шыға бастады. Олардың ойынша, халықтың алдында бір ғана жол бар, ол – жаңа дәуірдің өнерін, мәдениетін, білімін және ғылымын үйрену. Сол арқылы отаршылық саясаттың құрбаны болудан сақтану.

XX ғасырда Қазақстан Ресей империясының бір бөлігі ретінде өз дамуының жаңа кезеңіне аяқ басты. Аталған үрдіс дәстүрлі қоғамды жаңа, капиталистік қатынастарға бейімдеуге ықпал етті және қазақ даласында жаңа әлеуметтік қабат, оқығандар мен зиялылардың шығуына алғышарт болды.

Ресей және алыс шетелдерде білім алған жаңа буын өкілдеріне ұлттық дәстүр мен инновациялық білім тән болды. Қоғамдық еңбек бөлінісінің тереңдей түсуі, өңірді басқаратын мемлекеттік органдардың құрылуы, қалалардың пайда болуы, қазақ жерінің табиғи жерасты байлығын игерумен байланысты жаңа формацияның интеллигенция-

сына деген қажеттілікте өсе берді. Әр жылдардағы ғылыми жарияланымдарда революцияға дейінгі Ресей мен алыс шетелдерде білім алған қазақ студенттері мен түлектерінің саны туралы, олардың өңірдің экономикасы мен мәдениетінің түрлі салаларындағы динамикасы туралы көптеген деректер келтіріледі. Дегенмен, ғалымдардың ортақ пікіріне сәйкес, 1917 жылғы революцияға дейін 70 жыл ішінде бар болғаны 1000-ға жуық қазақтың жастары орта және жоғары білім алған. Олар қазақ қоғамының барлық қабаттарынан, атап айтқанда байлар, шенеуніктер, малшылар немесе саудагерлер, молдалар, шаруалар және т.б. арасынан шықты. Қазақ жастарының мамандық және Ресей жоғары оқу орындарын таңдауы қалыптасқан жағдайға байланысты болды. Біріншіден, жоғары оқу орнының беделіне айтарлықтай артықшылық берілсе, екіншіден, өңірдегі тапшылық тудырған мамандықтар игерілді. Болашақ қазақ интеллигенцияның негізгі бөлігі Петербург, Мәскеу, Қазан, Омбының университеттері мен институттарында білім алды. Жоғары техникалық білім беру мекемелерінде олар инженер құрылысшы немесе экномист, университеттерде заңгер немесе дәрігер, ауылшаруашылығы мамандықтарынан – ветеринарияны таңдады. Мәселен, 1877-1917 жж. Қазан императорлық университетінің дипломын 20 қазақ алады, оның ішінде 14 адам заң, 6 адам – медицина факультетін аяқтайды. Осы уақыт аралығында Қазан ветеринарлық институтын 17 қазақ бітіріп шығады [1].

Осы кезде билікке әлеуметтік, халықты әділдік пен заңдылыққа сәйкес басқару туралы талаптар қойыла бастады. Қазақ қоғамында отарлаушы әміршіл жүйемен бірге өмір сүре отырып дамудың тиімді жолын іздеу, Қазақстанның мәдени-өркениеттілік тұрғыда артта қалуы мәселелері, дәстүрлі өмір салтын ұстана беру керек пе, әлде демократиялық құндылықтарға сүйене отырып елді тығырықтан шығарған дұрыс па деген сұрақтар тұрды. Қоғамның оқыған және зиялы бөлігі ретінде қазақ интеллигенция өкілдеріне аталған сауалға жауап іздеу қажет болды.

Жаңа қазақ интеллигенциясының қоғамдық-саяси ұстанымы көпвекторлы болды. Аз ғана әлеуметтік топтың ойының

санқырлылығы мен қайсарлығы қоғам арасындағы олардың беделін өсірді. Жергілікті халық ортақ ақпараттық кеңістік пен лайықты мәдени орта болмаса да, олардың ендігі жердегі тағдыры мен болашағы интеллектуалды элитаның білімі мен тәжірибесінің қолында екендігін түсінді. Сәйкесінше, осыған дейін қазақ қоғамында бедел мен түрлі атақ-дәреже, шенге ие болған старшын, аудармашы, құрметті ақсақалдардың ролі төмендеді. Осы жерде айта кететін маңызды мәселе, ХХ ғасырда қазақ шенеуніктерінен құралған интеллигенция өкілдері өзіне деген сенімнен айрылып, әлеуметтік маңызын жоғалтты. Оның бір бөлігі, отарлаушы әкімшіліктің қолжаулығына айналып, тарихи көрінісіннен айрылып, сынға ілінді. Халықтың мүддесін жоғары қоя білген енді бір бөлігі сол кездегі либералды-демократиялық қозғалысқа қосылды.

Аталған тарихи процес бүгінгі Қазақстан жағдайында ескеріп, биліктің беделіне нұқсан келтіретін сыбайлас жемқорлық секілді факторлардың алдын алып, лауазымды орындарға қоғамда беделі бар оқымысты интеллигенция арасынан тағайындау арқылы билік элитасын бірқатар игі шаралармен ізгілендіруді талап етеді. Тарихи үрдіс көрсетіп бергендей, шенеуніктік интеллигенция деформацияға ұшырағанда, оның орнын ғалым, оқымыстылардан құралған интеллигенция өкілдерінің басуы ұлттық жадымыздың ажырағысыз бөлігіне айналды.

Грек ойшылы Платонның «Мемлекет» шығармасындағы мінсіз мемлекеттің басшысы туралы пайымдары ХІХ ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы шенеуніктік институттың деформациясын түсіндіріп беріп тұрғандай. Ол: «Мемлекетте философтар патшалық құрмай – немесе қазіргі патшалар мен әміршілер бекзаттық және түпкілікті пәлсапамен шұғылданбаса және пәлсапа мен мемлекет біртұтас денеге айнамайынша, және қазірде бөлек-бөлек билікке, не философияға ұмтылушы адамдар міндетті түрде шеттетілмесе... мемлекет зұлымдықтан артылмайды» - деп ой қорытады [2, 275 б.].

Кейін қазақ оқымыстыларының арасынан жаңа заманға сәйкес мемлекеттің іретасын, нышандарын құрған танымал кәсіби ғалымдар, саясаткерлер, публицист жазушылар, басшылар шыққанын білеміз.

Қазақ интеллигенциясы әміршіл-әкімшіл жүйенің өктем саясатына қарсы тұрумен бірге қазақ тарихын алғаш жаңаша пайымдаған, оған сыни тұрғыда көзқарас білдірген буын болды. Себебі, сол кездегі миссионерлік мазмұнға толы ұлтсыздандыру, шоқындыру, мәдени тамырынан ажырату сынды саясаттың бағытын түсіне білу, жұртшылыққа оны дұрыс тұжырымдап жеткізе білу қажет болды. Сондай-ақ патшалық Ресейдің, одан кейін кеңес үкіметінің отаршыл саясаты қазақ ұлтының болмысындағы кейбір уақыт сынына, жаңа заман талаптарына жауап бере алмайтын қателіктерді (фактар), қалыптасып қалған әдеп нормаларындағы кемшіліктерді көрсетіп отырды. Бұл қазақ интеллигенциясының халық шаруашылығын ұйымдастыру, өмір тіршілігін жасампаздық арнаға бұруда философиялық ойларын тұжырымдауға, пайымдарын жариялауға алғышарт болды.

Жаңа қоғамдық қатынастарда орын алған негізгі мәселелердің бірі дәстүрлі болып келген жер дауы отарлық саясаттың ықпалымен жаңа реңк алды. Переселендерді жаппай қазақ жеріне қоныстандыру жайылымдық жерлердің тарылуына әкеліп, жазда жайлауға, қыста қыстаққа көшетін қазақ шаруасы үшін бұл шырмаулы мәселеге айналды. Қоғамдық сипатқа ие болған мұндай тұрмыстық қатынасты шешудің екі жолы қарастырылды. Біріншісі, саяси сипаттағы мемлекет құраушы жүйені өзгерту, жергілікті халық атынан өкілдік органдарға сайлану арқылы әділ теңгерімге қол жеткізу, экономикалық саясатты жүргізуде ішкі халықтардың шаруашылық ерекшеліктерін ескеру сынды мәселелерді көздеді. Екіншісі, халық шаруашылығының тиімділігін арттыру, жаңа дағдылар меңгеру, экономикалық ресурсты арттырудың жолдарын қарастыру, қазақ азаматының бойына ізгі дағдыларды сіңіруге жұмылдырылды.

Қазақ интеллигенциясының философиялық-саяси көзқарастары жоғарыда аталған тұжырымдағыдай бірден кешенді бір жүйені құраған жоқ. Өйткені, қазақ интеллигенциясының философиялық-саяси ойлар жүйесі, ең алдымен, ұлттық тарихты қайта тұжырымдап, ой қорытыңдалаудан тұрса, екіншісі демократиялық құндылықтар жүйесіне сәйкес орнаған қоғамдық-саяси ахуал-

ды бағалаудан, бақылаудан туындады. Ол өмірдің барлық саласын, экономика, саясат, мәдениет, әдебиет және басқа да бағыттарды қамтуға тырысты. Яғни, қазақ зиялылары тарихи сананы басты назарда ұстап, демократиялық құндылықтардың қазақ қоғамы үшін берер пайдасына үлкен сенім артты. Бұл өз кезегінде, қазақ қоғамын барлық салада прогрессивті қарқынмен дамытудың бір жолы болатын.

Мұндай философиялық ойлар жүйесін «Алаш» партиясының жетекшісі, ойлары қазақ интеллигенциясының бірыңғай ұстанымы ретінде айқындалған Алихан Бөкейхановтың жазбаларынан, баяндамаларынан, мақалаларынан көреміз.

Бірінші мақсатқа жету қазақ интеллигенциясының қоғамдық-саяси белсенділігіне, салмағына, білім деңгейі сынды сапалық көрсеткіштеріне тікелей байланысты болды. Интеллигенция өкілдері бұл сыннан шыға білмегенде бүгінде олардың қызметі мен өмір жолы әр түрлі аспектідегі зерттеу тақырыбына айналмаста еді.

Қазақ интеллигенциясының алғашқы қоғамдық-саяси аспектідегі белсенділігі Қарқаралы жәрмеңкесінде жасалған мәлімдемеден айқын көрінді.

«1905-1907 жылдардағы І-ші орыс төңкерісі өз кезегінде қазақ жеріндегі ұлттық қозғалыстың өсуіне де әсерін тигізді. 1905 жылғы 25 шілде күні Қарқаралы маңындағы Қоянды жәрмеңкесінде қазақ зиялыларының ұйымдастыруымен митинг өтіп, ол өзіндік қазақ съезі іспетті болды. Жиын нәтижесінде Ресей Министрлер кеңесінің төрағасына арналған әйгілі «Қарқаралы петициясы» қабылданды. Онда қойылған талаптар 11 тармақтан тұрды: қазақтарға ар-ождан бостандығын беру, тұрғылықты халықты ана тілінде оқытуды ұйымдастыру, қоныстандыру саясатынан бас тарту, жер қорын байырғы қазақ ұлтының үлесіне құқықтық түрде тиесілі ететін арнайы заңды қабылдау, азаматтық және сот іс-қағаздарын қазақ тілінде жүргізуге құқық беру, аудармашылыққа қазақ тілін білетін және қазақша сауатты адамдарды алу, қазақтар өз құқықтарына нұқсан келсе, арызды ана тілінде бере алуы, судьялардың қазақ тілін білуін шарт ету және қазақ даласына присяжной сот жүйесін енгізу, отарлаушы аппараттың

шенеуніктер санын қысқарту, генерал-губернаторларды орталықтан тағайындау тәжірибесін тоқтатып, басшылыққа жергілікті жерден лайықты тұлғаны сайлау, крестьян бастықтары мен урядник қызметін жою, қылмыс жасағандар тек сот алдында ғана жауап беретіндей тәртіп орнату, биліктің жоғары сатыларынан бодандық шеткері аймақтардан өкілдер сайлануына квота беру сияқты өкелейкесті мәселелерді қамтыды» [3].

Қазақ интеллигенциясы мемлекеттік реттеу функциялары жергілікті жерде құрылу қажеттігін дәйектей отырып, өкілді орындарға қазақ арасынан депутаттарды сайлауға талпынды. Олардың пайымынша, ұлттық мүддені қорғаудың басты жолы демократиялық принциптер бойынша билікке қол жеткізу еді. Дегенмен, демократиялық қағида бойынша сайланбалы органдарды құру туралы патша жарлығы жүзеге асып бастағанымен, оның әділетсіздіктің үстіне құрылғандығы интеллигенция өкілдері үшін саяси күрестегі тағы бір майдан алаңын ашып берді. Думаның қандай да бір ықпалы мен беделі болмағанымен, бұл ұлттық мәселені жоғары мінберден көтеру үшін үлкен мүмкіндік еді. Сол себепті, Алихан Бөкейханов 1913 жылғы «Қазақ» газетінің бірнеше санында Думаның қызметін бақылап, ол туралы сыни мақалаларын жариялап отырды.

«1907-ші жылда 3-ші маусымда екінші Дума қуылып, енді келер думаларды сайлауға «3-ші маусым заңы» шықты. Бұл заң бойынша бүтін қазақ халқы депутатсыз қалды. Қазақ халқы надан, сондықтан Дума депутаты болуға лайықсыз деген желеу айтылды. Сөйтіп, бес жыл Думада қазақ тағдыры бөгде халық сайлаған депутаттар қолында қалды» [4].

Патшалық үкіметтің мемлекеттік реттеу, іс жүргізу, заңнамалық актілер қабылдау секілді билікті жүзеге асыру формасының кез-келгенінде қазақты қоғамдық-саяси іс-шараларға, мемлекетті басқару ісіне араластырмау, менсінбеу, оған ресурс ретінде ғана қарағаны қазақ интеллигенциясының әділдікті талап етуге, халықты ағарту ісін жылдамдату туралы мәлімдемелерін жариялауға әсер етті.

Алихан Бөкейхановтың Думаның қызметі туралы жазбаларынан патшалық өкілді орган Думаның өзінде теңдік,

құқықтылық, пікір әралуандылығы секілді қағидалардың басып-жаншылып отырғандығын көреміз. Мәселен, «1910-шы жылы бюджет жарыссөзі болғанда, қазаққа заңнан тысқары зорлық қылуды әлі қойған жоқсындар деп депутат Дзубинский сөйлеп еді, бұған хукумет бесалты қазақты қыстауынан көшіріп, елуалпыс мұжыққа жер берсек, «қазақ, қазақ» деп құлақтың мазасын аласың, осы дума қазақ Думасы ма, жоқ орыс Думасы ма?» деп жауап беруі, Думаның шын мәнісіндегі халық атынан өкілдік ететін орган емес, ешқандай құзыреті, беделі жоқ формалды бір құрылым екенін аңғарамыз.

Академик М. Қозыбаев көрсеткендей, «Алаштың ұлт азаттық қозғалысы идеологиясының өзегі – отаршылдық наразылық отаршылдыққа қарсы ұлтшылдық. Олар заңмен шектелген праволық қоғам, конституцияда анықталған кейбір саяси бостандықтар, ғылым мен мәдени даму көлемінде күресіп бақты» [5].

XIX-XX ғасырда Еуропаны кезген социализмнің басты идеологиялық қондырмасы және философиялық дәйектемесі де әлеуметтік әділеттілікті жалау еткен болатын. «Әділеттілердің кеңесі» ұйымының мүшесі болған Карл Маркс сол дәуірдегі қарапайым шаруа адамының мүддесінің аяқасты етілуі, құқығының қорғалмауын өзінің атақты «Капитал» еңбегінде «табиғи әділеттілік» формасының капиталистік қоғамда жүзеге асуын әбден сынап отырып, капиталистік қоғамды қайта құрып, игіліктерді әділетті бөлуге шақырды.

Әрі қарай, Карл Маркстың «Капиталдың» бірінші томындағы әділеттілік туралы пайымдарын келтірейік: «Капиталистік әділеттілік деген бұл таңғажайып дүние! Жер иесі, үй қожайыны, кәсіпкер кезкелген экспроприация жағдайында, мысалы темір жол тарту, жаңа көшелер салу және т.б. толық сыйақы ғана алып қоймайды, өзінің «қалауынан бас тартқаны үшін» құдай және адам заңына сәйкес қыруар пайдамен жұбануы керек. Ал жұмысшыны балалары және барлық заттарымен көшеге тастайды, егер олар көпшілік болып қалалық елді-мекендерге жөнелетін болса, олардың ізіне полиция қызметкерлері түседі!» [6, 675 б.]

Әлихан Бөкейханов пен Карл Маркстың экономиканың кейбір сұрақтарындағы әділетсіз қарым-қатынастарға сыни

көзқарастары осы жерде тоғысады. Екеуінде қоғамдағы игіліктерді әділетсіз бөлу, күштінің әлсізге билік жүргізуі, сол кездегі қоғамдағы теңсіздік мәселесін сөз етеді.

Алайда, Карл Маркстың әділеттілігі пролетарлардың мүддесін басшылыққа алған болса, Алихан Бөкейхановтың әділеттіліктұжырымдары демократиялық негізге сүйеніп, қоғамда қандайда бір тап немесе қабаттарға артықшылық берілмеуі керек деп тұжырымдады. Дегенменде, екі ғалымның да әлеуметтік әділеттілік туралы ойлары өзекті және бүгінде өзінің өміршеңдігін сақтап отыр.

Кейін тарих көрсеткендей, патшалық Ресейдің басқару жүйесіндегі жаппай әлеуметтік әділетсіздіктің орын алуы қол астындағы халықтардың социализмнің «Барлық пролетариат бірігіңдер!» ұранының астына топтасуына әкелді.

Екінші мәселеде, ғалым қазақтың мал бағатын өрісінің тарылуының себептерін іздестіре келе, алдымен ішкі мәнжайларды зерделегенді жөн көреді. Ол жер дауы қазақ қоғамындағы дәстүрлі жалғасып келе жатқан әлеуметтік қатынас екендігін және бұл жердің көлеміне, кеңдігіне сәйкес шешімі табыла салатын мәселе еместігін түсінеді. Солай шетел тәжірибелеріне көз жүгірте отырып, дәстүрлі мал шаруашылығының әдістәсілдерін жетілдіріп, оны өзгерту қажет деп тұжырымдады. «Дүниеде қазақтан басқа да елдерде мал бағады. Мысалға Швейцария мен Австралия сияқты Еуропа елдерінде де қой бағып мал шаруасымен айналысып отыр. Олардың жері аздығына байланысты мал басын азайтып, сүйегін асылдандырып өздері қала болып отыр» [7, 144 б.]. Осылай, бірнеше шақырымдық өріске малын жайып бағатын қазақтың шаруашылық үлгісін уақыт талабына сәйкес бейімдеу қажеттігін меңзейді. Ғалымның айтып кеткен ойы, бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның ауылшаруашылығы саласын да өзекті болып отыр. Мал шаруашылығын ата кәсібі ретінде таңыған бүгінгінің қазақтары арасында жайылымдық мәселесі қайталанатын шығып отыр. Қосалқы шаруашылықтардағы мал басының өсуімен байланысты проблемалар мемлекеттік мекемелерді тығырыққа тіреп отырғанын көруге болады. Малды асылдандыру, ата кәсіпті жасампаздықпен жаңғырту, шығымы мол өсімдік егу туралы осыдан ғасырдан астам уақыт бұрын

ойларын айтқан алаш арысының пайым-дары бүгінгі күнде де өзекті.

Әрі қарай, «Адам баласы өзге хайуаннан айрылғанда ақылды болып, қолы шебер болып айрылады. Байлық түбі – ақыл һәм қол ұсталығы. Осы екеуі қосылмай адам баласы қазынаға жарымайды» – деп жазды [8, 39 б.]. Осы кезге дейін мал бағып, малының артынан еріп көшкен қазақ сияқты халық байлық, қазына мал кіндігінде деп біледі. Мың қойды бір-екі қойшы бағатын жұрттың сиқы «тамақ, ұйқы, жалқаулық» – дейді. Алаш қайраткері қазаққа баққан малын ұқсатып, оның өнімін ұсталықпен ұлғайтпаса, тапқан-таянғанның барлығы күнделікті тұрмысқа қажетті басқа да жарақтар үшін сыртқы нарықтарға кететінін айтады. Ол үшін қомсы қонған орыс мұжығының шаруашылығын үлгі етіп «сахара жұртының мал бағып жүрген жеріне орыс мұжығы келе салып қазына суырып алып байып отырғандығын» айтады.

Осылай қоғам қайраткерінің әділетсіз қоғамдық-саяси жүйенің кінәраттарын анықтаумен қатар, мәселенің төркінін дәстүрлі ата кәсіпті жандандыру, жетілдіру арқылы халықтың әл-ауқатын көтеру қажеттігіне маңыз бергендігін көреміз.

Қазақ интеллигенциясының қалыптасу жолын тарихи мәнмәтінде қарауды жалғастыра отырып, келесі маңызды мәселеге назар аударған жөн. Сол уақытта ұлт қандай сындарлы кезеңдерді өткергендігіне қарамастан, қазақ зиялыларының шоғырының шығуы алдымен ұлттың өз алдына қалыптасу кезеңін толық аяқтағандығын көрсетеді. Ортақ рухани, материалдық құндылықтары, ой-санасы, тарихи жадысы пісіп-жетілмеген халықта мәдени және рухани аспектілерде ішкі және сыртқы қорғаныс қабылеті, кеңістіктегі өзін-өзі анықтауы сынды қасиеттері де дамымаған болар еді. Сол себепті, ол тірі организм секілді, өзді-өзін емдей алады, өзін-өзі пайымдай алады. Қазақ интеллигенциясының ұлт үшін жасаған жанқиярлығы, қандай қиындық болса да төзімділігі мен күрескерлігін алдымен оны қуаттаушы, күш беруші біртұтас денеге айналған елі мен жерінің, жұртының сапалық қасиеттерімен сабақтастыра қарауымыз керек. Бұл қазақ интеллигенциясының қоғамдық-саяси жетілуіне негіз болған басты алғышарттың бірі. Сол организм-

нен нәр алған қазақ интеллигенциясы дененің сырқаты мен бірге оны емдеу жолында білді, ұлтының артықшылығы мен осал тұстарын жақсы таныған зиялы қауым өкілдері соған сай әрекет жасады.

Мәселен, қазақтың болмысты қабылдау ерекшеліктеріне сәйкес поэтикалық жанрда метафора, теңеу стильдерін қолдана отырып, басты ағартушылық идеологиясын көп жағдайда өлең тіркестері ретінде таратты. Бұл халық арасында ауыз-екі түрінде жатталып, тез тарап жататын. Мысалы Ахмет Байтұрсыновтың «Маса», Міржақып Дулатовтың «Оян қазақ!», Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Адасқан өмір», Мағжан Жұмабаевтың поэмалары және басқа да қазақ интеллигенциясының поэтикалық шығармалары философиялық пайымдары, ойлары, тұжырымдары көкірекке қонымды, жеңіл әрі дәл суретшілігімен қазақ қоғамындағы мәселелерді дәл сипаттап, тығырықтан шығар жолды көрсетеді.

Яғни, қазақ интеллигенциясының риторикасы ұлттық болуына өзі өсіп-өнген ел арасы, туған топырағы себепші болатын болса, демократ ретінде қалыптасуына жоғары білімі, қоршаған ортасы, өмірлік тәжірибесі, сол кездегі күрделі тарихи формациялар, яғни коммуникациясы әсер етеді.

Қорытынды

Сонымен, Қазақстан тарихындағы XX ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясының қалыптасуын әлеуметтік-мәдени феномен деп бағалай аламыз. Өйткені олар еліміздегі алғашқы демократия мен азаматтық қоғам өкілдері ретінде өздеріне елдің тағдырына байланысты азаматтық жауапкершілікті ала отырып, сындарлы шақтарда жол нұсқап, жасампаз құндылықтарды сіңіре білді. Қазақ интеллигенциясының ұстанымдары мен көзқарастары, білімі, жоғары адамгершілік қасиеттері бүгінгі құлдыраудың басында тұрған еліміздегі зиялы қауым өкілдерінің бағдарына айналуы қажет деп санаймыз.

Алаш қайраткерлерінің маржан ойлары қазірдің өзінде қоғамымыздағы шешілмей жатқан мәселелі түйіндерін шешуге, саяси-әлеуметтік және мәдени дамудың күрмелі бағыттарын одан әрі жандандыруға, ғылым саласының Қазақстан үшін берер мол пайдасын қайта саралауға, еліміздің

әлемдік қауымдастықтағы рөлін көтеруге салмақты бағдарларды бере алатынына сенімдіміз. Әрине, ол үшін қазақ интеллигенциясының философиялық, саяси ой-толғамдарын, сүбелі еңбектерін одан әрі зерделеп, ел мүддесіне жаратуымыз керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кенжетаяев Б.А. Казанские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции в середине XIX- начале XX вв. - Казань, 1998. - С. 80-82.
- 2 Платон. Сочинения в 3-х т. - М., 1971. - Т. 3. - Ч. 1.
- 3 Тайшыбай З. «Қарқаралы петициясы» туралы ақиқат // *Ақиқат*. - 2003. - №8. - Б. 80-82.
- 4 «Қазақ» газеті. - 1913. - № 9.
- 5 Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты. - Алматы, 1992. - Б. 18.
- 6 Маркс К. Капитал: критика политической экономии. Том 1. - Москва: Эксмо, 2020. - 1200 с.
- 7 Бөкейханов Ә. Шығармалар. - Алматы: Қазақстан, 2009. - 384 б.
- 8 «Қазақ» газеті. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. - 560 б.
- 9 Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1920-1928 жж. Движение Алаш. Апрель 1920-1928 гг. - Алматы: «Ел-шежіре», 2007. Т.3. Кн.1.- 304 с.
- 10 Локк Д. Басқару туралы екі трактат. - Алматы: Раритет, 2004. - 280 б.
- 11 Бөкейхан Ә. Шығармалары - Сочинения. V т. - Астана: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2018. - Қазақша, орысша.
- 12 «Қазақ» газеті. 1914 жыл. - Алматы: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2023. - 608 б.
- 13 «Алаш рухы». Мақалалар. - Алматы: «Олжас кітапханасы» Баспа үйі, 2017. - 184 б.
- 14 Ақмағанбет Р. Алаш демократиясы. Өркениетті қоғам құру жолында. - Алматы: AmalBooks баспасы, 2022. - 296 б.

Transliteration

- 1 Kenjetaev B.A. Kazanskіe učebnyie zavedeniya i proses formirovaniya kazahskoi intelligentsii v seredine XIX - nachale XX w. [Kazan educational institutions and the process of formation of the Kazakh intelligentsia in the mid-nineteenth and early twentieth centuries]. - Kazan, 1998. - S. 80-82. (in Russ)
- 2 Platon. Sochinenii v 3-h t. [Essays in 3 volumes] - M., 1971. - T. 3. - Ch. 1. (in Russ)
- 3 Taishybai Z. «Qarqaraly petitsiiasy» túraly aqıqat [The truth about the «Karkaraly petition»]// *Aqıqat*. - 2003. - №8. - B. 80-82.
- 4 «Qazaq» gazetі [«Kazakh» newspaper]. - 1913. - № 9. (in Kaz)
- 5 Qozybaev M. Aqtañdaqtar aqıqatı [The truth of Aktangdak]. - Almaty, 1992. - B. 18. (in Kaz)
- 6 Marks K. Kapital: kritika politicheskoy ekonomii [Capital: a critique of political economy]. Tom 1. - Moskva: Eksmo, 2020. - 1200 s. (in Russ)
- 7 Bökeıhanov A. Shygarmalar [Works]. - Almaty: Qazaqstan, 2009. - 384 b. (in Kaz)
- 8 «Qazaq» gazetі [«Kazakh» newspaper]. - Almaty: «Qazaq ensiklopediasy» Bas redaksiasy, 1998. - 560 b. (in Kaz)
- 9 Alash qozgalysy. Quzhattar men materialdar zhinagy. Saur 1920-1928 zhzh. Dvizhenie Alash. April 1920-1928 gg. [Alash movement. Collection of documents and materials. April 1920-1928 Movement Alash. April 1920-1928] - Almaty: «El-shezhire», 2007. T.3. Kn.1.-304 s. (in Kaz)
- 10 Lokk D. Basqaru turaly eki traktat [Two Treatises on Management]. - Almaty: Raritet, 2004. - 280 b. (in Kaz)
- 11 Bokeıhan A. Shygarmalary - Sochinenija [His works are Sochinenija]. V t. - Astana: «Alashorda» Qogamdyq qory, 2018. - Qazaqsha, orysshā.
- 12 «Qazaq» gazetі. 1914 zhyl [«Kazakh» newspaper. 1914 year]. - Almaty: «Alashorda» qogamdyq qory, 2023. - 608 b. (in Kaz)
- 13 «Alash ruhy». Maqalalar [«Spirit of Alash». Articles]. - Almaty: «Olzhas kitaphanasy» Baspa vji, 2017. - 184 b. (in Kaz)
- 14 Aqmaganbet R. Alash demokratiyası [Democracy of Alash]. Orkenietti qogam quru zholında. - Almaty: Amal Books baspasy, 2022. - 296 b. (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

<i>Гүлжихан Жұмабайқызы Нұрышева</i>	профессор, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: gulzhikhan-nuryшева@yandex.kz, ORCID: 0000-0001-6640-8111
<i>Айгүл Бижанқызы Тайженбетова</i>	PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: aigul.bizhanovna@mail.ru, ORCID: 0009-0007-1206-1301
<i>Гүлжихан Жұмабайқызы Нұрышева</i>	профессор, доктор философских наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: gulzhikhan-nuryшева@yandex.kz, ORCID: 0000-0001-6640-8111
<i>Айгүл Бижанқызы Тайженбетова</i>	PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: aigul.bizhanovna@mail.ru, ORCID: 0009-0007-1206-1301
<i>Gulzhikhan Nuryшева</i>	Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: gulzhikhan-nuryшева@yandex.kz, ORCID: 0000-0001-6640-8111
<i>Aigul Taizhenbetova</i>	PhD Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: aigul.bizhanovna@mail.ru, ORCID: 0009-0007-1206-1301

ИБН СИНАНЫҢ ЭТИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ: ӘЛЕМДІК РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ДАМУҒА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Г.С. Омарова, К.М. Қоңырбаева, Г.И. Нүсіпова

АҢДАТПА

Мақалада ортағасырдағы классикалық ислам философиясының көрнекті өкілі Әбу Әли Ибн Синаның дүниетанымындағы тұлғаның рухани кемелденуі, ізгілік, әділеттілік, адамгершілік, моральдық-этикалық және т.б. қырлар айшықталады. Ибн Сина Аристотель мен әл-Фараби философиялық көзқарастарын дамыта отырып, өзінің күрделі философиялық пайымдауларын қалыптастырды. Оның философиялық ой-пікірлерінің өзіндік ерекшеліктері тарихи сабақтастықтағы терең ойлаудың көрінісі болды. Әл-Фарабидің көзқарастарымен астасып жатқан Ибн Синаның дүниетанымында ақыл-ой, ізгі қала, әділеттілік, мемлекет туралы, әділетті ел билеушінің болмысы, ел билеуші мен бағыныштылар арасындағы әділетті қарым-қатынастар және т.б. ойлары сарланады. Ибн Синаның әлеуметтік-этикалық көзқарастарындағы жан, тән, рухани кемелдену, ізгілікке жету тағы басқа әлеуметтік тұрғыдағы идеялары басты назарға алынып, оның Шығыстық ислам өркениетіне, адамзаттың рухани құндылықтарын дамытуға қосқан үлесі айшықталады.

Түйін сөздер: әділеттілік, сабақтастық, мәдениет, әлем, руханилық, тұлға.

ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты,
Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Г.И. Нүсіпова,
gnussipova@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Омарова Г.С.,
Қоңырбаева К.М.,
Нүсіпова Г.И.
Ибн Синаның этикалық
көзқарастары: әлемдік
рухани құндылықтарды
дамытуға қосқан үлесі
// Адам әлемі. – 2024.
– № 2 (100). – Б. 21-29.

Этические воззрения Ибн Сина: вклад в развитие мировых духовных ценностей

Аннотация: В статье рассматриваются морально-этические мировоззрения представителя классической исламской философии средневековья Абу Али Ибн Сина, способствующие духовной зрелости человека как добродетель, справедливость, мораль и др. Ибн Сина, развивая философские взгляды Аристотеля и Аль-Фараби, сформировал свои особенные социально-этические, философские взгляды. Оригинальные черты его философских мыслей были отражением глубокого мышления в исторической преемственности. Мировоззрение Ибн Сина, сходное со взглядами Аль-Фараби, сосредоточено на разуме, добром городе, справедливости, государстве, природе справедливого правителя, справедливых отношениях между правителем и его подданными и т. д. Также в статье раскрыты его вклад в восточно-исламскую цивилизацию и развитие духовных ценностей человечества.

Ключевые слова: справедливость, преемственность, культура, мир, духовность, личность.

Ethical Views of Ibn Sina: Contribution to the Development of World Spiritual Values

Abstract. The article examines the moral and ethical worldviews of the representative of classical Islamic philosophy of the Middle Ages, Abu Ali Ibn Sina, which contribute to the spiritual maturity of man as virtue, justice, morality, etc. Ibn Sina, developing the philosophical views of Aristotle and Al-Farabi, formed his own special socio-ethical, philosophical views. The original features of his philosophical thoughts were a reflection of deep thinking in historical continuity.

Ibn Sina's worldview, similar to that of Al-Farabi, focuses on reason, the good city, justice, the state, the nature of a just ruler, fair relations between the ruler and his subjects, etc. The article also reveals his contribution to Eastern Islamic civilization and development of spiritual values of humanity.

Key words: Justice, Continuity, Culture, World, Spirituality, Personality.

Кіріспе

Өзінен кейін ұшы-қиырсыз мұра қалдырған ортағасырдағы классикалық ислам философиясының көрнекті өкілі – данышпан, Әбу Әли Ибн Сина (980-1037 жж.) Орта Азияның Бұхара маңындағы Афшана өңірінде дүниеге келген. Латын тілді батыста Авиценна есімімен белгілі ойшыл ислам әлемінде «ғалымдардың атасы» (әш-Шәйх әр-Рәйс) деген атқа ие болған. Ғалымдар Ибн Сина шамамен 456-ге жуық еңбек жазғаны жайында пайымдай келе, біздің заманымызға оның 240-тан астамы ғана жеткенін [1, 3 б.], сонымен қатар, оның араб тіліндегі 400-ге жуық және 20-дай шамасындағы парсы тіліндегі ғылыми еңбектері болғаны жайында айтады [2, 61 б.]. Ғұлама данышпан Ибн Синаның медицина, математика, ботаника, геология, астрономия, әдебиет, лингвистика, музыка салаларындағы еңбектері әлемдік ғылым мен мәдениеттің дамуына зор үлес қосты.

Ортағасырлық ірі энциклопедист-ғалым ибн Сина әл-Фарабидің ізімен Аристотель идеяларын жалғастырып, өзінің философиялық көзқарастарында логика, натурфилософия, әлеуметтік-саяси т.б. бағыттарды дамытты. Ибн Синаның басты еңбектері: «Логика», «Метафизика», «Білім кітабы» т.б. мәселелеріне арналған. «Китабуль-Канун-фит-тыбб» («Дәрігерлік ғылымның ережесі»), «Сауығу кітабы» т.б. дәрігерлікке арналған еңбектері ойшылдың есімін әлемге танытып, күні бүгінге дейін бұл құндылықтар әлемдік деңгейде адамзаттың игілігіне айналып келе жатыр. Бұл еңбегінде ғұлама ғалым Орта Азия, Қытай, Үндістан т.б. жерлерде өсетін өсімдіктерді зерттеп, оның адам өміріне қуатты күш беретін шипалық қасиетін көрсетіп, оны тәжірибеден өткізіп, мыңдаған адамдардың өмірін аман сақтап қалды. Данышпанның асыл мұралары мен даналығы әлемдік мәдениеттің інжу

маржандары қатарына кіретін, қазіргі кезде де адамзаттың дамуына зор ықпал етіп келе жатыр, келер уақытта да үздіксіз адамзаттың игілігіне қызмет ете беретін құндылық болып табылады. Ибн Сина негізінен әлемге дәрігер және философ ретінде танылғанымен оның басқа да салаларда да көрнекті ғалым ретінде танылғаны белгілі. Исламдағы рухани құндылықтарды Батыс пен Шығыс әлеміне терең танытушы ойшыл Ибн Синаның шәкірті Абу Убейд Джүзджанидің жазған Ибн Синаның өмірі мен шығармашылығы біздің заманымызға ортағасырлық араб оқымыстылары: Ибн ал-Кифти (1172 ж. туған) «Тарих ал-Хукама» («История мудрецов») және Ибн Аби Усейба (1203ж. туған) «Уйун ал-Анба фи Табакат ал-Атибба» (Источники сведений относительно биографии врачей») атты т.б. еңбектер арқылы жеткен [3, 6 б.].

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеудің методологиялық және теориялық негізіне нақты тарихилық, тарихилық пен логикалықтың бірлігі қағидаларын басшылыққа ала отырып, салыстырмалы талдау, герменевтикалық әдістер қолданылды. Зерттеудің ғылыми маңызы аталған мәселелерді тарихи-мәдени тұрғыда ашуда басқа да ғылымдардың жүйелі байланысында саралау басты назарға алынды. Ибн Синаның тарихи санада қалыптасқан ислам әлемі рухани құндылықтарын дамытуға қосқан зор үлесін салыстырмалы-тарихи талдау әдісі арқылы айшықтап, оның көзқарастары мен ғылыми еңбектерінің әлемдік мәдениеттің дамуына терең әсері болғаны көрсетіледі. Сонымен қатар ойшыл идеяларының қазіргі медицина т.б. салаларда әлемдік деңгейде күні бүгінге дейін өзінің маңызын жоймағаны, оның емдеу әдіс-тәсілдерінің Батыс, Шығыс ғылымдарын дамытуға ықпалы мен маңызы талданады.

Ізгілікті өмір құндылықтары

Ибн Сина өзі өмір сүрген тарихи әлеуметтік орта мәдениеті гүлденген ортағасырлық Орталық Азия өлкесі. Оның дүниетанымына ол өмір сүрген уақыт пен кеңістіктің, сол кездегі қоғамдық, әлеуметтік-мәдени ортаның әсері болғаны айқын. Әбу Али әл-Хусейн ибн Абдулла ибн Синаның дүниетанымының қалыптасуына ең алдымен әсер еткен терең рухани құндылық ол Құран негіздеріндегі мұсылмандық білімдер мен Шығыс мәдениеті. Оның әкесі ол туған өлкеде сол кездегі ел басқарушы әмір Абдуллах Нух ибн Мансурдың (976-997) сарайында, мемлекеттік қаржы қызметкері болып өз заманының ауқатты, білімді, мәдениетті, көкірегі ояу адамы болған [3, 6 б.].

Ибн Сина бес жасында отбасымен Бұхара қаласына көшіп келгендіктен, оның өсіп-өркендеуіне оның өмір сүрген әлеуметтік, тарихи-мәдени ортасының әсері зор болды. Ибн Сина өмір сүрген уақыт пен кеңістік ортағасырлық Бұхара қаласы Орта Азияның білім мен мәдениет кең тараған, көп мәдениеттер тоғысып, өзара мәдениет алмасу мен ықпалдастығы орын алған өлкелерінің бірі еді. Бұхара қаласы Орта Азияның Ұлы Жібек Жолымен терең мәдени ошақтарын, сауда қатынасын байланыстыратын өңірлердің бірі болды. Дүниежүзілік өркениеттің дамуына терең әсер еткен Ұлы Жібек Жолы халықтардың бір-бірімен өзара сұхбатының дамуына, сауда мен экономика, өнер, әдебиет, ғылым, мәдениет, архитектура т.б. салаларда терең байланыста болып, бір-бірімен өзара ықпалдастық жасауына үлкен әсер еткені тарихи санадан белгілі [4]. Осы мәдени орта, Құрандағы Алланың жолын ұстанған медресе ұстаздары мен ғалымдардың көзқарастары Ибн Синаның әкесі мен оның отбасына, жас ибн Синаға сол кезде үлкен әсер етті.

Бұхара жерінде оқу-білім мен мәдениет жақсы дамыған, кітаптар шығарылып, кітап саудасы жүргізіліп, Құранды терең білетін хафиздер медреселерде бала оқытып, білім адамдары,

адам емдеудің қыр сырын меңгерген дәрігерлер, әдебиет пен өнер, архитектура т.б. салалардағы мамандар көп болғандықтан сол кездегі ата-аналар балаларын осы Бұхарада оқытуға тырысқан екен [5, 304 б.]. Ибн Сина да осы Бұхарада оқып, алғашқы діни білімді ислам құндылықтары негізінде алып, Құранның қарапайым негіздерінен бастап, кейін Құранды жатқа біліп хафиздік деңгейге жетіп, фикх араб лингвистикасы т.б. салаларын да терең меңгереді. Ибн Сина терең білімді болуына оның әкесінің білім мен Құран негіздеріне деген аса құрметпен қарауы, отбасында берілген тәрбиенің де аса зор әсері болды.

Ибн Синаның үйіне әкесінің зиялы достары, сол кездегі Орта Азиялық білімді адамдар көп келіп, әкесімен әр түрлі тақырыптарды әңгіме дүкен құрады екен. Оның әкесі исламды терең білетін, діни адамдармен араласып, әр елдің әдебиетінен хабары бар кісі екен. Ол жас ибн Синаға ертегі-аңыздардан бастап, басқа елдердің салт-дәстүрлері, философиясы, архитектурасы т.б. туралы әңгімелерді айтып береді екен. Осы құндылықтарды тыңдап, қызығушылық танытқан жас ибн Сина кішкентайынан білімге құмар болған екен. Әкесінің мектебі жас ибн Синаның дүниетанымына терең әсер еткен. Жас Ибн Синаның жаратылыстану ғылымдарына деген қызығушылығы ерекше болған. Ол математика, физика, астрономия, география салаларын, сонымен қатар философия, логика, заң саласынан да көптеген білім алып, бұл салаларды меңгереді. Оның ұстазы Натили өз заманының белгілі білімді, зиялы, мәдениетті адамы болған. Ибн Сина Евклид, Птоломей және антик ойшылдары еңбектерін оқығаннан кейін, оның әсіресе, философия саласында дүниеге көзқарасы кеңейіп, өзіндік ой-пікірлері қалыптасады. Ибн Сина философия, логика т.б. ғылым салаларын жүйелі байланыста меңгеруі, оның ой-санасының терең жетілуіне әсер етеді.

Ибн Синаның дүниетанымы мен ілімдерінің дүниеге келуіне алғашында Орта Азияда шыққан еңбектер, кейін Платон, Аристотель, әл-Фараби, Би-

руни секілді ғұламалардың т.б. әсері болды. Сонымен қатар, Ибн Синаның дүниетанымының қалыптасуына «фило-соф әрі жаратылыстану ғылымдарының озық үлгілі бірлігі ретінде араб мұсылман әлемінде танымал болуына әл-Кинди мен әл-Фараби философиясының тікелей ықпалы болған» [6, 87 б.]. Ол заң негіздері, астрономия, жаратылыстану сияқты көптеген салаларды меңгерген.

Ибн Сина дәрігерлікке қызығушылық танытып, сол кезде медицина туралы білімдерді меңгеріп, жергілікті Бұхара әміршісі Нух ибн Мансурдың сарайында қызмет атқарған. Сарай әміршісінің кітапханасында сол кездегі Орта Азияда шыққан көптеген еңбектермен танысып, көп кітаптар оқып білімін тереңдетеді. Ибн Сина Орта Азияда өсетін шипалы өсімдіктерді зерттейді, бірақ сол кезде елдегі саяси жағдайдың өзгеруіне байланысты ол 20 жасында Хорезмнің Гургенж қаласына қоныс аударуға мәжбүр болады. Бұл жерде ол Маймун академиясында сол кездегі білімдермен танысады. Сол кездегі Хорезмде Орта Азияның астрономия, философия, математика, медицина т.б. ғылым, білім мен мәдениет гүлденген әйгілі ғұламалар Мұхаммед ибн Мұса Хорезми мен Әбу Райхан Бируни шыққан өңір еді. Сол ортағасырларда медицина, емшілік т.б. ғылымдар дамыған. Хорезмде ибн Сина Бируни секілді әйгілі білімді ғұламамен танысып, кейін Бирунимен хат алысып тұрған. Бирунидің қойған сұрақтарына ибн Синаның жауабы кейін оның метафизика, аспан әлемі және физика туралы ғылыми пайымдауларына айналды. Ибн Сина медицинаға терең қызығушылық танытып бірқатар еңбектер жазады. Ол өзінің «Китабуль – канун фит – тыбб» («Дәрігерлік ғылымның ережесі») т.б. әйгілі еңбектерін жазды. Сол кездегі қоғамда орын алған саяси-әлеуметтік, мәдени жағдайлардың қиындығынан ибн Сина бір жерде ұзақ тұрақтап тұра алмай үнемі көшіп-қонып жүруге мәжбүр болған.

Рухани кемелдену

Классикалық ислам философиясының өкілдерінің бірі Ибн Сина логика мен

жаратылыстану салаларын меңгеріп, антик ойшылдары еңбектерімен жан-жақты таныса келіп, ол бірқатар грек авторларының еңбектеріне түсініктеме жазуымен өзінен кейінгі ойшылдарға оның есімі кең танымал болған. Ол Аристотельдің ой-пікірімен танысып, оның идеяларын ислам философиясымен байланыстыра зерделеген. Орыс зерттеушісі А.Ю. Якубовский Ибн Сина өзінің автобиографиясында Аристотельдің «Метафизика» еңбегін түсіну оған өте күрделі болғанын, ол бұл еңбекті 40 рет оқыса да оның мәнісін түсіне алмағанын айтады. Ибн Сина бір күні Бұхара кітап базарында келе жатып, қолжазба кітабын сатушы саудагерге соқтығып қалған. Саудагер ибн Синаға қолжазбаны үш дирхемге сататынын айтқан. Ибн Сина бұл қолжазбаны сатып алып оқығаннан кейін бұл қолжазба әл-Фарабидің «Аристотельдің Метафизикасына жазған комментарий» екеніне көз жеткізіп, қуанышы қойнына сыймайды. Ибн Сина әл-Фарабидің комментарийі ежелгі гректің ұлы философы Аристотельдің «Метафизика» еңбегін түсінуге көзін ашқаны жайында жазған екен. Аристотельдің «Метафизикасын» Ибн Сина әл-Фарабидің «Метафизикаға кіріспе» еңбегі арқылы танып білуі, оның философияда өзіндік ой пікірлерінің қалыптасуына ықпал етеді. Ибн Сина философияда әл-Фараби бағытын жалғасытырғанымен, оның философиясының өзіндік ерекшелігі бар. Ол өз ой пікірін қалыптастырып, араб перипатетизмінің негізін қалайды. Антик ойшылдары пайымдауларын ислам философиясымен астастыра талдай келе, ибн Сина болмыс туралы ілімінде ол материяны мәңгі жаратылыстан тыс құбылыс ретінде қарастырады. Бірақ, ол бұл қағидасын діни көзқарастарымен байланыстыруға мәжбүр болған. Ол Құдайдың бар екендігіне күмән келтірмейді. Оның пайымдауынша, дүние шындықтың мүмкіндігі. Адамның рухын Ибн Сина дененің бейзаттық формасы ретінде қарастырады. Ол денелердің қайта тірілуі мүмкін емес екені жайында пайымдайды.

Әл-Фарабиді ұстаз санаған Ибн Синаның жан туралы пайымдаулары

ғалымдардың пайымдауынша, бүгінгі күні де өз өзектілігін жоймаған [7]. Оның жан туралы ойлары медициналық көзқарастармен сабақтасып кеткен. Ибн Сина да Аристотель секілді жанды рухани құбылыс және материалды емес деп, пайымдайды. Ибн Синаның бірқатар философиялық шығармалары жан проблемасына, оның тәнмен байланысы, өзара ықпалдасуына арналған. Ибн Сина адам жаны мәңгі өшпейтін құбылыс. Ойшылдың пайымдауындағы тән бөлінуге бейім. Ал, жанның аса терең ерекшелігі оның алып күшті иемденуінде, сондай-ақ бұл адамның саналы, ақылды күші. Адамның ақылды-саналы күшін ешнәрсе жойып жібере алмайды. Тән жансыз өмір сүруге қабілетсіз. Ибн Сина жанның өмір сүретіндігінің дәлелдемесі және оны жан ретінде айқындау туралы ойларында ойшыл жан тәннің тағдырын анықтап отыратыны жайында жан-жақты пайымдай келе, ол адам саналы түрде өзін жетілдіріп рухани құндылықтармен сусындап, ақыл-парасатты жан бола алатынын айта келіп, Ибн Сина адам жан дүниесін жетілдірмесе хайуани, бос өмір (растительный) болатыны жайында пайымдайды. Ибн Сина мәнсіз жан, тән бұзылуымен жойылатын болса, ақыл-парасатқа толы жан қандай қиындықтан болса да өтіп, жоғалмайтынын айтады [8].

Ол діни көзқарастарында әлемнің жаратылуының алғашқы себебі Жаратқан Алла екенін ашып көрсеткен. Ибн Сина он сегіз мың ғаламды Жаратушы Алла барлық нәрсенің бастапқы себебі екені туралы ойын дамыта отырып, ғалам оның белгілі тәртібімен қоғалысқа ұшырап, кемеліне келіп, жетілуіне және кемерінен асып төгілуінен қалыптасып, бірегей заңдылықтармен өмір сүретіні жайында пайымдайды. «Алғашқы себеп кемерінен аса отырып, иерархиялық тәртіппен Әлемдік Ақыл-парасатты, Жанды, қозғалыссыз аспан әлемдерін және, ақырында, Ай астындағы, біз өмір сүріп жатқан әлемді тудырады» [9, 89-90 бб.], ибн Сина Жаратушы Құдайды, жаратылған табиғатқа қаршы қоймайтынын, Жаратушы, Құдай алғашқы себеп болып табылатындықтан,

материалдық Әлем Құдайсыз өмір сүре алмайтыны туралы ашып көрсетеді [9, 89-90 бб.].

Ибн Синаның медицина философиясындағы көзқарастары өз алдына бірегейлігімен ерекшеленеді. Ибн Синаға Гален мен Гиппократ еңбектерінің де әсері болды. Бұл саладағы оның негізгі еңбектері «Китаб-аш-Шифа» («Айығу туралы кітап»), «Китаб ан-наджат» («Құтқарылу жайлы трактат»), «Әл-и-Шарат уа ат-танбихат» («Көрсету және түсіну»), «Китабуль-Канун-фит-тыбб» («Дәрігерлік ғылымның ережесі»), «Әл-хикмат әл-машрикият» («Иллюминизм даналығы») әлемдік деңгейде күні бүгінге дейін терең өзекті болып табылады. Ибн Сина адамның денсаулығын сақтау мен нығайту, ауырған сырқат адамды емдеу және оның алдын алудың жолдарын көрсететін 43 трактат жазған екен. Оның дәрігерлікке арналған еңбектерінің де көптеген бөлігі жоғалып кеткені белгілі.

Ибн Синаның шәкірті Джузджани жазған ойшылдың өмірбаянында бірақатар ғалымдардың есімдері аталады. Медицина саласында Батыс, Шығыс елдерінде медицинаны дамытқан ғалымдардың бірі Хунейн ибн Исхак ал-Ибади (ум. в 877 г.), Ал-Ибади т.б. Ибн Сина «Бурхан кітабында» адамдарды «таңдаулылар» мен «қарапайымдарға» бөліп қарап, қоғамды алдыңғы қатарға жетелейтін әлеуметтік мәдени ортаның зиялы тұлғалар,білімді адамдары, яғни «таңдаулылар» жайында ой қозғайды.

Ізгілік және этика туралы

Тарихи сабақтастық арқылы жеткен Ибн Синаның «Этика туралы», «Сауығу кітабы», «Білім кітабы», «Әдептілік қағидасы», «Сыйлық», «Саламан», «Аб-саль», «Юсуф», «Махаббат туралы трактат», «Үй шаруашылығы туралы трактат» т.б. әлеуметтік-этикалық рухани құндылықтарында адамның ізгілікке жетуіне, жеке тұлғаның жан-жақты дамуына ықпал ететін көзқарастары айшықталған.

Әділеттілік арқылы тұлғаның ізгілікке жетуі жайындағы көзқарастарында ибн Сина әділдік, тазалық, пәктік, мырзалық пен сабырлық, төзімділік пен даналық,

кеңпейілділік пен шыншылдық, сенімділік пен ар-ұят, ұстамдылық пен жақсы әдет, асқан ынталылық пен батылдық, әдептілік сияқты тұлғаның асыл қасиеттері жайында жан-жақты айшықталған. Ойшылдың көптеген пайымдаулары әлемдік деңгейде - адамзаттың құнды інжу маржанына айналған мұра болып табылады. Ибн Синаның бұл көзқарастары адамға өмір сүру заңдылықтарын үйретіп, тұлғаның өзін-өзі тануына, өмірден өз орнын табуына терең әсер етеді. Ибн Сина «Этика туралы» трактатында кім өзін-өзі тануға ұмтылса, өзіндегі асыл қасиеттер арқылы ізгілікке жету жолдарын табады, сол қасиеттердің көмегімен адам өзінің жанын тазартқысы келсе, теріс қылықтан өзін тазарту үшін, өзінің кеселдерін танып білуге ұмтылса, онда, ол ең жақсы жүріс-тұрысты таңдап алуды қалайды [10, 164 б.]. Осы арқылы адам екі дүниедегі бақытқа жетуге мүмкіндік тудырады, жетілуден бастау алатын, өз адамгершілігінің шынайы парызын орындай алады [10, 164 б.]. Ибн Сина әділеттілік туралы жазылған «Китаб ал-Инсаф» («Әділеттілікке жету») әділетті қарым-қатынасты айшықтайтын еңбегінде ол Батыс пен Шығыс құндылықтарын байланыстырған пайымдауларын білдіреді. Алайда ибн Синаның әділеттілік туралы жазылған еңбегі бұл жоғалып кеткені белгілі.

Адамның жан дүниесі ғылымдардың жүйелі байланысында өсіп-өркендеп, жан-жақты жетіліп, толысып отырады. Алуан түрлі білімдер адам жан дүниесіне білім нұрын құйып, адамның дамуына, жан-жақты жетілуіне жол ашады. Адамның ізгілікке жетуі жолындағы қызметі батылдық, парасаттылық, даналықпен келеді. Сондықтан адам өзін дамыту жолында тәжірибе жинақтап, өзін жүйелі білімдермен жетілдіріп, толықтырып отыруы керек. Ибн Сина әділеттіліктің алып күш екенін білдіре келіп, ол адамды барлық жаман қылықтардан өзін аулақ ұстауына ізгі әсер ететіні жөнінде пайымдап, ізгілікке жетуде жетілген құндылықтардың жиынтығы қажет екенін көрсетеді. Бұл құндылықтар ең алдымен сабыр, төзімділік, даналық, тазалық-

пәктік, мейірімділік, кешірімділік, қамқоршылық, шыншылдық, достастық, достыққа адалдық, махаббат, басқаға қамқорлық көрсету, ар-ұят, кең пейілділік, уәдеге беріктік секілді асыл қасиеттер. Ойшыл бұл құндылықтардың әрқайсысының ерекше бірегей алып күші бар екенін білдіреді.

Адамның өзін-өзі танып білуі туралы мәселе, антик дәуірінде Сократтың «Өзіңді таны» көзқарасында бейнеленіп, сол көне дәуірден бергі бүгінгі күні де өте өзекті, әрі өткір мәселелердің бірі. Адамның өзін-өзі тануы жеке тұлғаның бұл дүниеден өткенше өзін жаңа қырынан ашып, жетілдіріп, жаңаны тану жолындағы қарбалас жан-жақты еңбекпен келетін құбылыс екені белгілі.

Ибн Сина ізгілікке жетудің бір түрі елді басқару, халыққа төрелік айтып, елге билік жүргізу мәселесі екені жайында пайымдайды. Әділетті ел басқару туралы Батыс, Шығыс елдері ерекшеліктеріне қарай әр елде мемлекетті басқарудың өз мәдениеті қалыптасқаны белгілі. Әл Фарабимен сабақтастықта дамытқан Ибн Синаның терең назар аударған мәселелерінің бірі әлеуметтік мәдени ортадағы қоғамдық құндылықтарды орнықтырып, мемлекетті әділетті басқару мәдениеті. Ибн Сина мемлекетті басқаратын адам қандай болуы керек? дейтін сауалдың төңірегінде соны пайымдауларын жасаған. Ибн Синаның пайымдауындағы мемлекетті басқаратын адамға қойылатын басты талап, ол ең алдымен әділеттілік пен адамгершілік қасиеттерден басталады. Ибн Синаның этикалық көзқарастарында сый-құрметтің басы отбасында ата-анаға деген құрметтен басталатыны жайында айтып, ол адамның мемлекетке деген қатынасы оның өз отбасына, ата-анасына деген үлкен құрметпен сыйластықтан бастау алатыны туралы ой түйіндейді.

Ибн Синаның пайымдауынша әділеттілік бұл адамдық күштердің ізгілікке қарама-қарсы келетін кеселді қылықтарға тойтарыс беретін құндылық, әділеттілік бұл қандай да теріс іс-әрекетті тоқтатып, орнықты қоғам заңдылықтарын қалыптастырушы механизмі. Әділетті мемлекет басшысы туралы ибн Синаның елді басқару

тұжырымдарында елді басқаратын адамның басты күші оның арнаулы ғылымдардың көмегімен алынған жан-жақты жүйелі білім кезінде, бұл білімдер оның жан дүниесін байытып, оның басты күшіне айналады. Бұл арнаулы білім көздері мен тәжірибе арқылы келеді. Ойшыл мемлекетті басқаратын адамға үлкен талап қояды. Мемлекет басшысы алдымен өзінің шекараларына байыптап қарасын. Ойшылдың дүниетанымындағы мемлекетті басқаратын адамның өзін басқару мәдениеті, оның жан дүниесінің тазалығы, жан-жақты жүйелі білімді меңгеруі арқылы кемелділікке жетсе, бұл құндылықтар оны екі дүниеде де бақытқа жетуге ықпал ететіні жайында пайымдайды. Ойшыл елді қиын сын қатерден алып шығатын адамның бойында өзіне сын көзбен қарау, өзгелерге құрмет көрсету, өзін қадағалап теріс қылықтан алыс болу т. б. әдептіліктің жолдарын ашып көрсетеді.

Ибн Синаның бұл көзқарастары әл Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындары», «Бақытқа жету» секілді шығармаларымен астасып жатқанын байқаймыз. Дегенмен, Синаның «идеалды тұлға» теориясының өзіндік ерекшеліктері бар. Оның бұл пайымдаулары «Этика туралы ғылым», «Абырой және күнә», сонымен қатар, «Сауығу кітабындағы» кейбір үзінділерден байқалады. Ибн Сина басшы болатын адам ізгілікке жетуде өз жан дүниесінен төрт негізгі ізгі қасиетті таба алған адам басшы бола алатыны жөнінде пайымдайды. Бұл қасиеттер абырой, батылдық, даналық және әділеттілік. Мұндай асыл қасиеттерді қандай адам бойына сіңіре алады? Өзін теріс қылықтардан дер кезінде тыйып, адал, абыройлы, сабырсыздықтан ада адам батыл бола алады. Ал, даналыққа жету үшін не істеу керек? Ойшылдың пайымдауындағы бұл құндылыққа жеткізетін тек жүйелі жан-жақты білім мен рухани құндылықтарды меңгеру, үнемі өзін жетілдіру, жақсы қасиеттерді меңгеру, жақсы әдепке тәрбиелеу. Әділ болу үшін, осы аталған күштерді бойына жүйелі қалыптастырып, оны орнықтыруға өзін тәрбиелеу керек. Ибн Синаның адам бойындағы асыл қасиеттерді қалыптастыруда абы-

рой, жомарттық, сараңдық ұстамдылық, үнемшілік, ысырапшылыққа жол бермеу т.б. қасиеттерді ашып көрсетеді.

Ибн Синаның бұл ойлары қазақ ойшылдары Абай мен Ы. Алтынсарин пайымдауларымен сабақтасып жатқанының куәсі боламыз. Мәселен, Ы. Алтынсарин «Шариятул-Ислам» еңбегінде иманның шарттарын жан-жақты ашып көрсетіп, аят пен хадисте адамның жақсы мінез-құлықты 78 жетпіс сегіз, бұлардан шығатын түп асылы 7, ал адамдағы жаман мінез-құлық 60, бұдан да білдірілген жаманы 7 екенін айтады [11, 51 б.]. Сонда осы жақсы әдепті үйреніп, жаманнан жиреніп өмір сүре алса адам ізгілікке жететіні жайында пайымдайды ойшыл. Сонымен қатар Ы. Алтынсарин дүниеде таза мінезбен қайырлы іс істесеңіз, жиған жақсылығыңыз сол, жасыңнан көркем мінезді әдет етіп, әдептілік, ғылым-білім, туралықпен жүрген кісіге Құдай тағаланың лұқсат еткен кәсібі мол екенін айта келіп, Ы. Алтынсарин оқу, ғылым һәм өнер үйрену, егін егіп, мал бағу, өнерге күшіңді салып адал ниетпен мал табу, барға қанағат ету, адамды жасынан еңбекке баулу т.б. әртүрлі тәрбие беру керектігі жөнінде айтады [11, 57 б.]. Ойшыл, ағартушы Ы. Алтынсарин адам білімге құмартып, адал еңбекпен мал табу керектігіне тоқталады. Ы. Алтынсарин адам адал еңбегімен, еңбексүйгіштігімен керікті екенін, әрі адам өз еңбегімен алуан түрлі рухани құндылықты жасай жүріп, әділетті қоғамның мәдени әлеуетін арттыра алатынын және сонымен бірге адамның өзі де жетіле түсетінін, әр нәрсенің қырсырын, парқын айырып тани алатынын ашып көрсетеді. Міне бұл көқарастар Ибн Сина пайымдауларымен астасып, сабақтасып жатыр.

Қорытынды

Шығыстың ғұлама энциклопедист ғалымы Әбу Әли Ибн Сина әлемдік ғылым мен мәдениеттің дамуына ұшы қиырсыз үлес қосты. Тарихи сабақтастық арқылы жеткен оның ғылыми еңбектері мен оның философиялық, әлеуметтік-этикалық т.б. көзқарастары адамзаттың дамуына терең әсер етті. Оның негізгі

еңбектері қатарына кіретін «Логика», «Метафизика», «Риторика» («Шешендік») т.б. жаратылыстану, әдебиет, лингвистика, құық т.б. салалардағы еңбектерінің маңызы зор. Оның қазіргі кезге дейін белгілі барлық шығармалары әлем тілдеріне көп рет аударылып, оның еңбектері бүгінгі күні адамзаттың игілігіне қолданылуда. Оның әсіресе, медицина, этика т.б. саласындағы еңбектері әлемдік мәдениеттің алтын жаухарына айналған. Ибн Сина өзінің еңбектерін негізінен араб тілінде, кейбір шағын еңбектерін тәжік тілінде жазған екен. Оның көпшілік еңбектері араб тілінде сақталған, өйткені сол кезде әдеби тіл араб тілі болған. Ғұламаның бұл еңбектері латын, ағылшын т.б. әлем тілдеріне аударылған. Ибн Синаның ақиқатты іздеу жолындағы идеялары адамды ізгілік пен кемелділікке жеткізіп, адамның жан жақты жетілуіне, рухани адамгершілік принциптерін қалыптастыруға ықпал етеді. Оның «Анатомия мен физиологияға кіріпе», «Дәрігерлік ғылымның каноны» т.б. медицина саласындағы еңбектерінің бүгінгі медицина саласында кең қолданыста.

Ибн Сина қазіргі медицинада кең қолданылатын жаңа теорияларды сол ортағасырларда жүйелеп, адамды емдеудің жаңа жолдарын танып білу, өлімнің түйінін анықтау, аурудың алдын алу, ауруды жеңіп шығу, адам өмірін жеңілдету т.б. жаңа көзқарастарды қалыптастырудағы еңбегі оның есімін дүниежүзіліне әйгілі етті. Адамның ізгілікке жетуінде ибн Сина көзқарастары маңызды болып табылатындықтан, ойшылдың еңбектеріне деген қызығушылық күннен күнге артып, үлкен қажеттілік туғызып отырғандықтан ибн Синаның, әсіресе, адамға ақыл-кеңес беретін этикалық шығармалары кең таралуы керек деп ойлаймыз.

Қаржыландыру

Мақала BR 20280977 «Қазіргі жаһандық өзгерістер жағдайындағы әділеттілік мазмұнына және оны қазақстандық қоғамды іске асырудағы заманауи концептуалды тәсілдер» ғылыми бағдарламасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

1 Каипов А. Ибн Сина мың жылдық тәжірибесі бар дәрігер // *Ислам*. - № 6. 30 тамыз 2009.

2 Есім Ф. Фәлсафа тарихы. - Алматы, 2000. - 278 б.

3 Ибн Сина. Материалы научной сессий Академии наук УзССР, посвященной 1000-летнему юбилею ибн Сины. - Ташкент: Изд.АН УССР, 1953. - 78 б.

4 Байпақов К.М., Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. - Алматы: Қазақстан, 1992. - 208 б.

5 Жимахан Ж., Рамазанова А. Ибн Сина этикалық көзқарастарының қалыптасуының алғышарттары // «Ұлы даланың жеті қыры және қазақ философиясының өзекті мәселелері» Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Алматы: Қазақ университеті, 2019. - 512 б.

6 Алтаев Ж., Есім Ф., Ғабитов Т., Байтенова Н. Ғылым тарихы мен философиясы. - 2006. - 416 б.

7 Әл-Фараби мен Ибн Сина философиясы «Жан жайындағы кітап». Әлемдік философиялық мұра. Том 4. - Алматы: Жазушы, 2005. - 327-389 бб.

8 Ибн Сина. Этика // *Избранное в 2-х томах*. - Душанбе-Ашгабад, 2003.

9 Артемьев А. Мырзалы С. Ғылым тарихы мен философиясы. - Алматы: Бастау, 2013. - 432 б.

10 Абуали ибн Сина. *Избранное. «Трактат об этике»*. Том 2. Ред: М. Диноршоев Т. Мардонни, Г. Голамхосейнзаде. - Туркменистан, 2003 г.

11 Алтынсарин Ы. Мұсылманшылықтың тұтқасы. Шариат-уль-ислам. - Алматы: ТПО «Қаламгер», 1991. - 80 б.

Transliteration

1 Kaipov A. Ibn Sina myn zhyldyq tashiribesi bar dariger [Ibn Sina is a doctor with a thousand years of experience] // *Islam*. - № 6. 30 тамыз 2009. [in Kaz]

2 Esim G. Falsafa tarihy [History of philosophy]. - Almaty, 2000. - 278 b. [in Kaz]

3 Ibn Sina [Ibn Sina]. Materialy nauchnoy sessij Akademii nauk UzSSR, posvyashchennoj 1000-letnemu yubileyu ibn Siny. - Tashkent: Izd. AN USSR, 1953. - 78 b. [in Russ]

4 Bajpaqov K.M., Nurzhanov A. Uly Zhibek zholy zhane ortagasyrlyq Qazaqstan [The Great Silk Road and medieval Kazakhstan]. - Almaty: Qazaqstan, 1992. - 208 b. [in Kaz]

5 Zhimahan ZH., Ramazanova A. Ibn Sina etikalyq kozqarastyrynyn qalyptasuynyn algysharttary [Prerequisites for the formation of Ibn Sina's ethical views] // «Uly dalanyн zheti qyry zhane qazaq filosofiyasynyn ozekti maseleleri» Halyqaralyq gylmi-praktikalyq konferenciya materialdary. - Almaty: Qazaq

universiteti, 2019. – 512 b. [in Kaz]

6 Altaev Zh., Esim G., Gabitov T., Bajtenova N. Gylym tarihy men filosofiyasy [History and philosophy of science]. - 2006. – 416 b. [in Kaz]

7 Al-Farabi men Ibn Sina filosofiyasy «Zhan zhajyndagy kitap» [Philosophy of Al Farabi and Ibn Sina "The Book of the Soul"]. Alemdik filosofiyalyq mura. Tom 4. - Almaty: Zhazushy, 2005. - 327-389 bb. [in Kaz]

8 Ibn Sina. Etika [Ethics] // Izbrannoe v 2-h

tomah. - Dushanbe–Ashgabad, 2003. [in Russ]

9 Artem'ev A. Myrzaly S. Gylym tarihy men filosofiyasy [History and philosophy of science]. - Almaty: Bastau, 2013. – 432 b. [in Kaz]

10 Abuali ibn Sina. Izbrannoe. «Traktat ob etike» [Selected. "Treatise on Ethics"]. Tom 2. - Turkmenistan, 2003. [in Russ]

11 Altynsarin Y. Musylmanshylyqtyn tutqasy [The handle of Islam]. Shariat-ul'-islam. - Almaty, TPO «Qalamger», 1991. – 80 b. [in Kaz]

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

- Омарова Гүлнар Сейіткәрімқызы* жетекші ғылыми қызметкер, философия ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: fsd.philosophy@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-19913-567X
- Қоңырбаева Күлсия Мағражқызы* жетекші ғылыми қызметкер, философия ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: konyrbaeva56@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2073-9999
- Гүлнар Игенбайқызы Нүсіпова* жетекші ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: gnussipova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4570-0484
- Гүлнар Сеитқаримовна Омарова* ведущий научный сотрудник, кандидат философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: fsd.philosophy@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-19913-567X
- Күлсия Мағражовна Қоңырбаева* ведущий научный сотрудник, кандидат философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: konyrbaeva56@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2073-9999
- Гүлнара Игенбаевна Нусипова* ведущий научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: gnussipova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4570-0484
- Omarova Gulnar* Leading Researcher, Candidate of Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: fsd.philosophy@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-19913-567X
- Konyrbayeva Kulsia* Leading Researcher, Candidate of Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: konyrbaeva56@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2073-9999
- Gulnara Nussipova* Leading Researcher, PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gnussipova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4570-0484

ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ РУХАНИ ЖАЛҒАСТЫҚ: А. ҚҰНАНБАЕВ ЖӘНЕ С. ТОРАЙҒЫРОВ

Р.Е. Джуншеев, Г.К. Мусабекова

АҢДАТПА

Мақалада қазақ ағартушылық ілімдерінің қалыптасуының кейбір ерекше факторлары мен бастаулары талданған. Авторлар XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ ағартушылығының қалыптасу ерекшеліктері мен заңдылықтарын анықтай отыра, оның орыс және еуропалық ағартушылығымен идеялық байланысын көрсетеді.

Қазақ ағартушылығының эволюциясы мен одан әрі дамуы дала қоғамдық өмірінде болып жатқан өзгерістер аясында қарастырылады, оның XX ғасырдың басындағы кейбір сипатты белгілері атап өтіледі.

Авторлар Қазақстанның ағартушылық философиясының негізгі әлеуметтік және жалпы философиялық мәселелерінің шеңберін айқындай отырып, негізгі ағартушылық мәселелердің бірі-қоғамдық прогресс мәселесі мысалында, оны қазақ ағартушылығының дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі сараптау ерекшеліктерін анықтауға талпынады.

Қазақ ағартушылығының дамуындағы рухани сабақтастықты А. Құнанбаев және С. Торайғыров шығармашылықтары арқылы қарастырады. Қазақ ойшылдарының орыс халқының озық мәдениеті мен әлеуметтік практикасына, ал ол арқылы Батыс Еуропа мәдениетіне көз тігіуіне алып келген шешуші фактор, біздің ойымызша, сол кездегі «негізгі тенденция» – озық орыс капиталистік шындығы мен артта қалған жергілікті патриархалдық-феодалдық қоғамның болмысы арасындағы қайшылық, қайшылықтың бірегей нысаны ретінде және бұл қайшылықты дәстүрлі қазақ қоғамын прогрессивті даму жолымен өзгерту арқылы шешу қажеттілігі болды.

Түйін сөздер: қазақ ағартушылығы, орыс ағартушылығы, еуропалық ағартушылық, философия, қоғамдық прогресс, А. Құнанбаев, С. Торайғыров.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Г.К. Мусабекова,
mgm_7@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Джуншеев Р.Е.,
Мусабекова Г.К.
Қазақ ағартушыларының
қалыптасуы және оның
дамуындағы рухани
жалғастық: А. Құнанбаев
және С. Торайғыров
// Адам әлемі. – 2024.
– № 2 (100). – Б. 30-39.

Становление казахского просвещения и духовное продолжение его развития: А. Кунанбаев и С. Торайгыров

Аннотация. В статье анализируются некоторые особенности и истоки становления казахского просветительского учения. Авторы, определяя особенности и закономерности формирования казахского просвещения второй половины XIX века, указывают на его идейную связь с русским и Европейским просвещением.

Эволюция и дальнейшее развитие казахского просвещения рассматривается в свете изменений, происходящих в общественной жизни степи, и отмечаются некоторые его характерные особенности в начале XX века.

Определяя круга основных социальных и общепросветительских проблем философии просвещения Казахстана, авторы пытаются на примере одной из главных проблем просвещения - проблем общественного прогресса определить особенности ее анализа на разных этапах

развития казахского просвещения. Духовная преемственность в развитии казахского просвещения рассматривается через творчество А. Кунанбаева и С. Торайгырова.

Духовная преемственность в развитии казахского просвещения рассматривается через творчество А. Кунанбаева и С. Торайгырова. Решающим фактором, приведшим казахских мыслителей к передовой культуре и социальной практике русского народа, а через нее и к западноевропейской культуре, на наш взгляд, является «основная тенденция» того времени – противоречие между передовой русской капиталистической реальностью и существованием отсталого местного патриархально-феодалного общества, как своеобразная форма противоречия и прогрессивное развитие этого противоречивого традиционного казахского общества была необходимостью решения путем изменения пути.

Ключевые слова: казахское просвещение, русское просвещение, европейское просвещение, философия, А. Кунанбаев, С. Торайгыров

Formation of the Kazakh Enlightenment and Spiritual Continuation in its Development: A. Kunanbayev and S. Toraighyrov

Abstract. The article analyzes some of the features and origins of the formation of the Kazakh educational teaching. The authors, defining the features and patterns of formation of the Kazakh enlightenment of the second half of the XIX century, point to its ideological connection with the Russian and European Enlightenment.

The evolution and further development of the Kazakh enlightenment is considered in the light of the changes taking place in the social life of the steppe, and some of its characteristic features at the beginning of the XX century are noted.

Defining the range of the main social and general philosophical problems of the philosophy of enlightenment in Kazakhstan, the authors try to use the example of one of the main problems of enlightenment - the problems of social progress to determine the features of its analysis at different stages of the development of the Kazakh enlightenment. The spiritual continuity in the development of the Kazakh enlightenment is considered through the work of A. Kunanbayev and S. Toraighyrov.

Spiritual continuity in the development of the Kazakh enlightenment is considered through the works of A. Kunanbayev and S. Toraighyrov. The decisive factor that prompted Kazakh thinkers to turn their eyes to the advanced culture and social experience of the Russian people, and thus to the culture of Western Europe, was, in our opinion, the «main trend» of that time - the confrontation between the developed Russian capitalist reality and the realities of the backward local patriarchal-feudal society, as a unique object of our time.

Key words: Kazakh Enlightenment, Russian Enlightenment, European Enlightenment, Philosophy, A. Kunanbayev, S. Toraighyrov.

Кіріспе

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласында қоғамдық ойдың жаңа бағыты – ағартушылық ілімдері дүниеге келді. Қазақ ағартушылығының қалыптасуы табиғи және заңды құбылыс болды, ол жергілікті қоғамның өзекті қажеттіліктерінен туындады.

«Философия тек дәуірді ғана көрсетпейді, - дейді академик Т.И. Ойзерман, – ол сонымен бірге оның дамуының негізгі тенденцияларын, яғни өте ұзақ уақыт бойы болып жатқан тарихи процестерді білдіреді» [1, 236 б.]. Ағартушылықтың қалыптасуы мен дамуына себеп болған мұндай тенденция буржуазиялық жаңа және феодалдық ескі арасындағы айқын қайшылықта көрінеді. Мұндай қайшылықтың элементтері сол кезде қазақ болмысында байқала бастаған,

бірақ ол өзінің дамымағандығы мен жетілмегендігіне байланысты ағартушылықтың қалыптасуына түрткі бола алмады. Бұл қайшылық сонымен қатар сыртқы ықпалдың нәтижесі ретінде көрінді, ол Қазақстанның Ресейге қосылуы барысында және одан кейін пайда болды. Сондықтан қолданыстағы әлеуметтік қатынастарға енген және оған қайшы келетін капиталистік қатынастардың элементтерін осы шындық үшін маңызды емес сыртқы нәрсе ретінде қабылдануы мүмкін еді.

Алдыңғы қатарлы ойшылдардың белгілі бір мәселелерге деген қызығушылығы, ең алдымен, әлеуметтік тұрғыдан анықталатындығы анық. Экономикалық және мәдени байланыстардың кеңеюінің арқасында Қазақстанның әлеуметтік-философиялық ойы орыс және еуропалық

ағартушылық идеяларының жемісті әсерін сезіне бастады, бұл, аймақта ағартушылықтың пайда болу үрдісін жеделдетті. Біздің ойымызша, орыс демократиялық дәстүрінің «анықтаушы» мәні, оның қазақ қоғамдық ойына ондағы ағартушылық бағыттың қалыптасуына ықпал етуі болып табылады.

Егер біз XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ шындығын Ресейден оқшаулап қарастыратын болсақ, Қазақстанда ағартушылық идеологияның пайда болуын түсіну қиын болар еді. Әкімшілік, экономикалық және әлеуметтік-саяси тұрғыдан алғанда қазақ даласы барған сайын Ресей империясының құрамдас бөлігіне айнала бастады. Қазақтың қоғамдық ойының алдыңғы қатарлы өкілдерінің осы біртұтастықты түсіну, осындағы негізгі қайшылықты – қазақ даласындағы патриархалдық-феодалдық шындықты сол замандағы озық Ресей шындығымен салыстыра қарастыруына әкелді. «Сондықтан... Қазақстанның біртіндеп Ресей империясының бір бөлігіне айналу үдерісіндегі болмысын ескермейінше, оны (қазақ ағартушылығын) түсіну мүмкін емес» - деп көрсетті О.А. Сегізбаев [3,155 б.].

Әдіснамасы

«Егемен Қазақстанның қазіргі заманғы тарихи дамуы және бүкіл әлемді қамтыған жаһандану үдерістері зерттеушілер алдына жаңа міндеттер қойып отыр: әртүрлі халықтар ілімдерінің өзара байланысы мен өзара ықпалын қарастыру, оның контекстінде әрбір ұлттық ағартушылық ілімнің жалпы және ерекше белгілерін анықтау» [2, 36 б.]. Осы міндеттер аясында тақырыпты зерттеу кешенді қарастыруға және жүйелік-проблемалық саралауға негізделген. Сонымен қатар, тарих-салыстыру әдісі біздің зерттеуімізде негізгі әдіс ретінде қолданылды.

Мақалада, қазақ даласында ағартушылықтың пайда болуының өзіндік тұжырымдамасы негізделеді және оның идеялық-теориялық мазмұнына жаңа түсінік беріледі, бұл жергілікті ағартушылықты бір жағынан, жалпы ағартушылық қозғалысының құрамдас

бөлігі ретінде, екінші жағынан, оның қалыптасуының тарихи жағдайларының ерекшелігін қатаң ескере отырып, яғни қазақ ағартушылығының жалпы және ерекше белгілерін талдаудың арқасында мүмкін болды.

XX ғасырдың басындағы ағартушылық XIX ғасырдың екінші жартысындағы ағартушылықтың алға қойған мәселелерінің одан әрі дамуы тұрғысынан қарастырылған, бұл қазақ ағартушылығының әртүрлі кезеңдері арасындағы генетикалық байланыс пен сабақтастықты көрсетеді.

Негізгі бөлім

Қоғамда маңызды әлеуметтік ілгерілеу мен өзгерістер қажеттілігі туындаған кезде, басқа халықтармен, олардың озық қоғамдық тәжірибесімен идеологиялық байланыс орнатуға және осы негізде қоғамдық ғылымды одан әрі дамытуға баса назар аударыла бастайды. Артта қалған елдердің қоғамның прогрессивті топтары алдыңғы қатарлы елдердің жалпы прогрессивті идеяларын, артта қалған ұлттық тәжірибені өзгертудің тиімді факторына айналатын идеяларды қабылдайды.

Бірақ қазақ ойшылдары қабылдаған басқа халықтардың озық идеялары соңғысының дәл қайталануы бола алмайтынын есте ұстаған жөн. Олар дәуірдің, әлеуметтік – экономикалық қатынастардың, ұлттық мәдениеттің ерекшеліктеріне сәйкес сөзсіз өзгеруге ұшырайды.

Өз уақытын болжайтын идеологиялық сипаттағы белгілі бір прогрессивті дәстүрлер қазақ қоғамдық ойының даму тарихының өзінде де болған. Қазақ халқының рухани мәдениетіндегі демократиялық прогрессивті дәстүрлердің сабақтастығын О.А. Сегізбаев «Традиции свободомыслия и атеизма в духовной культуре казахского народа» кітабында жақсы сипаттаған. Онда қазақ ағартушыларының еркін ойлауының терең халықтық тамыры дәлелденген. «Қоғамдық санадағы дәстүрлер, - деп жазады ол, бұл ұрпақтың нақты өмірлік процесінің әсерінен пайда болғанымен, адамдардың жаңа ұрпақтарына әсер етуді жалғастырады, олар оны қабылдайды, да-

мытады және байытады және өз мүдделері үшін күресте қолданады» [4, 16 б.].

Шығыс рухани мәдениетінің де осындай ықпалы бар екенін айта кеткен жөн. Атап айтқанда, Шығыс мәдениетінің қайшылықтарының бірі – үстемдік етуші діни идеология мен дамып келе жатқан ғылым мен философия арасындағы қайшылық болды. «Бұл қайшылық ортағасырлық араб тілді әлемде «білім» сөзін екіұшты түсінуде ерекше көрінеді. Ислам теологтары «білімді» Құранға сеніммен теңестірсе, философтар «білім» арқылы дүниені ұтымды түсінуді меңзеген» [5, 75 б.]. Осы қайшылықтың әсерінен ғана сенім мен ақылдың қарама-қарсылығына негізделген қазақ ағартушыларының жалпы философиялық көзқарастарының өзіндік ерекшелігін түсіндіруге болады. Ол қазақ ағартушылығының этикалық-әлеуметтік концепциясына да өз ізін қалдырды.

Ағартушылық дүниетанымның қалыптасу үдерісіндегі үш қайнар көздің әрқайсысының нақты орны мен маңызы зерттеу әдебиеттерімізде жеткі-лікті түрде анықталмаған. Егер бұл процесте, біздің ойымызша, халық ауыз әдебиеті мен Шығыс рухани мәдениеті ұқсас мағынаға ие болса, онда орыс демократиялық мәдениетінің орны ерекше. Егер алғашқы екі дереккөз ағартушылық дүниетанымның пайда болу мүмкіндігін тудырса, онда соңғысы бұл мүмкіндікті шындыққа айналдырды. Дәл осы мағынада ғана қазақ ағартушыларының дүниетанымын қалыптастырудағы орыс демократиялық дәстүрінің «айқындаушы» мәні туралы айтуға болады.

Бірақ бұл ешбір жағдайда бұл мәдениеттерді игеру белгілі бір реттілікпен өтті деген ойды тудырмауы керек. Бұл формуланың схемалық сипатына есеп бере отыра, ол қайнар көздерінің әрқайсысының қазақ ағартушылығын қалыптастырудағы орнын нақты көрсету қажеттілігімен негізделгенін айтамыз.

Осы аспектіде ХХ ғасыр басындағы қазақ ағартушылығының ерекшелігін айта кеткен жөн. Ағартушылық дәстүр қазақ болмысының өзінде болды, ол қазақ қоғамдық ойының маңызды ерекшелігіне айналды. ХХ ғасырдың

басындағы қазақ ағартушылығы осы дәстүрдің басым әсерінен қалыптасып, Ресей мен Батыстың озық рухани мәдениетіне көз тігуді тоқтатпайды. Шығармашылық қабылдаудың негізі ХХ ғасырдың басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайларынан туындаған жаңа әлеуметтік қажеттіліктер болды. Атап айтқанда, отаршылдық езгінің күшеюі, әлеуметтік қайшылықтардың шиеленісуі қазақ ағартушылығындағы гуманизм, демократия идеяларын нығайтуына және қоғамды прогрестік жолмен өзгерту идеясының одан әрі дамуына серпін берді.

Осыған орай, ішкі ұйымы үш деңгейдің – қоғамдық – саяси, әлеуметтік-этикалық және жалпы философиялық қатынастар тұрғысынан ұсынылған қазақ ағартушылығының құрылымдық моделін ұсынамыз. Әрбір деңгей үшін негізгі дүниетанымдық мәселелер сәйкесінше: ағартушылық мәселесі және аграрлық мәселе, адам және қоғамдық прогресс мәселесі, діни дүниетанымға деген қатынас мәселесі және таным мәселесі.

Қазіргі өркениеттің жемісін көріп, артта қалушылық пен надандықты еңсеріп, өз халқын білімді және бақуатты көруге деген ұмтылыс қазақ ағартушыларын қоғамдық прогресті басты мәселелерінің бірі ретінде қарастыруына әкелді. «Осы философиялық мәселелерді оңды шешуге ұмтылған ойшылдарға келетін болсақ, олар түптеп келгенде әлеуметтік мәселелерді түбегейлі шешу қажеттілігін түсінеді» [1,53 б.], - деп жазды Т.И. Ойзерман адамның табиғаты, адам өмірінің мәні, оның бостандығы туралы мәселелерді шешуге ұмтылу арқылы «қоғамдық өмірді ұтымды қайта құру» мәселесінің пайда болуының табиғи шарттылығына қатысты.

А. Құнанбаевтың шығармаларында қазақтардың өмірін жаңартудың өзіндік «бағдарламасы» негізделген. Бұл мәселені шешуге ол этикалық мәселелерді қарастыру арқылы келеді. Оның түсінігінде адамгершілікті орнықтыру көшпелі мәдениеттің өмірі мен әдет-ғұрпын өзгертудің жаһандық міндеті болды. Бұл «бағдарламаның» моральдық жағынан басқа екі аспектісі

де болды: саяси және экономикалық.

XIX және XX ғасырлардағы әлеуметтік-саяси көзқарастарға үлкен әсер еткен француз ағартушыларының «ағартушылық абсолютизм» тұжырымдамасы қазақ ағартушыларының шығармашылығында да ерекше көрініс тапты. Ағартушылардың бұл тұжырымдамаға келуі кездейсоқ емес, оның өзіндік заңдылықтары бар. Осыған байланысты Т.Б. Длугач: «бұл концепцияның пайда болуы ағартушылық дүниетанымның бүкіл контекстіне, ақыл-ойдың күші туралы ойлардың қалыптасуына және адам өмірінің барлық құбылыстарын тек парасат негізінде қарастыруға байланысты екенін атап өтеді. ...Бір нәрсенің өмір сүру құқығы дәлелденгенге дейін бәрі ақыл-ой сотына ұсынылуы керек» [6, 31 б.]. Әрине, билік өзінің құндылығын дәлелдеу үшін ақылға қонымды болуы керек, «бұл оған білімділікті талап етуді білдіреді».

«Ағартушы монарх» идеясы жалпы ағартушылық идея болып табылады, оны қазақ ойшылдарының батыс және орыс ағартушыларынан шығармашылық жолмен қабылдауы күмән тудырмайды. Саяси тұрғыдан Абай Құнанбаев «білімді болыстың» қажеттілігін негіздеді. Болыстың басында білімді болыстық басқарушы, орысша білім алған адам тұруы керек. «Қара сөздердің» үшінші сөзінде Абай қазақтар арасындағы басқарудың қазіргі жүйесіне және қазіргі болыс билеушілерінің әдет-ғұрыптарына жан-жақты сын айтады. Ол «болыс болғандар өзі қулық, арамдықпен болыстыққа жеткен соң, момынды қадірлемейді, өзіндей арам, қуларды қадірлейді, өзіме дос болып, жәрдемі тиеді деп, егер қас болса, бір түрлі өзіме де зарар жасауға қолынан келеді деп» [7, 30 б.] жазады.

Бұл жағдайдың «негізгі себебі» неде? Ол – сайланған билеушілердің надандығында, Абай олардың жеке басының мүддесін жалпы мүддемен ұштастыра алмауында, баршаның игілігі үшін, халықтың бақыты үшін билік жүргізе алмауында деп есептейді. Тек өз мүддесін, өз жағдайын ойлап, халықтың шынайы мұң-мұқтажын ойлануға орын қалмаған күйзеліс пен уайымдар – әділетсіз билеушілерді ту-

дыратын түпкі себеп: «Үш жылға болыс сайланады, - деп жазды Абай. Әуелгі жылы: «Сені біз сайламадық па?» деп елдің бұлданғандығымен өтеді. Екінші жылы кандидатпен аңдысып күні өтеді. Үшінші жылы сайлауға жақындап қалып, тағы болыс болып қалуға болар ма екен деп күні өтеді. Енді несі қалды?» [7, 30 б.]. Абайдың пікірінше, мұндай басқару халықтың адамгершілік жолымен дамуына, қоғамда азаматтық ізгі қасиеттердің орнығуына кедергі болып табылады.

Ағартушының пікірінше: «Халықтың болыстыққа сайлаймын деген кісісі пәлен қадірлі орысша образование алған кісі болсын». Заманауи білімі бар адамдардан болыс билеушілерін сайлау немесе тағайындау басқа нәтижелерге әкеледі: «...бұл халыққа бек пайдалы болар еді» [7, 30-31 бб.]. Ізгілік туралы біліммен байытылған адам ғана озбырлықты жойып, басқаруды халықтың мүддесі мен әлеуметтік өзгерістердің қажеттілігіне сай атқара алады.

«Білімді болысқа» деген сенім қазақ ағартушыларына тән ағартушылық пен білімнің әлеуметтік дамудағы ерекше, шешуші рөліне деген сенімге негізделді. Олардың тұжырымдамасына сәйкес, білімді билеуші білім мен әділ тәртіптің кең таралуының кепілі болып табылады. Абай халықтың мүддесі үшін қоғамдық өмірді өзгертуге ұмтылған білімді билеушінің билігін идеализациялады. Абай қоғам өмірін халық мүддесі үшін өзгертуге ұмтылған білімді билеушінің билігін идеализациялады.

Ағартушылар қазақтар тек надандық, адасушылықтың салдарынан өз дамуында артта қалып, озбырлыққа, әлеуметтік әділетсіздікке шыдады деп сенді. Оларға адамдар арасындағы әділдік пен ізгілікке негізделген қарым-қатынастың артықшылығын біліп, ақиқатты ұғынған қазақ адасудан арылып, ақыл-парасаттың талабына сай қоғам құратындай көрінді. Ағартушылардағы ақыл-ойдың құдіретті күшіне деген сенімінің күшті болғаны соншалықты, бұл мәселеге байланысты біліммен қарулана отыра, қоғамды өзгерте алатын билеуші идеалына әкелді.

«Сонымен, қазақ ағартушыларына қоғамды, оның қозғаушы күштерін идеалистік тұрғыдан түсіну тән. Бірақ

қазақ ағартушыларының ешқайсысынан да бұл түсініктің біртұтас концепцияға айналмағанын айта кеткен жөн. Ол әлеуметтік өмірді дәйекті және саналы түрде түсіндіретін негізгі қағида ретінде емес, тек олардың ойларының тенденциясы (әрине, маңызды) ретінде көрінеді. Қазақ ағартушылары адамның қоғамдық ойы мүдделермен анықталатынын жиі және табанды түрде айтып отырған.

Қоғамдық өмірді объективті түрде қарастыруға деген ұмтылыс оларды кейде идеализмге қарама-қарсы басқа болжамдарға алып келді, бұл олардың кейбір жағдайларда әлеуметтік өмірдің кейбір аспектілерін дұрыс түсінуге шынымен жақындай алғанын көрсетеді. Ең алдымен, идеялардың экономикалық мүдделерге байланысты екендігі анықталды» [2, 39 б.].

Осы «мұқтаждық» қазақтарды қазақ қоғамының дамуына кедергі келтіретін көшпелі өмір салтынан отырықшылыққа көшудің қажеттілігін түсінуге әкеледі. Қоғамның материалдық және моральдық ілгерілеуін қамтамасыз ететін, егіншіліктің қолөнердің, өнеркәсіптің, сауданың, сонымен қатар білімнің дамуына серпін беретін отырықшылық болып табылады. «Абай «қазақтың жаманшылыққа үйір бола беретұғынының бір себебі...» оны егіншіліктен, саудадан, қолөнерден, ғылымнан аластатумен түсіндіреді. Бұл ой Абайдың қырық екінші қара сөздерінде анық көрінеді. Егер қазақ, деп жазады Абай, «...егін салса, иә саудаға салынса», оның жаман істерге бос уақыты болмас еді, бұл оның қоғамдық прогрестің шарты болып табылатын моральдық жағынан түзелуіне әкеліп соғатын, адамгершілік жағынан кемелденуіне алғышарттар жасайтын еді [2, 40 б.].

Экономикалық тұрғыдан қазақ ағартушылары шаруаны қажетті материалдық және өзге де игіліктермен қамтамасыз етуді көздеді. Халықтың адамгершілік және рухани өсуі мүмкін болуы үшін қазақтардың, ең алдымен, кедейлердің материалдық қажеттіліктерін толықтай қанағаттандыру қажеттілігі туралы барлық қазақ ағартушылары айтты. Бұқара халықтың, ең алдымен, шаруалардың қатыгез патриархалдық-фео-

далдық және отаршылдық қанауынан күйреген экономикалық мүдделері ағартушылар тарапынан қызу қолдау тапты.

Сонымен, қазақ ағартушылары үшін әлеуметтік идеал тым бай да, тым кедей де жоқ және әл-ауқаты өз еңбегімен қамтамасыз етілетін қоғам болды. Бұл шағын тауар өндірушілер-шаруа және қол-өнершілер қоғамы. Мұндай әлеуметтік организм жеке меншіктің болуын болжайды, бұл оларға әр адамның жұмысының табиғи нәтижесі болып көрінді. Осылайша, байлық билігіне наразылық білдіру, байларды ашкөздігі және кедейлердің мүдделерімен санасуға құлықсыздығы үшін айыптау жалпы демократиялық мазмұнға ие болды.

Қоғамдық прогресс мәселесі ХХ ғасырдың басындағы ағартушылық ілім өкілдерінің әлеуметтік-философиялық тұжырымдамасының негізгі мәселесі болды.

ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы ағартушылар айта бастаған қоғамдық өмірдің заңдылығы туралы идея С. Торайғыровқа да тән болды. Оның үстіне ағартушылардың әлеуметтік концепциясының бұл аспектісі оның шығармашылығында күшейе түсті. Мұны Қ. Бейсембиев дұрыс көрсетті: «Ақын-ойшыл тарихи қозғалыстың объективтілігі туралы стихиялы түрде құнды қорытындыға келеді. Жеке тұлғалар, оларға қандай құқықтар берілсе де, қандай қасиеттерге ие болса да, тарихтың бағытын өзгертуге дәрменсіз. С. Торайғыров тарихи дамудың табиғилығын, объективті заңдылығын мойындайды. Осылайша, ол өзінің бұрынғы идеалистік әлеуметтік-саяси көзқарастарымен ажырасуға үлкен қадам жасайды» [8, 176 б.]. Қоғамның үдемелі дамуы идеясы С. Торайғыровтың алғашқы еңбектерінде де айтылған. Осыған байланысты «Ендігі беталыс» өлеңі ерекше назар аударды. Ал 1917-1918 жылдары жазылған өлеңдері мен поэмаларында бұл идея олардың мазмұнының басты тенденциясына айналады.

Бұл идеялардың негізінде С. Торайғыровтың қоғамды қайта құру, әлеуметтік әділетсіздікті жою және әділ әлеуметтік жүйені құру қажеттілігі туралы ой жатыр. С. Торайғыров феодалдық «ескі заманды» идеализациялаған

идеологтарға, сондай-ақ феодалдық жүйені мәңгілік, құдаймен берілген деп көрсеткен мұсылман дінтанушыларына қарсы дау айта отырып, бақытты заманның болашақта ғана келетінін алға тартты. «Әділет патшалығының» орнығуына деген жарқын сенім, әлеуметтік оптимизм, жалпы алғанда, оның шығармашылығына тән белгілер болды. Бұл келесі өлең жолдарында көрініс тапты:

Шындықтың аулын іздеп түстім жолға,
Разымын не көрсем де осы жолда.

Шаршармын, адасармын, шалдығармын,

Бірақ, бір табармын деп, көңілім сонда [9, 99 б.].

Қазіргі қоғам, С. Торайғыровтың пікірінше, әділетсіздік пен теңсіздік қоғамы болып табылады. Мұны негіздеу үшін ойшыл осы әлеуметтік организмде бірнеше шеттетілу жағдайларын атап көрсетеді. Ең алдымен, бұл әлеуметтік-экономикалық қайшылықтар.

Жоғалсын бұл «сенікі, менікілік»,

Осы ғой адамзатты қырған індет [10, 97 б.].

Ақын барлық қоғамдық зұлымдықтардың меншіктегі айырмашылықтардан туындайтынын баса айтты. Бұл тұжырымға ол әлеуметтік әділетсіздіктің негізін табуға деген табанды ұмтылыс арқылы келді. Бұл жеке меншік, оның пікірінше, қоғамда пайда болған мүліктік теңсіздіктің, кедейлердің өз еңбегінің жемісінен шеттетілуінің себебі болды. Бұл қоғамның кедейлер мен байларға бөлінуіне, соңғылардың үстемдігіне байланысты кедейлерді байлардың қанауына әкелді. Ол кедейлікті тудыратын себептерді меншікті қатынастардан туындайтын кедейлердің байларға мәжбүрлі тәуелділігінен, олардың мүліктік жағдайынан көрді. «Кезек қашан келеді?» деген өлеңінде, ақын байларды кедейлердің еңбегімен күн көретін «арам тамақ» деп атайды. Нағыз байлықты «өсіретін кедей, жалшы» [10, 20 б.].

Басқа шеттетілу жағдайы - бұл әділетсіз қоғамда әлеуметтік «шынайы» пайда мен адамдардың бұрмаланған жеке мүдделері арасындағы алшақтық. Ол билеушілерді өз қол астындағылардан және қоғамдық дамудың нақты қажеттіліктерінен

шеттетуге алып келеді. Саяси шеттетілу өмір сүріп жатқан қоғамдық организмнің өз мәнінен, оның саяси және әкімшілік ұстанымдарынан туындайды. Бұл қоғамда барлығы билеуші болған адамның әділеттіліктен бас тартуға мәжбүр болатындай етіп құрылған:

Өмірдің бұл түрінде ешбір әкім,

Мүмкін емес әділдік қылуға елге.

Себебі: тастап әкім бола алмайды,
Байлар мен молдалардың сөзін жерге.

Күшті таптың ыңғайын қылмасқа жоқ,
Мүбәда әкім болсам егер мен де.

...Мұны ойлап, әкімдіктен көңілім суып,
Өмірде болман дедім оған жуық [10, 91-92 бб.].

Айта кету керек, С. Торайғыровтың жалпы ағартушыларға, сонымен қатар, Абайға да тән «білімді басшы» иллюзиясынан арылуы қоғамдағы саяси шеттетуді ашып, оны шеттетілу жағдайының біріне жатқызуға мүмкіндік берді.

Соңында, бұл моральдық шеттетілу. С. Торайғыров қоғамдағы бар теңсіздік, әділетсіздік адамның болмысын, оның әдет-ғұрпын бұрмалады, - деп есептейді: «Адам ұлын алалап, бірдей қылмай, Нағыз жауыз – байлық сен, пейілі тар» [9, 37 б.].

Ол айтқан шеттетілу жағдайларын жеңу қажеттілігінен батыл іс-әрекетті ақтауға болады. Себебі, оларды жеңуге бағытталған нақты іс-шаралар әділеттілікке әкеледі. С. Торайғыров «Адасқан өмір» поэмасында өзінің әділ қоғам идеалын жан-жақты негіздеуге тырысады. С. Торайғыров әділетті қоғам адамзатқа шын мәнінде жарқын болашаққа жол ашатынын алға тартады. Онда адамдардың арасындағы дұшпандық, өшпенділік, алдау, екіжүзділік, сатқындық болмайтын нағыз бауырластық орнайды, зұлымдық пен зорлық-зомбылыққа ұшыраған халық болмайды. Қоғам өз мүшелерінің жеке қабілеттерін, олардың «жан, қуат, тапқыш, талантын» дамыту үшін ең қолайлы жағдай жасайды. Әділ жүйеде олар қайталанбайды, «еңбекшінің еккенін талау болмас», «жұмысқа кем көзбенен қарау болмас», «жұмыс қылу қорлық деп санау болмас», «жаратылыстан керегін әрбір адам, еңбегімен алуға бармау болмас» [10, 84-109 бб.]. Еңбек бұдан былай еңбек адамына

қарсы шықпайды, керісінше, әл-ауқат пен бақыт көзіне айналады.

С. Торайғыров бүкіл саналы ғұмырын шеттетілу жағдайларын еңсеру мен қоғамдық қайта құрудың жолдары мен құралдарын іздеуге арнады. Ақынның шығармашылық рухы бізді бұл міндет оның өмірінің мақсаты болғанына сендіреді. Ол өзі айтқандай, халықтарды әділетсіздік пен теңсіздікті мәңгілік қайта «...келтірмейтін жолын тапсам» [10, 95 б].

Шығармашылық жолының басында ол ағартушылық осындай құрал, қоғам өмірін қайта құру жолы болып табылады деген жалпы ағартушылық ұстаныммен келіседі. Алғашқы өлеңдердің бірінде қазақ қасіретінің болу себебін надандықтан, адасушылықтан табады.

Өнер-білім, адалдық, ар-намысты

Жоятын надандық қой емсіз індет.

...Білімге ел боп аңсап құмарланса,

Жетілмек азақ жылда жоғары өрлеп [9, 47 б.].

С. Торайғыров өмірінің соңына дейін ғылым мен білімнің қоғамдық даму үшін маңыздылығына сенімді болды. Бірақ қоғамдық қайта құрудың нақты жолдарын үздіксіз іздестіру оны, «Құр сенің ғылымыңмен түзеле ме» [10, 96 б.] - деген сауал қоя отыра, тек ағартушылық қоғамдық өмірді түбегейлі қайта құру міндетін орындай алмайтынын түсінуге әкеледі. 1917–1918 жылдарғы шығармаларында С. Торайғыров өз мұратын жүзеге асыруды қалыптасқан жүйенің түбегейлі күйреуімен байланыстырады. Бұл идея «Адасқан өмір» поэмасында айқын көрінеді, бұл көптеген жылдар бойғы ойшылдың күмән мен ізденістерінің жалпыланған нәтижесі болды.

«Адасқан өмір» поэмасының негізгі мақсаты – қоғамдағы әділетсіздіктің, теңсіздіктің себептерін ашу және теңдік жолын іздеуге талпыну. Сұлтанмахмұт қазақ ауылындағы әлеуметтік теңсіздіктің шеңберінен шығып, бүкіл капиталистік қоғамға тән әділетсіздіктер туралы пайымдайды. Сол қоғамның азғындап бара жатқан белгілерін көріп, адам баласының қанаудан құтылып, өз еңбегімен күн көретін, өз талантын халық игілігі жолына жұмсайтын кезін – бақытты өмірді аңсайды» [11, 182 б.].

Әлеуметтік теңсіздіктің көзі туралы

қайта-қайта сұрақ қоя отырып, ол былай деп жауап береді:

Жер сараң, адам надан болғандығы:

Тіпті емес бақсыздыққа тұрған айдап,

А, жоқтығы жақындық – әділдіктің

Адамды сорлы қылған бақсыз байлап [10, 96 б.].

Өмірінің соңына қарай С. Торайғыров қалыптасқан қоғамдық-саяси жүйені қиратып, оны түбегейлі өзгертуден басқа қоғамдық дамудың жолын ұсынған жоқ. Біздің ойымызша, ақынды радикалды тұжырымдарға оның шығармашылығының, өзі өкілі болып табылатын қазақ қоғамының кедей топтарының, қазақ шаруасының қажеттіліктеріне барынша жақындығы әкелді. Қазақ ағартушысының бүлікшіл көңіл-күйі оның бүкіл өміріне тән болды.

Маған салса кедейлік аты өшкірді,

Дер едім, тұрмайтай ғып жерге көмсім.

Бірақ, сен өлмейсің ғой, жаның берік,

Құтқарсаң бар әлемді шыны өліп.

Өлмесең де өлтірем өсе келе,

Жүрмеспін жолдас болып саған еріп [9, 38 б.] - дейді ол «Кедейлік» атты алғашқы өлеңдерінің бірінде.

Әлеуметтік қайшылықтардың шиеленісуі, Ресейдегі революциялық оқиғалар оны «ағартушылық арқылы қоғамдық зұлым-дықты жоюға болады деп, өзінің бұрынғылар сияқты қателескендігі туралы тұжырымға әкеледі» [8, 182 б.]. Бұл сыни сипаттағы ойлар С. Торайғыровтың қоғамдық-саяси көзқарастарының басқа ағартушылардан айырмашылығын көрсете отырып, ақынның бұрынғы өз көзқарастарын қайта қарастырғанын көрсетеді.

Қорытынды

Қазақ ағартушылығының қалыптасуы мен дамуының мынадай ерекшеліктерін атап өту қажет. XIX ғасырдың екінші жартысына қарай Қазақстанның Ресеймен экономикалық, мәдени, идеялық байланыстары барған сайын кеңейе түсті. Орыс ағартушылығының, ол арқылы еуропалық ағартушылықтың Қазақстанның қоғамдық және философиялық ойына жемісті ықпалының арқасында өлкеде ағартушылық ілімдерінің қалыптасу процесі жеделдеді. Дәл осы ықпал Қазақстанда ағартушылық

ілімдердің қалыптасуына алып келді, ал іске асқан дала ағартушылық ілімдері оның, ХХ ғасырдың басында, әрі қарай дамуының негізі мен алғышарты болды.

Қазақ ағартушылығы тікелей және айқын буржуазиялық идеология болған жоқ және болады алмайды. Ол жалпы демократиялық, антифеодалдық, рухы мен сипаты жағынан прогресшіл идеологиялық қозғалыс ретінде дамыды, еңбекшілердің кең қабатының, ең алдымен қазақ шаруасының мүддесін білдірді. ХХ ғасырдың басындағы ағартушылық идеологияның кедей халықтың қажеттіліктеріне барынша жақындағы оны жаңа тұжырымдарға әкелді, бұл бізге осы кезеңдегі ағартушылықтың таңдаулы өкілдерінің радикалды демократизмі туралы айтуға мүмкіндік береді.

Жалпы таптық негіз және әлеуметтік-экономикалық түп-тамыры өздерінің идеялық мазмұны бойынша ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы ағартушылық өкілдерінің көзқарастарының сәйкестіктерін анықтады. Алайда, бұл олардың көзқарастары арасында ешқандай айырмашылықтар болмаған дегенді білдірмейді, бір-бірімен салыстыру кезінде өткірлік пен дәйектіліктің әртүрлі дәрежелері ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы ағартушылардың дүниетанымына тән болғандығын аңғаруға болады.

Әдебиеттер тізімі

1 Ойзерман Т.И. Проблемы историко-философской науки. - 2-е изд. - М.: Мысль, 1982. - 301 с.

2 Джуншеев Р.Е., Қуандықова Э.Д., Мусабекова Г.К. Ы. Алтынсарин қазақ ағартушылық ілімінің аясында // *Адам әлемі*. - 2023. - №3 (97). - 34-44 бб.

3 Сегізбаев О.А. Қазақ философиясының тарихы (Ежелгі түсініктерден ХІХ - ХХ бірінші жартысының ілімдеріне дейін): оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2017. - 330 б.

4 Сегізбаев О.А. Традиции свободомыслия и атеизма в духовной культуреказахского народа. - Алма-Ата: Наука, 1973. - С. 168.

5 Касымжанов А.Х. Абу-Наср аль-Фараби. - М.: Мысль, 1982. - С. 174.

6 Т.Б. Длугач. Три портрета эпохи Просвещения. Монтескье. Вольтер. Руссо (от концепции просвещенного абсолютизма к

теориям гражданского общества). - Москва, 2006. - 256 с.

7 Құнанбаев А. Қара сөз: Ғаклия. - Семей, Ролан Сейсенбаев баспасы, 2020. - 224 б.

8 Бейсембиев К. Прогрессивно-демократическая и марксистская мысль в Казахстане начала XX века. - Алма-Ата: Наука, 1965. - 302 с.

9. С. Торайғыров. Үш томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. - Алматы, «Жібек жолы» баспа үйі, 2002. - 256 б.

10. С. Торайғыров. Үш томдық шығармалар жинағы. Екінші том. - Алматы, «Жібек жолы» баспа үйі, 2003. - 176 б.

11. Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін). ХХ ғасырдағы қазақ философиясы. - Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану Институты, 2016. - 385 б.

Transliteration

1 Ojzerman T.I. Problemy istoriko-filosofskoj nauki [Problems of historical and philosophical science]. - 2-e izd. - M.: Mysl', 1982. - 301 s. [in Russ]

2 Dzhunsheev R.E., Kuandykova Je.D., Mussabekova G.K. Y. Altynsarin kazak agartushylyk iliminin ajasynda [Y. Altynsarin in the framework of Kazakh education] // *Adam alemi*. - 2023. - №3 (97). - B. 34-44. [in Kaz]

3 Segizbaev O.A. Kazak filosofijasynyn tarihy (Ezhelgi tysinikterden XIX - XX birinshi zhartyсынyn ilimderine dejin) [History of Kazakh philosophy (from ancient concepts to teachings of the first half of XIX - XX)]: oqu kuraly. - Almaty: Kazak universiteti, 2017. - 330 b. [in Kaz]

4 Segizbaev O.A. Tradicii svobodomyслиja i ateizma v duhovnoj kul'turekazahskogo naroda [Traditions of freethinking and atheism in the spiritual culture of the Kazakh people]. - Alma-Ata: Nauka, 1973. - S. 168. [in Russ]

5 Kasymzhanov A.H. Abu-Nasr al'-Farabi [Abu-Nasr al-Farabi]. - M.: Mysl', 1982. - S. 174. [in Russ]

6 T.B. Dlugach. Tri portreta jepohi Prosveshhenija. Montes'k'jo. Vol'ter. Russo (ot koncepcii prosveshhennogo absoljutizma k teorijam grazhdanskogo obshhestva) [Three portraits of the Enlightenment. Montesquieu. Voltaire. Rousseau (from the concept of enlightened absolutism to theories of civil society)]. - Moskva 2006. - 256 s. [in Russ]

7 Kunanbaev A. Kara soz: Gaklija [Black word: Ghaklija]. - Semej, Rolan Sejsenbaev baspasy, 2020. - 224 b. [in Kaz]

8 Bejsembiev K. Progressivno-demokraticheskaja i marksistskaja mysl' v Kazahstane nachala XX veka [Progressive democratic and Marxist thought in Kazakhstan at the beginning of the 20th century]. - Alma-Ata: Nauka, 1965. - 302 s. [in Russ]

9 S. Torajgyrov. Ysh tomdyk shygarmalar zhinagy. Birinshi tom [A collection of works in three volumes. The first volume]. – Almaty, «Zhibek zholy» baspa үji, 2002. – 256 b. [in Kaz]

10. S. Torajgyrov. Ysh tomdyq shygarmalar zhinagy. Ekinshi tom [A collection of works in three volumes. The second volume]. – Almaty, «Zhibek zholy» baspa үji, 2003. – 176 b. [in Kaz]

11 Kazak filosofijasy tarihy (ezhelgi dauir-den kazirgi zamanga dejin). XX gasyrdagy kazak filosofijasy [History of Kazakh philosophy (from ancient times to modern times). Kazakh philosophy of the 20th century]. – Almaty: KR BGM GK Filosofija, sajasattanu zhane dintanu Instituty, 2016. – 385 b. [in Kaz]

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

- Расилхан Ербосынович Джуншеев* доцент, философия ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан, email: zhunshev@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5792-7582>
- Гавхар Курманбековна Мусабекова* аға оқытушы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан, email: mgm_7@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9896-6847>
- Расилхан Ербосынович Джуншеев* доцент, кандидат философских наук, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан, email: zhunshev@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5792-7582>
- Гавхар Курманбековна Мусабекова* старший преподаватель, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан, email: mgm_7@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9896-6847>
- Rasilkhan Dzhunsheev* Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, M.Kh.Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan, email: zhunshev@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5792-7582>
- Gavkhar Mussabekova* Senior Lecturer, M.Kh.Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan, email: mgm_7@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9896-6847>

THE EVOLUTION OF CONSCIOUSNESS FROM THE POINT OF VIEW OF MODERN THEORY OF INFORMATION AND TELECOMMUNICATIONS

¹R.A. Massalimova, ¹I.E. Suleimenov,
²O.A. Gabrielyan, ¹Ye.S. Vitulyova

ABSTRACT

The question of the nature of the evolution of consciousness is considered. It is shown that the answer to this question can be given by considering the evolution of intelligence as one of the components of the complex structure of personality. It is proved that the evolution of intelligence is an objective process that continues and even accelerates at the present time. The basis for the proof is the theory of the formation of the transpersonal level of information processing, according to which interpersonal communication is interpreted as the exchange of signals between neurons located in different brains. As a result, a common neural network arises, and different transpersonal information objects are formed in it. The existence of a transpersonal level of information processing leads to the fact that the intellect of a person has a dual nature. It simultaneously has both an individual and a collective component. The fact, in particular, makes it possible to establish the nature of the collective unconscious. The collective component of intelligence is being transformed due to changes in the communication environment, including due to the rapid development of telecommunication and information technologies.

Key words: Consciousness, Transhumanism, Evolution of Intelligence, Transpersonal Level of Information Processing, Neural Networks, Telecommunication Technologies.

¹al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan

²V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Simferopol, Crimean Republic

Author-correspondent:
S. Vitulyova, lizavita@list.ru

Reference to this article:
Massalimova R.A., Suleimenov I.E., Gabrielyan O.A., Vitulyova Ye.S. The evolution of consciousness from the point of view of modern theory of information and telecommunications // Adam Alemi. – 2024. – No.2 (100). – P. 40-51.

Қазіргі ақпарат және телекоммуникация теориясы тұрғысынан сананың эволюциясы

Аңдатпа. Сана эволюциясының табиғаты туралы мәселе қарастырылды. Бұл сұраққа интеллект эволюциясын тұлғаның күрделі құрылымының құрамдас бөліктерінің бірі ретінде қарастыру арқылы жауап беруге болатындығы көрсетілген. Интеллект эволюциясы қазіргі уақытта жалғасатын және тіпті жеделдететін объективті процесс екендігі дәлелденді. Дәлелдің негізінде ақпаратты өңдеудің трансперсоналды деңгейін қалыптастыру теориясы жатыр, оған сәйкес тұлғааралық байланыс әртүрлі мида орналасқан нейрондар арасындағы сигнал алмасу ретінде түсіндіріледі. Нәтижесінде әртүрлі трансперсоналды ақпараттық объектілер пайда болатын жалпы нейрондық желі пайда болады. Ақпаратты өңдеудің трансперсоналды деңгейінің болуы адамның интеллектінің Қос табиғатқа ие болуына әкеледі. Ол бір уақытта жеке және ұжымдық құрамдас бөлікке ие. Бұл, атап айтқанда, ұжымдық бейсаналықтың табиғатын анықтауға мүмкіндік береді. Барлаудың ұжымдық құрамдас бөлігі коммуникациялық ортадағы өзгерістерге байланысты, оның ішінде телекоммуникациялық және ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуына байланысты өзгереді.

Түйін сөздер: сана, трансгуманизм, интеллект эволюциясы, ақпаратты өңдеудің трансперсоналды деңгейі, нейрондық желілер, телекоммуникациялық технологиялар.

Эволюция сознания с точки зрения современной теории информации и телекоммуникаций

Аннотация. Рассмотрен вопрос о природе эволюции сознания. Показано, что ответ на этот вопрос можно дать, рассматривая эволюцию интеллекта как одну из составляющих

сложной структуры личности. Доказано, что эволюция интеллекта — объективный процесс, продолжающийся и даже ускоряющийся в настоящее время. В основе доказательства лежит теория формирования трансперсонального уровня обработки информации, согласно которой межличностное общение трактуется как обмен сигналами между нейронами, расположенными в разных мозгах. В результате возникает общая нейронная сеть, в которой формируются разные трансперсональные информационные объекты. Существование трансперсонального уровня обработки информации приводит к тому, что интеллект человека имеет двойственную природу. Оно одновременно имеет как индивидуальную, так и коллективную составляющую. Это, в частности, позволяет установить природу коллективного бессознательного. Коллективная составляющая разведки трансформируется в связи с изменениями в коммуникационной среде, в том числе благодаря бурному развитию телекоммуникационных и информационных технологий.

Ключевые слова: сознание, трансгуманизм, эволюция интеллекта, трансперсональный уровень обработки информации, нейронные сети, телекоммуникационные технологии.

Introduction

The question of whether a person and human consciousness is evolving is becoming increasingly relevant in connection with discussions regarding the concept of transhumanism and posthumanism, which is currently being actively discussed both in journalistic and scientific literature [1-3]. As a rule, the attention of the authors focuses on the transformation of a human with the help of means, most of which were listed in [4]. These are, firstly, technologies for manipulating the human brain, which ensure the transformation of his behavior; secondly, neuropharmacological effects; thirdly, a variety of technologies aimed at significantly extending human life; fourthly, genetic engineering technologies, which in the future are capable of providing a radical "remake" of a person. The expected results, in general terms, remain close to those indicated by Huxley [5], who first used the term "transhumanism". This:

- the gradual endowment of a person with more and more new abilities, including intellectual ones;
- overcoming the limitations that are set by the biological nature of man, in particular, a significant increase in life expectancy;
- achieving complete control over one's personality and individuality;
- gaining the ability to leave your planet, etc.

In the long term, in accordance with the ideas of [5], it is assumed that a person will control evolutionary processes not only on a planetary, but also on a cosmic scale, and will also achieve individual immortality.

This concept faces very sharp criticism, mainly affecting the humanitarian, in particular, ethical aspects of the concept of transhumanism. Thus, in [6] Christian an-

thropology is opposed to transhumanist anthropology, and the very concept of transhumanism is interpreted as "A New Kind of Promethean Hubris". Questions of this kind, obviously, are actualized due to the fact that various kinds of organizations arise on the basis of the ideas of transhumanism, which can be called quasi-religious [7].

The humanitarian and ethical aspect of the issue under consideration is obviously more than important [8-10], especially if we take into account that many supporters of the concept of transhumanism [11] believe that new technologies are capable of changing the world over the next centuries so much that our descendants will in many ways will no longer be human in usual understanding of this word.

Also important is the value aspect of the implementation and promising technologies that meet the ideas of transhumanism. Moreover, technologies have already become widespread, which in one way or another modify, if not a person as such, then his biological behavior. So, the Russian futurologist S.B. Pereslegin [12] noted that improving the quality of infant formula already largely allows considering breastfeeding as a "biological prejudice". From a similar position, he considers the technology of in vitro fertilization – as a definite step to overcome such a "biological prejudice" as placental pregnancy.

At the same time, it should be noted that many aspects of the concept of transhumanism are obviously attractive, in particular, this refers to the multiple increase in the intellectual abilities of a person.

More precisely, the concept of transhumanism is characterized by a very definite duality inherent in its basic ideas, which can be traced back to the fundamental works

of J. Huxley [5, 13]. In terms of value, it can be interpreted both as a continuation and development of the traditions of humanism (based on the assumption that a person remains a person), and as a kind of "overcoming" of the traditional form of humanism (based on the assumption that the implementation of appropriate technologies will lead to a deep modernization of a person).

The work [14] emphasizes that the philosophical aspect of transhumanism is inseparable from the question of what is a "posthuman". However, one cannot fail to notice that the answer to it cannot be obtained without having an answer to the question of what constitutes a person as such. Similarly, the question of what can and cannot be considered artificial intelligence cannot be answered until it is clear what exactly is intelligence [15].

The fundamental questions raised in the literature cited above show that the question of human biological transformations realized through the achievements of science and technology is, in essence, secondary.

The primary question is whether his fundamental essence, which is connected with his humanity itself, is unchangeable. Let's consider this question from the point of view of information theory, which, in our opinion, will answer the question about the mechanisms of the evolution of consciousness.

The reasons for this are as follows. All components of the personality (mind, intellect, consciousness, etc.) are objects of informational nature, which is important, among other things, from the point of view of the philosophical aspect of the issue under consideration [16]. Therefore, the key issue of the concept of transhumanism is the question of the evolution of just such objects.

In an extremely simplified formulation, it sounds like this: How can human consciousness evolve in the foreseeable future? And, if so, in what direction?

Obviously, there can be no doubt that it evolved in previous historical periods.

We emphasize that this is indeed a simplification, and a rather serious one, since in the ultimate ontological sense we are talking about the exact essence of human. Attempts to reveal the essence of human have been made by philosophers and theologians for many centuries. It is unlike-

ly that a generally accepted interpretation will appear in the foreseeable future.

But, if we concentrate on a narrower formulation of the question, i.e. on the evolution of the intellect and / or consciousness of a person, then verifiable results can be obtained.

Accordingly, the purpose of this work is to describe the possible mechanisms of the evolution of human intelligence.

Methodology

The basis of the methodology of this report is the theory of the formation of transpersonal information structures, reflected, in particular, in [17, 18]. This theory is based on the obvious fact that interpersonal communication is actually an exchange of signals between neurons placed within the brain of communicating individuals. It is customary to say that in the process of communication individuals exchange information with each other, but this is nothing more than an approximation. The exchange of information occurs only through the exchange of signals between neurons, although they belong to different brains. Information cannot be transmitted without a carrier, which is optical (vision) and acoustic (hearing) waves. Signals transmitted through acoustic and optical channels unite neurons located in different heads into a common network.

Further, as the current practice of creating artificial neural networks (ANN) shows, their ability to process information non-linearly depends on the number of network elements. Otherwise, there would be no need to synthesize neural networks with an increasing number of elements (as the tasks being solved become more complex [19, 20]). This conclusion is also confirmed by the results obtained in the theory of neural networks [21] using an analogy with the methods of error-correcting coding [22].

Therefore, we can conclude that during the formation of a common neural network that occurs when several individuals communicate, a new quality may appear. Such a neural network obviously has greater information processing capabilities than the totality of neural networks that correspond to individual human brains, taken separately.

This new quality is closely connected with the formation of transpersonal infor-

mation structures and objects. The nature of these objects is similar to the nature of human consciousness and intellect. These information objects are generated by the exchange of signals between neurons concentrated within the brain of an individual. Similarly, transpersonal information objects are formed by the exchange of signals between neurons of the common neural network collectively formed by a particular ethnic or social group. In the limiting case, a global neural network is formed, which can be identified with the noosphere understanding in accordance with V.I. Vernadsky's ideas [23]. The noosphere is complexly structured, it is a system of interpenetrating neural networks, each of which, generally speaking, can correspond to its own specific transpersonal information objects (for example, generated by professional activity).

We emphasize that this conclusion is also confirmed by quite obvious considerations. Thus, as it was shown in [24] any voting body (for example, a dissertation defense council) is converted into a direct analogue of the Hopfield neuroprocessor if system of horizontal connections is sufficiently branched. This, in particular, means that the decision on the issue put to the vote is actually made not by the members of the council, but by the analogue of the neural network formed by them. A similar conclusion is also valid when considering the university as a system integrity [25].

The methodology used is also based on the fact that personality has a very complex structure. This is recognized by almost all psychological scientific schools, although personality structure schemes proposed by various researchers are highly variable [26-28].

Note that the conclusion about the complex structure of personality correlates with the conclusion that the intellect, mind and consciousness of a person are not identical concepts, which follows from philosophical judgments.

For the purposes of this work, this fact is also of considerable interest. Indeed, essence of a person (with all the ambiguity of existing interpretations) is able to transform if only one of the components that make up the personality (for example, intelligence) evolves.

Provided that the human intellect

evolves for objective reasons, the vast majority of issues related to the humanitarian (including ethical) aspects of the problems of transhumanism should be transferred to a different plane – the plane of objective scientific research.

We will show that the human intellect has evolved and continues to evolve regardless of the change in the biological nature of man.

Results and discussion

The dual nature of human nature as a rational being.

The theory of the formation of transpersonal information structures allows, among other things, to give a consistent interpretation of the concept of the collective unconscious, as well as related concepts widely used in analytical psychology [29, 30]. Recall that K. Jung and his followers come to the conclusion about the existence of the collective unconscious on a purely empirical basis. The mechanism of its formation in analytical psychology remains undiscovered.

The neural network approach to the consideration of society (and the noosphere) as a system integrity allows us to overcome this difficulty. Indeed, only a local fragment of the global neural network is formed in the human brain, which can be identified with the noosphere. This, among other things, means that the nature of human consciousness and intellect is dual. They have both collective and individual components.

This conclusion, among other things, forces us to reconsider the personality structure scheme proposed by K. Jung and used by his followers at the present time [26]. Indeed, the collective unconscious obviously cannot be included in the structure of an individual. This is, by definition, a collective effect. At the same time, the very existence of the collective unconscious (which has been empirically proven) serves as an additional argument in favor of the conclusion about the dual nature of the intellect and consciousness of a person (more precisely, about the dual nature of a person as a rational being).

We assume that, along with the collective unconscious, there is also a collective conscious, which also belongs to the transpersonal level of information processing

(Fig. 1). As an example of an object belonging to the collective conscious, any highly developed scientific theory can be considered [17]. Indeed, such a theory is actually fixed not in the memory of individuals, but in the communication space as a system integrity. Individual carriers of the theory are passing away from time to time, but others take their place. In addition, it should be taken into account that not a single person possesses the fullness of knowledge even in a relatively narrow area, therefore, theory as an information object can really exist only in communication and due to communication. Similar conclusions are valid for any of the natural languages considered as a system integrity.

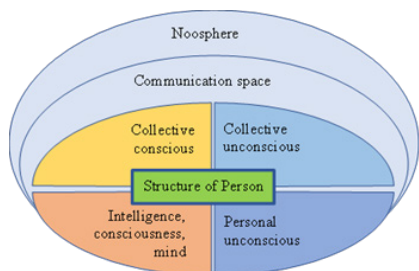

Figure 1 - To the dual nature of human nature as a rational being

There is no clear boundary between the collective conscious and the collective unconscious. This follows, in particular, from the existence of a professional collective unconscious (Fig. 1).

Each type of communication generates a certain subnet, more precisely, as noted above, the noosphere (global neural network) is a complex system of interpenetrating subnets. Different social relations correspond to different subnets of the global neural network. In each of these subnets, specific transpersonal information objects can arise, which, among other things, determines the structuring of the collective unconscious [31].

Since professional activity generates one of the main types of communication in society, there is also a segment of the collective unconscious associated specifically with professional activity - the professional collective unconscious [31].

There is every reason to believe that namely professional collective unconscious is responsible for the highest levels

of professionalism - for the presence of professional intuition, for bursts of creative activity, the so-called «insights», etc. At the very least, the conclusion about the connection between intuition and the collective unconscious can now be considered quite reasonable [32, 33].

Moreover, there is every reason to believe that the persons calling geniuses have not quite clearly secured for themselves some kind of contact with transpersonal information objects. They showed not just intuition, but intuition that provides forecasting (in their areas of professional activity) for decades to come.

Consideration of the professional collective unconscious reveals important differences between the concept of "intelligence" and the concept of "consciousness", which are by no means identical.

Intelligence as a product of the collective conscious.

The intellect, in accordance with what has been said above, obviously represents that part of the structure of personality that most closely adjoins the collective conscious. Moreover, there is every reason to believe that the intellect as an information object of a dual nature is in many respects a kind of projection of the collective conscious onto the individual.

This thesis can be conveniently illustrated by considering education from the point of view of the conclusion about the dual nature of the intellect and human consciousness. From this point of view, the collective conscious is the link between transpersonal information objects and the intellect of individuals. More precisely, information objects are formed at the level of the collective conscious, which, on the one hand, belong to the transpersonal level of information processing, and, on the other hand, to the personal level. An example of such an object is any developed scientific theory. In such a formulation of the question, education should be interpreted as the projection of a certain set of transpersonal information objects onto the personal level of information processing. Let's show it.

Theoretical pedagogy has long and reasonably argued that education cannot be reduced to the assimilation of a certain set of information. It has long been recognized that the task of higher educa-

tion is to form a certain style and culture of thinking, i.e. to teach a person to think like a professional thinks. These theses implicitly assume the transformation of the student's intellect. Moreover, it is easy to show that such a transformation proceeds in leaps and bounds.

There is such a thing as functional illiteracy. A functionally illiterate person knows the letters of the alphabet, can put words out of them, but this requires him to exert all his mental and sometimes physical strength. In the opposite case, there is a certain qualitative leap, as a result of which the ability to read – and to enjoy reading – becomes an integral part of this particular person.

The situation is similar with the subsequent stages in education. Thus, the ability to use the integral or variational calculus is also easily classified according to the criterion of functional "literacy" – functional "illiteracy". In one case, the individual automatically uses the basic provisions of the variational calculus, for example, to understand the principles of "maximum and minimum" used by various disciplines, in the other, he can, referring to reference books and other manuals, recreate the course of reasoning of the author of the text being read, but this will require him to more than serious work, again connected with the tension of both mental and physical strength. It can be argued that mastering the apparatus of integral or variational calculus is impossible without its "embedding" in the structure of personality. In any case, a person who has mastered the specified mathematical apparatus at a truly professional level will apply it almost unconsciously.

A person who has really mastered a certain system of concepts begins to think differently, in other categories, qualitatively differently. De facto there is a change in his intellect. Professionalization as such is inevitably associated with certain structural changes in what is called intelligence.

Such changes will manifest themselves in everything, and first of all – when reading texts written on professional topics. In any case, it is impossible to argue with the fact that any professional easily and quickly learns a text written in his own specialty.

Thus, any education is a certain sequence of transitions from quantity to quality.

Problem solving, the assimilation of specific material and all other components

of university programs are nothing more than a set of empirically worked out informational influences, which – by a currently unknown mechanism – ensures the transition to the next level of "literacy".

The next – in relation to the "simply professional" – the level of competence also requires a well-defined (and much deeper) restructuring of the intellect. It is at this level that persons operate, for whom inventive and other creative activities are everyday professional work.

The above considerations can be interpreted from the point of view of the formation of transpersonal information structures in the global infocommunication space (noosphere), which were discussed above.

Namely, the qualitative transitions that make up the true content of what is called "education" can be considered from the point of view of "connecting" an individual to ever higher information structures that develop at the transpersonal level of information processing.

The human intellect, moving from one level to another, is able to perceive huge amounts of information in the most compact form. (These mechanisms are practically not studied.) In ordinary language, this is interpreted as professional intuition, the ability to make decisions quickly, find the right path with a minimum amount of initial data, and, finally, genius. Geniuses have felt this from time immemorial: "Inspiration is the disposition of the soul towards the liveliest acceptance of impressions and consideration of concepts, and, consequently, their explanation. Inspiration is needed in geometry, as in poetry» [34].

We can formulate the following preliminary conclusion. If transpersonal information structures evolve (even if only due to the development of science and technology), and a person's intellect is determined by their projection onto the personal level of information processing, then intellect as such must also evolve. Accordingly, the question arises as to whether this evolution can be made controllable, especially if we take into account that the considered mechanisms are in no way connected with the biological evolution of man.

Let us consider the question of the non-biological mechanism of the evolution of intellect and consciousness from the most general positions.

The nature of the evolution of intelligence and consciousness.

The dominant point of view on the question of the mechanisms of evolution of systems of various nature goes back to the theory of the origin of species by Charles Darwin. In accordance with it, the driving force of evolution is random fluctuations / mutations, the result of which is fixed if it corresponds to the appearance of a favorable trait. This point of view does not answer many questions, in any case, the problem of the origin of life still remains unresolved.

As emphasized, in particular, in [35], the Darwinian point of view satisfactorily describes those stages of evolution at which already emerged species master new ecological niches and adapt to them. However, real evolution also knows other stages (great leaps or aromorphoses [35]), when new species arose with fundamentally different functions. One of these leaps is associated with the emergence of photosynthetic organisms that can decompose water and absorb sunlight.

The appearance of such organisms, however, cannot be interpreted from the standpoint of the mutational mechanisms of evolution. The absorption of light and the subsequent utilization of its energy requires a very complex sequence of operations, each of which is carried out by specific proteins. The emergence of each of these proteins separately does not provide any evolutionary advantages [35]. Benefits arise only when the system evolves as a whole.

Considering the noosphere as a global neural network makes it possible to remove contradictions of this kind (at least

in relation to the question of the origin of mind and consciousness). On this basis, it is possible to propose a mechanism of evolution that is fundamentally different from the mutational mechanism considered in [36] using the example of macromolecular systems. This mechanism is implemented under conditions when the system under consideration is a neural network or its analogue. When implementing such a mechanism, at the first stage, the properties of the elements of the system remain unchanged. Only the neural network itself evolves, which is physically expressed in the transformation of the architecture of connections between its elements and/or the nature of signal exchange. At the second stage, those elements that correspond to the new state of the system receive benefits. As a result, they crowd out the rest, gradually occupying a dominant position.

The difference from the Darwinian mechanism of evolution is obvious. In one case, selection is controlled by purely random factors, in the other case, it is determined by the nature of the evolution of the system as a whole.

The application of this mechanism to the description of the evolution of consciousness leads to the conclusion that at the first stages of its formation, the collective component should have dominated. The manifestations of the collective principle can be quite easily traced in practice in societies where traditions are expressed, coming from the tribal system. Indirect evidence of this is the structure of the mythology of the cultural peoples of the Ancient World (Fig.2). From the point of view of the theory of transpersonal

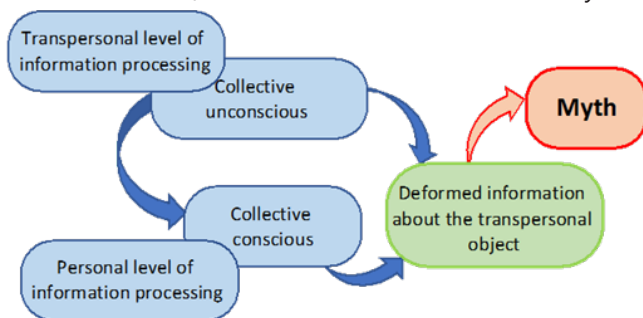

Figure 2 - To the generation of mythology

informational structures, the ancient gods are a deformed reflection of transpersonal

informational objects responsible for the appearance of Nous.

In the early stages of the development of civilization, when the individual component of the mind was not expressed, collective actions were determined not by conscious obedience to certain norms, but by signals generated by a common neural network. These signals were personified in the images of ancient deities, the spirits of ancestors, etc. Such a view of the mythology of antiquity suggests that the individual component of consciousness began to dominate only at the later stages of the evolution of consciousness. Indeed, if ancient deities are the result of interaction with transpersonal information structures, then during the formation of mythology, interaction with such structures should have been quite effective. Consequently, the historical period in which mythology was formed must meet the conditions when there was a certain balance between the collective and individual components of consciousness.

Note that the study of the collective component of the mind, due to the formation of a global neural network, at modern historical stage deserves the closest attention. There is every reason to believe that the rapid development of telecommunication technologies significantly enhances the collective component of the human mind – only due to more intense inter-

personal communication, taking place, for example, in social online networks. This factor significantly transforms the very structure of the communication space, for example, due to the possibility of close communication between residents of different countries. Already at this historical stage, the noosphere has actually been converted into a human-machine system.

Further, there is no doubt that the human intellect is formed by speech (more precisely, by the second signaling system understanding from I.P. Pavlov's point of view [37]). It is also obvious that speech is associated with a well-defined channel for transmitting information – acoustic. Writing is a derivative of the speech apparatus.

In modern conditions, when it becomes possible to easily synthesize various computer graphics, the nature of interpersonal communication is also changing in many respects. Gradually, easily perceived visual information begins to dominate, which cannot but affect the nature of the formation of intelligence.

Consequently, the evolution of intellect is an objectively established process that took place earlier and is already taking place almost in real time (Fig. 3). We emphasize that the evolution of intelligence is already taking place, regardless of the judgments made on this matter.

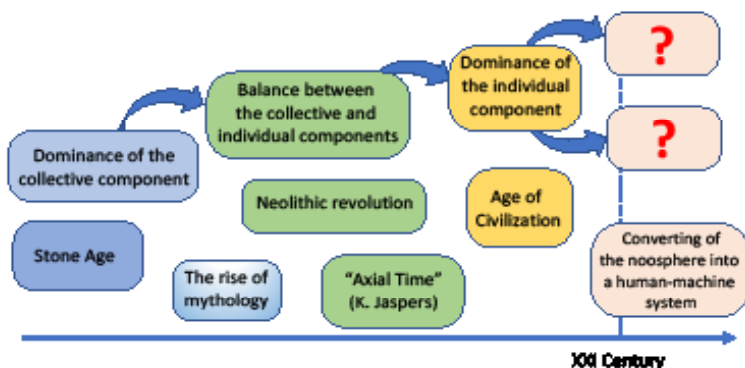

Figure 3 - Stages of evolution of human intelligence

We also emphasize that we are focusing our attention on the evolution of intelligence, since it is the easiest to follow. However, since the intellect is a very significant component of the personality, then its changes – if they become sufficiently pronounced – will also lead to a change in human nature. An obvious question arises about the controllability of evolutionary

processes leading to transformations of the intellect.

Further evolution of intelligence as an objectively emerging need.

The further development of civilization is not just a need, but an objective factor in the survival of mankind. This applies to almost all aspects of life, including the

economy. Stagnation, which follows from the most general considerations, will inevitably lead to degradation, which, in turn, leads to more than serious risks, and the corresponding trends are already visible.

At the same time, it already seems obvious that the further development of civilization requires, among other things, a significant modernization of the forms of scientific and technical activity and the forms of training highly qualified personnel.

Even more than half a century ago, one of the founders of quantum physics, E. Wigner, spoke on this subject in the following way.

"If science ... grows so much that the human mind will not be able to grasp it and human life will not be enough to get to the frontier of the known, could not several people unite in a group and joint effort to achieve what cannot be achieved alone? Couldn't, instead of following Shaw back to Methuselah, find a new way to increase the capacity of the human mind - by superimposing several individual minds, rather than «stretching» one individual mind? This possibility has been studied so little that any statements about it are purely speculative ... At the same time, the possibilities of joint research should be studied much more widely than has been done so far, because in them we see the only hope of extending the life of science after how the scope of science becomes too large for an individual» [38].

It follows from the theory of the formation of transpersonal information structures that the problem posed by E. Wigner actually boils down to the creation of tools aimed at using the resources of the professional collective unconscious. Note that attempts to use it (albeit based on heuristic considerations) are well known. These are brainstorming technologies [39] and various modifications.

The need to create tools of this type is indeed becoming more acute. The amount of information that a person must learn in order to successfully engage in scientific activities is growing year by year. This leads to the fact that he receives a real qualification at an increasingly mature age. This, among other things, leads to an outflow of personnel from science: the path to a position that provides an appropriate standard of living and independence becomes too long and difficult. There are many other factors of

this kind that raise the question of using the hidden resources of the intellect, in particular, this applies to brainstorming technologies using electronic resources [40, 41].

In addition, similar problems arise in the training of managerial personnel, as well as in daily organizational activities, the successful implementation of which requires an increasing level of competencies and versatile knowledge.

This returns to the question discussed above about the "connection" of the individual to various kinds of transpersonal information structures. Considerable hopes in this regard are placed on artificial intelligence (AI), aimed at use in education [42, 43]. From our point of view, AI can become not only an assistant to a person, but also a kind of "intermediary" between the personal and transpersonal levels of information processing. This fully corresponds to the emerging trends, in particular, the observed convergence of telecommunications and information technologies (a modern smartphone is equally a computing device and a means of communication). Being immersed in the telecommunications environment, AI systems may well provide contact with transpersonal information structures, especially if we take into account the conclusions made in [44]. Some individual components of intellectual activity can be transferred to a non-biological carrier already at this stage. For example, a neural network can be trained to conduct classes using a concrete teacher as a prototype, and there is every opportunity to significantly improve such technologies.

However, there are simpler examples of technologies that can modernize the educational process. Thus, it is known that the emotional state of the student can significantly increase the effectiveness of learning [45,46], the relevant technologies are already being developed in practice. From our point of view, it is appropriate to draw an analogy here with the mysteries used in the Ancient World to introduce adherents to such religious cults as the cult of Mithra [47]. In fact, the mysteries were a theatrical educational performance, the high efficiency of which was determined by the fact that the impact was on all the senses at the same time, creating, among other things, an appropriate emotional mood. It is acceptable

to assume that this form of education was born in the historical period there was a balance between the collective and individual components of consciousness.

Thus, the objective needs to maintain the required level of progress in the foreseeable future will force the higher school to use various kinds of non-trivial teaching methods, which, to one degree or another, will involve the use of the resources of the professional collective unconscious (i.e., provide a "connection" of the student to transpersonal information structures). This cannot but lead to the evolution of intelligence as such, and it will not affect the biological characteristics of a person, at least at the first stage.

It seems to us that namely educational organizations, for objective reasons, will be the driver of transformations under consideration in the foreseeable future. We emphasize once again that there are objective needs for this, and of a complex nature. In particular, in [48] it is clearly demonstrated that the condition for the stable existence of the economy in its modern form is continuous expansion to more and more new markets. Nanotechnology from this point of view can be viewed as an expansion to the lower levels of the structure of matter. Another direction of expansion is the transpersonal level of information processing.

The fact that it is the higher school (more broadly, the education system) that, for objective reasons, becomes the driver of the transformations of the intellect is extremely important from the point of view of ensuring the value and ethical components of these transformations. Appropriate views can and should be incorporated into the developed methods.

Conclusion

Thus, the dual nature of human intelligence (both collective and individual components are present in it at the same time) determines the possibility of implementing non-trivial mechanisms of its evolution. Moreover, the human intellect is a kind of projection of transpersonal information objects on the personal level of information processing. Transpersonal information objects have a different nature, including some of them are directly related to the collective conscious. These objects are cur-

rently evolving very rapidly due to the rapid development of telecommunications and information technologies, artificial intelligence, etc.

Further, intelligence is a significant part of the personality structure. Consequently, its evolution cannot but lead to the evolution of consciousness, which makes, in particular, to look at the concepts of transhumanism from a slightly different angle. The evolution of human consciousness is an objective process that does not depend on existing points of view on this matter.

It is essential that the establishment of the laws of the evolution of intelligence in the future will make this process manageable, and the driver in this respect should necessarily be higher education. Namely, there has already been an objective need to use the hidden resources of the intellect, including those determined by the potential contact of the individual with the transpersonal level of information processing.

Sources of financing

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14870416).

References

- 1 de Liaño G.D., Fernández-Götz M. Posthumanism, new humanism and beyond // *Cambridge Archaeological Journal*. – 2021. – № 31(3). – P. 543-549.
- 2 Talovic A., On Transhumanism: The most dangerous idea in the world?! // *Journal of Posthumanism*. – 2021. – № 1(1). – P. 125-128.
- 3 Bardziński F. Between Bioconservatism and transhumanism: In search of a third way. *Ethics in Progress*. – 2015. – № 6(2). – P. 153-163.
- 4 Fukuyama F. Transhumanism // *Foreign Policy*. – 2004. – № 144 – P. 42-43.
- 5 Huxley J. New bottles for new wine. – 1957.
- 6 Sutton A. Transhumanism: A New Kind of Promethean Hubris. *The New Bioethics*. – 2015.
- 7 Bainbridge W.S., Bainbridge W.S. TransHumanism: an online network of technoprogressive quasi-religions // *Dynamic Secularization: Information Technology and the Tension Between Religion and Science*. 2017. – P. 209-236.
- 8 Thompson J. Transhumanism: How far is too far? // *The New Bioethics*. – 2017. – № 23(2). – P. 165-182.
- 9 Hughes J. Contradictions from the enlightenment roots of transhumanism // *Journal of Medicine and Philosophy*. – 2010. – № 35(6). – P. 622-640.
- 10 Childs Jr J.M. Beyond the Boundaries of Current Human Nature: Some Theological and Ethical Reflections on Transhumanism // *Dialog*. –

2015. – № 54(1). – P. 8-19.

11 Hanson R. Idea futures: Encouraging an honest consensus // *The Transhumanist Reader: Classical and Contemporary Essays on the Science, Technology, and Philosophy of the Human Future.* – 2013. – P. 243-257.

12 Pereslegin S.B. Occam's dangerous razor. – M.: AST. 2011.

13 Huxley J. Transhumanism // *Journal of Humanistic Psychology.* – 1968. – № 8(1). – P. 73-76.

14 Kriman A.I. The idea of the posthuman: A comparative analysis of transhumanism and posthumanism // *Russian Journal of Philosophical Sciences.* – 2019. – № 62(4).

15 Suleimenov I.E., Vitulyova Y.S., Bakirov A.S., Gabrielyan O.A. Artificial Intelligence: what is it? In *Proceedings of the 2020 6th International Conference on Computer and Technology Applications.* – 2020. – P. 22-25.

16 Gabrielyan O.A., Vitulyova Ye.S., Suleimenov I.E. Multi-valued logics as an advanced basis for artificial intelligence // *Wisdom.* – 2022 – № 1(21). – P. 170-181.

17 Suleimenov I., Gabrielyan O., Vitulyova Y. Dialectics of Scientific Revolutions from the Point of View of Innovations Theory // *Wisdom.* – 2022. – № 24 (4) – P. 25-35.

18 Vitulyova Y.S., Bakirov A.S., Baipakbayeva S.T., Suleimenov I.E. Interpretation of the category of "complex" in terms of dialectical positivism. In *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering.* – 2020. –Vol. 946. – № 1. – P. 012004.

19 Keshtkaran M.R., Sedler A.R., Chowdhury R.H., Tandon R., Basrai D., Nguye, S.L., Pandarinath C. A large-scale neural network training framework for generalized estimation of single-trial population dynamics. *Nature Methods.* – 2022. – P. 1-6.

20 Larochelle H., Bengio Y., Louradour J., Lamblin P. Exploring strategies for training deep neural networks // *Journal of machine learning research.* – 2009. – № 10(1).

21 Suleimenov I.E., Matrassulova D.K., Moldakhan I., Vitulyova Y.S., Kabdushev S.B., Bakirov A.S. Distributed memory of neural networks and the problem of the intelligence's essence // *Bulletin of Electrical Engineering and Informatics.* – 2022. – № 11(1). – P. 510-520.

22 Bakirov A.S., Suleimenov I.E. On the possibility of implementing artificial intelligence systems based on error-correcting code algorithms // *Journal of Theoretical and Applied Information Technology.* 2021. – № 99(1). – P. 83-99.

23 Oldfield J.D., Shaw D.J. VI Vernadsky and the noosphere concept: Russian understandings of society–nature interaction // *Geoforum.* – 2006. – № 37(1). – P. 145-154.

24 Suleimenov I., Panchenko S., Gabrielyan O., Pak I. Voting procedures from the perspective of theory of neural networks // *Open Engineering.* – 2016. – №6(1).

25 Suleimenov I., Bakirov A., Niyazova G., Shal'tykova D. University as an analogue of the neural network. In *E3S Web of Conferences.* – 2021. –Vol. 258. – P. 07056.

26 Diamond S.A. Existential therapy and Jungian analysis: Toward an existential depth psychology // *Journal of Humanistic Psychology.* – 2021. – № 61(5). – P. 665-720.

27 Guntrip H.Y. Personality structure and human interaction: The developing synthesis of psychodynamic theory. *Routledge.* – 2018.

28 Siegfried W. The Formation and structure of the Human Psyche // *Athene Noctua: Undergraduate Philosophy Journal.* – 2014. – № 2(2). – P. 2-4.

29 Hunt H.T. (2012). A collective unconscious reconsidered: Jung's archetypal imagination in the light of contemporary psychology and social science // *Journal of Analytical Psychology.* – 2012. – № 57(1). – P. 76-98.

30 Fordham M. (2013). New Developments in Analytical Psychology (Psychology Revivals). *Routledge.* – 2013.

31 Bakirov A.S., Vitulyova Y.S., Zotkin A.A., Suleimenov I.E.: Internet users' behavior from the standpoint of the neural network theory of society: prerequisites for the meta-education concept formation *Int. Arch. Photogramm. Remote Sens. Spatial Inf. Sci.* – 2021. – XLVI-4/W5-2021. – P. 83–90.

32 Welling H. The intuitive process: the case of psychotherapy // *Journal of Psychotherapy Integration.* – 2005. – № 15(1). – P. 19.

33 Topolinski S. A process model of intuition // *European Review of Social Psychology.* – 2011. – № 22(1). – P. 274-315.

34 Pushkin A.S. Excerpts from letters, thoughts and comments. Collected works: in 10 volumes. T. 7. M.: Nauka, 1964. p. 57

35 Chernavskii D.S. The origin of life and thinking from the viewpoint of modern physics // *Physics-Uspekhi.* – 2020. – № 43(2). – P. 151.

36 Suleimenov I., Panchenko S. Non-Darwinists Scenarios of Evolution of Complicated Systems and Natural Neural Networks Based on Partly Dissociated Macromolecules // *World Applied Sciences Journal.* – 2013. – № 24(9). – P. 1141-1147.

37 Pavlov I.P. Psychopathology and psychiatry. *Routledge,* – 2020.

38 Wigner E. Symmetries and Reflections *Indiana Univ. Press,* –1970.

39 Bonnardel N., Didier J. (2020). Brainstorming variants to favor creative design // *Applied ergonomics.* – 2020. – № 83. – P. 102987.

40 Maaravi Y., Heller B., Shoham Y., Mohar S., Deutsch B. Ideation in the digital age: literature review and integrative model for electronic brainstorming // *Review of Managerial Science.* – 2021. – № 15. – P. 1431-1464.

41 Chajum N. Using Brainstorming through social media to Promote Engineering Students' Teamwork Skills // *European Journal of Science and Mathematics Education.* – 2020. – № 8(4). – P. 170-176.

42 Prahani B.K., Rizki I.A., Jatmiko B., Suprpto N., Amelia T. Artificial Intelligence in Education Research During the Last Ten Years: A Review and Bibliometric Study // *International Journal of Emerging Technologies in Learning.* – 2022. – № 17(8).

43 Chaudhry M.A., Kazim E. Artificial Intelligence in Education (AIED): A high-level academic and industry note 2021 // *AI and Ethics.* – 2022. – P. № 1-9.

44 Bakirov A., Suleimenov I., Vitulyova Y. To the Question of the Practical Implementation of "Digital Immortality" Technologies // *Lecture Notes in Networks and Systems.* – 2022. – Vol 559.

45 Grishina A.V., Kostcova M.V.: Emotional orientation of the personality of students (on the

example of technical specialties). *Probl. Modern Pedagogical Educ.* – 2018. – № 58(1). – P. 319-322.

46 Kärner T., Kögler K. Emotional states during learning situations and students' self-regulation: process-oriented analysis of person-situation interactions in the vocational classroom // *Empir.*

Res. Vocat. Educ. Train. – 2016. – № 8(1). – P. 1-23.
47 Roselaar S. (2014). The cult of Mithras in early Christian literature—an inventory and interpretation // *Klio.* – 2014. – № 96(1). – P. 183-217.

48 Heilbroner R.L. *The Worldly Philosophers*, 1953. - Simon & Schuster: 7th edition, 1999.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Aliya Massalimova

Professor, Leading Researcher, Doctor of Philosophical Sciences, al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan, email: jameliya0905@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-5527-7491

Ibragim Suleimenov

Professor, Chief Researcher, Doctor of Chemical Sciences, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan, email: esenych@yandex.kz, ORCID ID 0000-0002-7274-029X

Oleg Gabrielyan

Professor, Dean, Head of Department, Doctor of Philosophical Sciences, V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Simferopol, Crimean Republic, email: gabroleg@mail.ru, ORCID ID 0000-0003-0302-0229

Yelizaveta Vitulyova

Senior Researcher, PhD candidate, al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan, email: lizavita@list.ru, ORCID ID 0000-0002-6075-4870

Алия Рмгазиновна Масалимова

профессор, жетекші ғылыми қызметкер, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: jameliya0905@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-5527-7491

Ибрагим Эсенович Сулейменов

профессор, бас ғылыми қызметкер, химия ғылымдарының докторы, физика-математика ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: esenych@yandex.kz, ORCID ID 0000-0002-7274-029X

Олег Аршавирович Габриелян

профессор, декан, кафедра меңгерушісі, философия ғылымдарының докторы, В. И. Вернадский атындағы Қырым федералды университеті, Симферополь, Қырым Республикасы, email: gabroleg@mail.ru, ORCID ID 0000-0003-0302-0229

Елизавета Сергеевна Витулёва

аға ғылыми қызметкер, PhD кандидат, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: lizavita@list.ru, ORCID ID 0000-0002-6075-4870

Алия Рмгазиновна Масалимова

профессор, ведущий научный сотрудник, доктор философских наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: jameliya0905@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-5527-7491.

Ибрагим Эсенович Сулейменов

профессор, главный научный сотрудник, доктор химических наук, кандидат физико-математических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: esenych@yandex.kz, ORCID ID 0000-0002-7274-029X

Олег Аршавирович Габриелян

профессор, декан, заведующий кафедрой, доктор философских наук, Крымский федеральный университет им. В.И. Вернадского, Симферополь, Республика Крым, email: gabroleg@mail.ru, ORCID ID 0000-0003-0302-0229

Елизавета Сергеевна Витулёва

старший научный сотрудник, PhD кандидат, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: lizavita@list.ru, ORCID ID 0000-0002-6075-4870

ВЗАИМОСВЯЗЬ И ВЗАИМОУСЛОВЛЕННОСТЬ ГОСУДАРСТВА, ДЕМОКРАТИИ И СПРАВЕДЛИВОСТИ

А.Х. Бижанов, Т.Т. Исагамбетов

АННОТАЦИЯ

В статье дан анализ взаимодействия государства, демократических процессов, их взаимовлияние, что в конечном итоге является основой обеспечения права и справедливости во всех сферах жизни как в экономической, так и социально-политической. Показано, что демократия является одним из важных атрибутов современного государства, взаимообусловлена с ним и через различные механизмы правовые, политические стимулирует обеспечение справедливости.

Современное состояние политического развития соответствует массовому политическому сознанию в каждой стране. Показано, что на современном этапе развития казахстанского общества обеспечение справедливости является одним из первоочередных вопросов государственной политики. Аналогичный вывод следует из изучения опыта стран Запада и Востока.

Также на основе опыта зарубежных стран анализируется выражение интересов социальных групп, их проявление в деятельности политических институтов, взаимосвязь с политической волей, представленной в ряде концепций и на практике как политическая воля вместе с интересом разных социальных групп.

Страны стабильных демократий Запада прошли в историческом развитии путь включения в процесс государственного строительства и развития государства принципов волеизъявления разных социальных групп, представительства их интересов в политической жизни. Основой этого есть консенсус по общим правилам политической игры, средств политических действий. В Западном мире тенденция к обеспечению справедливости привела к появлению социального государства.

В некоторых странах Востока разделенность общества по религиозным, этническим, региональным делениям общества в условиях отсутствия консенсуса по общим правилам политической, экономической, культурной жизни приводит к конфликтности по вопросу справедливости (равенства прав, распределения ресурсов и пр.). Эта конфликтность может иметь долгосрочные периоды противостояния.

Ключевые слова: государство, демократия, политическая воля, политический интерес, справедливость.

Институт философии,
политологии и
религиоведения КН МНВО
РК, Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
А.Х. Бижанов,
veteran_vov@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Бижанов А.Х.,
Исагамбетов Т.Т.
Взаимосвязь и
взаимообусловленность
государства,
демократии и
справедливости
// Адам әлемі. – 2024.
– №2 (100). – С. 52-64.

Мемлекет, демократия және әділеттіліктің өзара байланысы мен шарттастығы

Аңдатпа. Мақалада мемлекеттің өзара іс-қимылына, демократиялық процестерге, олардың өзара әсеріне талдау жасалады, бұл сайып келгенде экономикалық және әлеуметтік-саяси салаларда, өмірдің барлық салаларында құқық пен әділеттілікті қамтамасыз етудің негізі болып табылады. Демократия қазіргі мемлекеттің маңызды атрибуттарының бірі болып табылатындығына және оған әртүрлі құқықтық, саяси тетіктер арқылы әділеттілікті қамтамасыз етуді ынталандыратыны көрсетілген.

Саяси дамудың қазіргі жағдайы әр елдегі жаппай саяси санаға сәйкес келеді. Қазақстандық қоғам дамуының қазіргі кезеңінде әділдікті қамтамасыз ету мемлекеттік саясаттың басты

мәселелерінің бірі саналады. Осыған ұқсас тұжырым Батыс пен Шығыс елдерінің тәжірибесін зерттеуден туындайды.

Сонымен қатар, шет елдердің тәжірибесіне сүйене отырып, әлеуметтік топ мүдделерінің көрінісі, олардың саяси институттар қызметіндегі көрінісі, бірқатар тұжырымдамалары, іс жүзінде саяси мүдде ретінде ұсынылған саяси мүдделермен өзара байланысы және әртүрлі әлеуметтік топтардың қызығушылығымен бірге талданады.

Батыстың тұрақты демократиялық елдері тарихи даму жолында мемлекеттік құрылыс пен мемлекеттің даму процесіне әртүрлі әлеуметтік топтардың ерік-жігерін білдіру, олардың мүдделерін саяси өмірде білдіру принциптерін енгізу жолынан өтті. Мұның негізі – саяси ойынның жалпы ережелері, саяси іс-қимыл құралдары туралы консенсус. Батыс әлемінде әділеттік тенденциясы әлеуметтік мемлекеттің пайда болуына әкелді.

Шығыстың кейбір елдерінде қоғамның саяси, экономикалық, мәдени өмірдің жалпы ережелері туралы консенсус болмаған жағдайда қоғамның діни, этникалық, аймақтық бөліністеріне байланысты бөлінуі әділеттік (құқықтардың теңдігі, ресурстарды бөлу және т.б.) мәселесі бойынша қақтығыстарға әкеледі. Бұл қақтығыстың ұзақ мерзімді қарсыласу кезеңдері болуы мүмкін.

Түйін сөздер: мемлекет, демократия, саяси ерік, саяси қызығушылық, әділеттік.

Interconnection and Interdependence of the State, Democracy and Justice

Abstract. The article provides an analysis of the interaction of the state, democratic processes, their mutual influence, which ultimately is the basis for ensuring law and justice in all spheres of life, both economic and socio-political. Democracy is one of the most important institutions formed in modern society and the provision of justice is stimulated in the state by various legal and political mechanisms.

The current situation and prospects for the further political development of each country are directly proportional to the mass political consciousness of its citizens. It is also shown that ensuring justice is one of the primary issues of the state policy at this stage of the Kazakhstan society development. A similar conclusion follows from studying the experience of Western and Eastern countries.

The interests of various social groups have been analyzed on the basis of foreign experience and their manifestation in the activities of political institutions is demonstrated as well as their relationship with the political will that is indicated in a number of concepts. It has been shown to be compatible with the interest of various social groups in practice.

The western countries, where the democratic regime demonstrated stability and sustainable development in its historical development, have gone the way of including the expression of the will of various social groups and the protection of their interests in the process of state-building and the development of political principles based on a consensus that can be reached in compliance with the rules of the political game and the use of appropriate political means and the implementation of the right political actions. Thus, the trend towards justice has caused the emergence of a welfare state in the Western world.

The division of society according to religious, ethnic, regional and other characteristics in the absence of consensus on political, economic and cultural issues is observed in some countries of the East, which causes conflicts regarding equality of rights, distribution of resources and other privileges, thereby proving the lack of fair treatment of citizens. Such conflicts have been observed in these countries for a long time.

Key words: State, Democracy, Political Will, Political Interest, Justice.

Введение

Вопросы становления и развития государства с одной стороны, демократии и демократизации с другой, являются одними из главных на различных этапах развития молодых независимых государств постсоветского пространства. Данная проблематика недостаточно описана в отечественной научной литературе и является предметом дискуссий в научных кругах зарубежья. Важность этих вопросов особен-

но обострилась в последние два-три десятилетия в связи с вызовами современности и геополитическими изменениями в мире.

Некоторые исследователи утверждают, что демократизация при отсутствии или недостатке эффективных и качественных институтов государства приводит к неуправляемости и хаосу. Сторонники этого взгляда полагают необходимым созидание сильной государственной власти, полагая вероятным, а для некоторых стран, довольно сомнительным, в обозримом будущем переход к демокра-

тии. Например, американский политический историк Р. Пайпс, являясь сторонником демократии, полагал, что различие политических культур США и России обнаруживает так мало сходства, что эти различия вызывают сомнения в построении устойчивой демократии в этой стране [1, с. 25]

Другие авторы, напротив, считают возможным и необходимым в переходных странах одновременно осуществлять государственное строительство и развитие демократических институтов, ибо по мнению этих авторов демократия есть лучшая форма правления в современном государстве. К такой точке зрения склонны Х.Линц и А. Степан. Одна из глав их нучного исследования [2] называется суверенное государство как предварительное условие демократии.

Естественно, практическая реализация того или иного пути развития будет напрямую влиять на социально-экономическое развитие государства т.е. на обеспечение стабильности, устойчивости и справедливости.

Каждая из вышеприведенных точек зрения требует изучения, основываясь на обобщении опыта разных стран, их классификации по особенностям политического развития. Соответственно, в статье рассматриваются следующие вопросы:

Существует ли зависимость между характером государственности и демократическими изменениями?

Всегда ли созданию эффективного государства должно предшествовать формированию демократических институтов или эти процессы могут идти параллельно и подкреплять друг друга?

Насколько развитие государства и демократии связаны с обеспечением справедливости?

Для ответа на эти вопросы мы считаем, что, прежде всего, необходимо проанализировать существующую литературу по рассматриваемой проблематике, определить методологию исследования, обратиться к изучению фактов политической жизни в странах зарубежья.

Статья состоит из пяти частей: первая часть посвящена методологии исследования, основная часть состоит из трех разделов, посвященных описанию соотношения государства и демократии, политической воле и политическому интересу в построении демократических режимов в странах Запада, незападному контексту в государ-

ственном строительстве, становлении политических режимов и обеспечении справедливости. Завершающая, пятая часть статьи - заключение с рядом выводов.

Методология исследования

Наиболее приемлемыми и эффективными для выяснения соотношения государственного строительства, становления и развития демократии, обеспечения справедливости являются сравнительный метод, логический метод и ретроспективный анализ. Ретроспективный анализ важен выявлением влиянием прошлого страны на современное положение и будущее. Дело в том, что взаимосвязь государственного строительства и построения демократии обращает к первоисточкам появления конкретного национального государства.

Сравнительный метод применен для выявления сходства и различий в соотношениях государства, демократии и обеспечения справедливости в разных странах.

Логический метод важен для выявления причинно-следственных связей между проявлением политических интересов, политической воли социальных групп, волеизъявления граждан и их воздействием на взаимообусловленность процессов государственного строительства, становления и развития демократии, обеспечения справедливости.

Основная часть Государство и демократия

В современной политической литературе широкое распространение получил тезис, что государственность является необходимой предпосылкой демократии. Этого тезиса придерживается Д.А. Растоу (Rustow D.A.) Примечателен его тезис в пользу перехода к демократии: «...Основа демократии - не максимальный консенсус, но тонкая грань между навязанным единообразием (ведущим к какого-то рода тирании) и непримиримой враждой (разрушающей сообщество посредством гражданской войны или сепарации)... Но список проблем будет постоянно пополняться, и новые конфликты будут ставить под угрозу раз достигнутое согласие. Типичные для демократии процедуры - предвыборные выступления, избрание кандидатов, парламентские голосования, вотумы доверия

и недоверия - это, вкратце, набор приемов выражения конфликта и - тем самым - разрешения его. Суть демократии - в привычке к постоянным спорам и примирениям по постоянно меняющемуся кругу вопросов и при постоянно меняющейся расстановке сил. Это тоталитарные правители должны навязать единодушие по вопросам принципов и процедур, прежде чем браться за другие дела. Демократия же - та форма организация власти, которая черпает свои силы из несогласия до половины управляемых" [3, с. 15). Он же отмечает взаимообусловленность государства и демократии, указывая на предварительное условие демократического транзита – необходимость национального единства.

Исторически многие из современных государств возникли в Средние века, до появления современной демократии. Для этих стран формирование государственности предшествует демократии. Некоторые страны имеют опыт прерывания существования собственной государственности, например, Польша, Венгрия и Чехия. Для этих стран справедливы слова З. Бжезинского [4]) о том, что историческая память о периоде демократии в Чехословакии между двумя мировыми войнами, попыток установления демократии в этих трех стран после второй мировой войны были ориентиром для установления демократических режимов в 1989-1991 гг.

В этих государствах нормы конституционных и электоральных преобразований принимались в 1989-1990 гг. в ходе работы «круглых столов» методом консенсуса и были обязательными для выполнения. Как следствие, демократические политические институты стали самоподдерживающимися: многопартийность сложилась в устойчивую партийную систему, нормы демократии закреплены соответствующей политической и правовой культурой.

Анализ существующей литературы показывает, что существует еще одно направление исследований по вопросу о государственности, как обязательной предпосылке демократии. Имеется в виду проблема качества государственных институтов, то есть их должного функционирования по выполнению задач социально-экономического развития. Основой данного аргумента является то, что демократизация без качественных институтов государства ведет к политическому и соци-

альному хаосу и экономическому спаду [5].

Казахстан относится к странам, которые имеют опыт прерывания существования собственной государственности. Однако в отличие от Польши, Венгрии и Чехии, стран не имела в историческом опыте нескольких лет существования демократического режима. В конституционных документах 1990-1993 гг. обращают внимание аспекты национально-государственного строительства: в Декларации о суверенитете КазССР от 25 октября 1990 г. – право на реальный суверенитет, в Конституции 1993 г. отражен первоначальный процесс становления политической системы независимого Казахстана как «форма государственности самоопределившейся казахской нации». Преамбула Конституции Казахстана, принятая на всенародном референдуме 30 августа 1995 г., показала, что важно создать национальное единство, определив «казахстанский народ на исконно казахской земле», в пункте 1 статьи 3-й Конституции утверждается, что единственным источником власти является народ [6, сс. 369, 395-396].

Для понимания взаимосвязи государства и политического режима важно, что демократия представляет гражданину свободу выбора, что ограничено при авторитарных режимах и почти исключено при тоталитарных режимах.

Свобода выбора и политическая воля

Свобода политического выбора основывается на признании политической воли социальных групп и волеизъявления отдельного гражданина. Исторически при господстве тоталитарного режима компоненты воли по существу ограничивались волей институтов власти. Тоталитарный режим представляет волю власть предрешающих как "общую волю", стремясь игнорировать "волю всех" (под этим понимается множество волей и интересов разных групп, составляющих данное общество). Ницше, по замечанию американского политолога К. Орвина, признал, что сопротивление демократии есть величайший из мятежей. Ницше в "По ту сторону добра и зла" отметил многогранность воли, ибо в слове "воля" есть множество чувств, состояний, от которых избавиться хотим; чувство состояния, которое хотим достигнуть, чувство

этих стремлений; есть и ощущения; помимо комплекса ощущения и мысли, есть аффект команды, то есть повиновение чему-то в себе [7, с.254]. Ницше показал сложную структуру воли в психологическом разрезе:

1. Различные чувства и состояния, объединяемые в условный блок “хотения”.

2. Стремление к какому-то желаемому состоянию (“блок стремления”).

3. Комплекс ощущений и мысли, неосознанного и сознаваемого.

4. Команда по отношению к самому себе. Готовность, решимость и способность мобилизовать силы неотрывно от этого “аффекта команды” самому себе.

5. “Чувство этих стремлений”, “чувство состояний” - обращенность воли на саму себя.

Уточнение понятия “воля” позволяет выявить содержание политической воли, в которой присутствует и момент целедостижения и импульсы к достижению власти, стремление реализовать свои групповые интересы.

Опыт диктатур, в том числе революционных, например, якобинской, продемонстрировал, что “общая воля” вполне может навязывать волю властных институтов, что ведет к произволу государственной власти.

В первоистоках государственности проявлялся процесс целедостижения в политике. На примере исторического развития понятия “государственный расчет” и общественный интерес, как показал современный российский политолог и филолог М.В. Ильин, политический интерес и политическая воля представляют две стороны процесса целедостижения в политике.

Абсолютизм предшествовал конституционным демократиям и республиканской форме правления. Наследие абсолютизма во Франции – введенное герцогом Ришелье понимание “государственного расчета”, что обусловлено централизаторскими тенденциями. Но в повседневности была также основа целедостижения, которую надо принимать во внимание не только в исторических исследованиях, но и в политических изысканиях - движения души, душевных состояний (от неудовлетворенности к удовлетворенности), понимаемые как интерес у антиэтатистских групп той эпохи, прежде всего оппозиционных абсолютизму протестантских течений Англии, Франции и Голландии [8, с. 102-103]. Этому посвящено исследование М.В. Ильина. Напротив, этатисты эпохи Возрождения

утверждали примат воли государей. Как следствие, созидалась иерархия воли и на этом фоне мыслителям надо было определить, что есть воля политического целого, всего общества складывавшихся наций.

“В Англии политический дискурс к 40-м годам XVII в. сплошь оказывается пронизан выражениями public interest, common weal, common good, salus populi и т. п. Здесь не только получает распространение, но укрепляется идея общественного интереса (public interest) как совокупности интересов образующих гражданское общество индивидов, а также как обобщенного блага (common good) гражданского общества. Этот лексиконцепт, ставший ключевым понятием сторонников парламента, вполне отчетливо связывался с общим или “здравым” смыслом (common sense) и противопоставлялся государственному расчету, концептуализируемому правительством в терминах прерогативы. С общественным интересом связывалась прежде всего воля (свобода как воляности) индивидов добиваться своих собственных целей во внутривластной жизни без ограничений со стороны правительства, руководствующегося государственной необходимостью и приоритетами внешней политики, что в теоретической форме отразилось в локковской модели разделения властей с выделением особой федеративной (внешнеполитической) власти” [8, с. 102-103].

Из вышеприведенной цитаты видно, что общественный интерес неотрывен от воли граждан, заметна необходимость трансляции этих интересов на государственный уровень. Государство менялось и это обусловило трансляцию этих интересов посредством актуализации демократических начал. Избирательная система оказалась полезным изобретением, ибо оформляет законодательно правила и процедуры. Именно в этих правилах и процедурах выражаются волеизъявление электората и процесс формирования политической воли. В демократических государствах властные институты получают легитимность благодаря волеизъявлению электората. Подсчет голосов избирателей есть политическая и идеологическая перепись населения. До выборов процесс артикуляции, агрегации, интеграции социальных, экономических и политических интересов отражаются в программных документах партий и их кандидатов. Эти стадии фор-

мирования политической воли социальных групп дополняются необходимостью финансирования политической деятельности и политических партий. Наконец, правила проведения избирательных кампаний есть одна из стадий формирования политической воли. Итак, соблюдение процедур и правил на всех этих стадиях означает возможность выразить в депутатских мандатах интересы участников избирательного процесса и недопустить произвол со стороны властных органов.

Отрыв волеизъявления избирателей от выражения и представительства интересов, монопольное обладание формированием политической воли свойственно недемократическим, авторитарным тенденциям. Повиновения своему выбору, своей решимости со стороны гражданина есть одобряемая норма и образец политического поведения, установка политической психологии. Таким образом, при демократическом режиме в отношениях с органами власти имеет место полноценная представленность блока интересов, стремлений, комплекса ощущений и мыслей по достижению цели.

Вместе с тем, как показывает опыт некоторых постсоциалистических стран, важно не только обеспечить справедливость посредством точного выполнения процедур и правил выборов. Важен беспристрастный контроль за самой процедурой выборов, доступ к средствам массовой информации, выполняемые всеми сторонами правила финансирования избирательной кампании. По замечанию португальского исследователя А. Надаиса относительно ряда постсоциалистических стран Европы: " Проблема вообще заключалась не в волеизъявлении избирателей, а в формировании их воли. А в отношении этого процесса законодательство о выборах имело разве что ограниченную область влияния - а именно в части регулирования избирательных кампаний. Оно и влияло, насколько это было возможным, и лишь в Румынии в отношении открытости кампании и справедливого характера ее ведения были многочисленные и серьезные нарекания. ... Действительно важные альтернативы касаются тех проблем политики, которые встают перед вновь избранными и сформированными исполнительными и законодательными органами в каждой из стран региона" [9, с. 78].

Проблема волеизъявления, как сказа-

но выше, обращает к представленности воли в процессе выбора представительных институтов и формированию политической воли.

Проблема выражения воли народа есть следствие принципа народного суверенитета как нормы и ценности политической культуры. Со времен Руссо понятие "общая воля" предполагается как выражение действительных интересов народа, а "воля всех" представляется суммой частных волеизъявлений граждан. Согласование "воли всех" есть прерогатива законодательного, представительного органа и всенародно избираемого главы государства. Эти два актора, согласно этому подходу, есть поглощающие общую волю. В теоретическом отношении взгляды Руссо послужили источником теории идентитарной демократии, полагающей что это различие двух видов политической воли побуждает осторожно относиться к принципу представительства, ибо "волю народа нельзя представлять".

Теория конкурентной демократии, напротив, обращает внимание на различия интересов социальных групп. Избранные на определенный срок своих полномочий представители не связаны какими-либо жесткими обязательствами перед электоратом (свободный мандат). Их связь с электоратом определяется тем, что для последующего избрания вновь необходим вотум доверия избирателей.

Понятие свободный, а не императивный мандат раскрывает, что демократия это не власть народа, а власть с согласия народа. Власть с согласия народа нашла институциональное выражение в парламентской представительной системе. Таким образом, с точки зрения волеизъявления и представленности воли народа необходимо учитывать, что электорат своим волеизъявлением в ходе голосования дает согласие на власть той или иной партии, лидеру, претендующему на пост главы государства.

Однако, само понятие "воля" является столь сложным и многозначным, что требуется уточнение выражения политическая воля. Имеет место проблема, которую подметил Д. Сартори, призывая к точности понятий: " Коль скоро мы находимся во власти слов, которые мы выбираем, нам следует делать это тщательно. Очень важно, какое слово мы выбираем: "название" понятия является вопросом принципиальной важности" [10, с. 43]. Понятие становится более точным

в процессе выяснения соотношения реальности и теоретических конструкций.

Российский политолог и филолог М.В. Ильин, являющийся одним из немногих исследователей трансформации понятий в политической культуре, замечает: "Нам это трудно представить, но для многих поколений воля была не столько психологическим, сколько политическим и этическим понятием, всегда оставаясь одним из наиболее фундаментальных начал целедостижения или, во всяком случае, первичным (исходным) моментом концептуализации основ и оснований человеческого действия" [11, с. 68]. Для античных греков, средневековых христиан, деятелей эпохи Просвещения, как показывает М.В. Ильин, в понятии воля были представлены политические начала. Обоснование дано им на основе анализа текстов Аристотеля, стоиков, Августина Блаженного, Пико делла Мирандола, Гоббса,

Осмысление политической воли важно для выяснения компонентов воли индивида, содержательного различия воли к власти, воли власти, политической воли. Подобное различие имеет не только теоретическое значение, но и практическую важность, так как политическая воля - это источник политического действия, включающий и желания, стремления, решимость, предпочтения.

Практическое значения уточнения понимания воли в том, насколько наука сможет дать опережающий ответ на импульсы политического развития. Опережающий ответ требует быть на высоте диалога культур, поскольку "... в политической жизни западных полиархий уже начинают проявляться попытки "аристотелевской" рационализации воли, а порой при желании можно даже уловить признаки грядущего "стоицизма" [11, с. 73].

Вспомним, что в политической науке постсоветского периода применяются выражения типа "политическая воля общества" как сложная система общеколлективных целей [12, с.141], "власть как способность и возможность осуществлять свою волю (классом, группой, личностью или партией, государством и т.д.), оказывать определяющее воздействие на деятельность, поведение других людей", "совокупное представление о власти - как о присущем обществу волевом отношении между людьми", "подчинение всех участников единой воле", "межгрупповая госу-

дарственная политическая воля", "воплощение волевых устремлений институтом власти" [13, сс. 21, 22, 70]. Таким образом, понятие "воля" имеет смысловые значения, проявляемые в деятельности политических акторов. При таком понимании достигнута справедливости во многом обусловлено деятельностью политических акторов как субъектов политики.

Однако в политическом дискурсе постсоветского пространства компоненты политической воли незаметны и словно поглощены "волевой" концепцией власти. Эта концепция представляет власть как способность и возможность осуществлять свою волю, воздействовать на деятельность, поведение людей, опираясь на ресурсы власти - авторитет, насилие, внесения изменений в правовые акты. При всей правоте этих утверждений, негосударственные акторы предстают тогда не столько субъектами политики, а ее объектами.

Итак, вопрос о воле есть вопрос не только междисциплинарного теоретического, но и прикладного значения. Западная Европа развивалась в русле следующей тенденции: "Постепенное повышение в Западной Европе плотности и интенсивности политической коммуникации и связанное с этим усложнение политических систем ведут ко все большей имперсонализации и обобщению основы политического действия. В результате обобщенно-универсальная и индивидуально-личностная основы целедостижения разводятся, противопоставляясь и одновременно связываясь друг с другом" [8, с. 101-102]. Это вовлечение волю разных политических групп и создало, по мнению М.В. Ильина, в конечном счете, нации-государства как цельные политические общности.

Существование волю множества лиц и властных институтов ведет к иерархии волю, включая доблесть (характер и волю как порыв к действию) политических общностей. Столь широкие проявления воли как политического начала, скрываемое обыденным многозначным употреблением слова, присуще европейской культуре и было известно стоикам ("неподвластность", "то, что не в нашей власти", а также идея воли как творческого порыва), Августину Блаженному (воля древнего Рима, отождествленная с характером политической системы, "нравами римлян"), Ренессансу (воля-характер как доблесть и удача) [11, с. 70-71].

В политической практике чаще всего встречается различие интересов и желаний, стремлений, целей разных политических субъектов. С одной стороны, воля власти проявляется в требовании подчинения ее указаниям и распоряжениям. С другой стороны, повиновение собственному решению ("команда по отношению к себе") оказывается свободой выбора между вариантами следования за какой-либо партией, лидером. Напротив, как известно из практики существования тоталитарных режимов, при этих режимах отсутствует подобный свободный выбор.

Волеизъявление на выборах и референдумах предполагает сформированность и выражение своей воли. Власть с согласия народа при репрезентативной демократии предполагает, что существует не только воля множества избирателей, но и их выбор в пользу наделяния властными полномочиями избираемого лидера на президентских выборах, представителей той или иной партии на парламентских выборах, того или иного решения на референдумах. В то же время, лидеры тоталитарных и авторитарных режимов ссылаются на волю народа, выраженную на проводимых под контролем власти выборах и референдумах.

Природа воли, как уже сказано, не сводима к индивидуально-личностному, существуют воли политических институтов и воли политических общностей. Воля в истории политической мысли связана с идеей целодостижения. Перечисленные компоненты воли раскрываются в совокупности внутренних ориентаций на политические объекты, в проявлении норм политической культуры, включая психологические установки и формы поведения; в привычных и санкционированных образцах политического поведения граждан.

В политической литературе и в ряде публикации существует активно дискутируемое мнение о одновременности и комплиментарности процессов государственного строительства и формирования демократических институтов и практик. К числу авторов таких теоретических и эмпирических исследований относятся Р. Роуз и Д.У. Шин, сторонники возможности строительства изначально демократических государственных институтов [14, р. 337]. По их мнению, именно это характерно для стран «третьей волны» осуществляющих демократизацию в обратном направлении

(democratization backwards) т.е. без предварительного выстраивания «сильных» государственных институтов.

М.Брэттон и Э.Чанг на основе эмпирического анализа особенностей изменений режимов в ряде африканских стран приходят к выводу о взаимосвязи и взаимообусловленности государственного строительства и демократизации [15]. Дж.Карбоне и В.Моли, применяя более широкую выборку стран, пришли к аналогичному мнению [16]. Однако их методология вызвала возражения как сомнительная для получения неоспоримых выводов.

В современной политической литературе и публикациях есть другие точки зрения. В целом, результаты, представленные авторами этих точек зрения, позволяют сделать вывод, что в этом вопросе нет единых закономерностей. Изучение компонентов политической воли позволяет представить проблему соотношения государственного строительства и демократии как готовности общества, наличия преобладающего импульса изнутри данного общества к преобразованиям. Импульс также может активизирован внешним фактором. Так, например, крах гитлеровского Третьего рейха, вызвал необходимость нового государственного строительства в Германии. Оккупационные власти Западной Германии предоставили возможность построения государств и демократии в один и тот же исторический период. Индия есть самая многочисленная по населению демократия мира. Становление независимой Индии и установления демократии было комплиментарным и совпадающим по времени. Сказалось усвоенное за колониальный период политическое наследие, включая создание партии Индийский национальный конгресс (ИНК), подготовленность элиты и лидеров Индии к восприятию демократии по британской модели. Иной пример, когда создание государства и путь к демократии пребывают в конфронтации, демонстрирует другая бывшая британская колония – Бирма (ныне Мьянма), которой посвящены строки в одном из нижеприведенных разделов статьи.

В каждом конкретном случае необходимо учитывать, как внутренние (внутригосударственные) так и внешние условия в которых развивается то или иное государство, исторические обстоятельства его создания, т.е. необходим дифференциро-

ванный подход.

Для постсоветских государств наиболее приемлемым было то, что современная демократия невозможна без дееспособного государства и не может существовать вне пространства государственности. Все это в конечном итоге приводит к заключению, что без сильного правового государства не может быть и речи о развитии демократических процессов внутри страны, а следовательно, и обеспечения справедливости. Эти процессы взаимообусловлены и взаимосвязаны, что особенно важно для политической практики не столь давно возникших государств СНГ.

Наглядным примером подтверждающим данный тезис является опыт становления и развития Республики Казахстан. С обретением независимости республика столкнулась с большим кругом нерешенных вопросов и проблем. С развалом бывшего СССР оборвались экономические и другие связи с союзными республиками, что привело к остановке большинства промышленных предприятий и организаций, что в конечном итоге стало причиной массовой безработицы и резким снижением поступлений в бюджет.

В финансовой сфере республика также столкнулась с галлопирующей инфляцией, исчисляемая более 1000. В торговле возник массовый дефицит, а порой и отсутствие товаров первой необходимости. В этой сложной социально-экономической и политической ситуации в стране на практике проводился, а затем был провозглашен лозунг «сначала экономика, а затем политика».

Необходимо было выводить государство из экономического и социально-политического тупика. В этой обстановке реальная действительность требовала установления дисциплины и порядка, т.е. переход к твердой президентской форме правления, с ограничением ряда демократических свобод.

В настоящий период прослеживается тенденция постепенного перехода к демократическим методам управления, что связано с преобразованиями по установлению президентско-парламентской формы правления. Следует отметить первые позитивные результаты. Концепция «слушающего государства» позволяет наладить обратную связь между властью и обществом. Поворот к «Справедливому Казахстану» означал легитимизацию надежд и

ожиданий на более справедливое распределение национального дохода.

Обеспечение справедливости, государственное строительство и политический режим: западный и незападный контексты

Для раскрытия выбранной тематики важно понимание, что «справедливость – это простое следование общественному порядку, ... требование наказания за нарушение общей нормы... Более сложное, позитивное понимание справедливости, включающее наделение людей благами, возникает в период выделения отдельных индивидов из рода» [17, с. 650].

Западное понимание проблемы справедливости основано на неотъемлемых правах человека, основополагающие из которых – право на жизнь, личную безопасность и свободу, обладание собственностью. Заметим, что постколониальный Восток не выдвинул цельную альтернативу в понимании справедливости.

Идеи демократии как лучшего политического режима отражена в политологических интерпретациях справедливости. «Справедливость находит свое проявление в расширении демократических принципов и норм, в свободе цивилизованных форм жизнедеятельности, в утверждении и развитии механизмов социальной защиты граждан» [18, с. 122, 146].

Также как в странах Запада, на Востоке есть примеры устойчивых демократий, например, Индия и Япония. В Японии демократический режим также как в Германии после второй мировой войны установлен как одно из последствий оккупации побежденной страны. В Индии и Японии действуют демократические политические институты: есть конкуренция партий, проводятся свободные и честные выборы. Однако практика – воплощения социальной справедливости отражает иную, неевропейскую структуру общества. Дело в том, что в отличие от стран Западного мира, имеет место структура общества с гораздо большей значимостью религиозных, этнических и региональных разделений. Это общая особенность стран Востока. При этом, каждая из стран Востока имеет особенности социальной структуры. Например, на 97-88% моноэтничные Япония и Корея есть исключения из полиэт-

нических стран Востока. Малоизвестна каста буракуминов в феодальной Японии и потомки лиц из этой низшей касты не афишируют свое происхождение. Социальная структура индийского общества отражает как современные черты, вызванные индустриализацией и постиндустриальными тенденциями, так и архаичное деление на касты. Соответственно, становление демократии в Индии после обретения независимости имела последствием перемены в социальной политике. В частности, правительство Индии во главе с Джавархалалом Неру приняло меры по позитивной дискриминации «неприкасаемых». Для сравнения, обратим внимание на великую державу, одно из стран западного мира - США. После принятия Закона о гражданских правах, то есть с конца 1960-х гг. по отношению к афро-американцам была принята позитивная дискриминация. Взаимобусловленность демократии и справедливости на примере этих двух столь непохожих по социальной структуре и экономическому развитию стран проявилась в продвижении социальных и политических аспектов справедливости. Мерами такого характера были распространение демократических принципов и норм на данные, прежде унижаемые, группы, утверждение позитивной дискриминации вместо осуждаемых отныне норм негативной дискриминации.

Восток как понятие объединяет страны с разными религиями, различающимся историческим и культурным наследием. Но даже в демократической Индии (и не только в ней) имело место наследование лидерства в таком современном политическом институте как партия Индийский национальный конгресс. В этой связи уместно замечание, относящееся также и к постсоветскому пространству: «Парадигмальная близость российского и латиноамериканских переходов к демократии обуславливается еще и теми их специфическими характеристиками, с помощью которых Л.У. Пай определял политический процесс «незападного типа», в частности, неотделенностью политической сферы от социальных и личных отношений, преобладанием клика, особой, часто харизматической ролью руководства партийных группировок, незначительной ролью консенсуса относительно признаваемых легитимными средств и целей политических действий» [19, с. 138].

Все вышеприведенные характеристики применимы к Бирме (нынешней Мьянме). Военные перевороты, наличие сильной руки генерала Не Вина, а затем его преемников, гражданская война с коммунистическим подпольем и этническими меньшинствами в 1948-2012 гг. отдалили страну от становления демократии. Проведение выборов не означало прекращение гражданской войны, вместо общего для граждан консенсуса по взаимоприемлемым правилам политической игры имело место стремление власти решить эти конфликты силовым путем. Более чем 60-летнее вооруженное противостояние привело к прекращению борьбы партизан. Национальное единство как предварительное условие демократии в условиях конфронтации было немислмым, Тем более что и после прекращения боевых действий, не исчезла напряженность между властью и этническими меньшинствами. К 2019 г. мировой общественности стало известно о преследовании и насилии в отношении рохинджа, мусульманам по вероисповеданию и одного из этнических меньшинств.

Попытки установления демократии в Бирме не оказались устойчивыми. Пример Бирмы показывает, что внешний фактор не может заменить внутренние факторы установления демократического режима. Выборы в стране откладывались на долгие годы и военные могли отменить их результаты. Аннулировав итоги выборов 1990 г. военная верхушка признала результат выборов в 2016 г., передав гражданскую власть г-же Аунг Сан Су Чжи. Однако армия осталась государством в государстве, будучи вне контроля гражданского правительства. Очередной военный переворот феврале 2021 г. подвел черту под властью демократически избранного правительства. В Бирме периоды гражданских правительств кажутся перерывами между неоднократными военными переворотами и правлением генералов.

Аунг Сан Су Чжи, дочь убитого во время террористического акта первого лидера Бирмы, в 2019 г. преуменьшала масштабы насилия против мусульман-рохинджа в буддистской Мьянме. Она осталась в плену непонимания важности консенсуса разных политических сил и с этническими и религиозными группами. Прежние ее почитатели из стран Запада неожиданно открыли для себя, что ее демократическая риторика вре-

мен борьбы с военной хунтой была искренней, но далека от политических, правовых и моральных аспектов справедливости [20].

Г-жа Аунг Сан Су Чжи добилась признания победы своих сторонников в 2016 г., но устранилась от достижения консенсуса политических, этнических и религиозных групп. Тем самым сохранила условия для неустойчивости перехода к демократии, что в условиях Бирмы означало возможности для нового военного переворота. Также не оставляя шансов на справедливость по отношению к этническим и религиозным меньшинствам.

Опыт вышеприведенных стран позволяет более содержательно оценить процесс государственного строительства и меры по демократизации в Казахстане. В процессе государственного строительства в течение всего периода независимости принимался во внимание полиэтничный состав казахстанского общества и существующие этнические и основные лингвистические идентификации - деление на русскоязычных, казахскоязычных и билингвов, большинство из которых казахскоязычны. Имеет место консенсус о возрастании функционального применения казахского языка в будущем, спорные моменты последних лет касаются степени значимости русского языка в будущем как языка науки, техники, культуры, образования и политики.

Опыт стран Востока и Запада необходим для применения как в исследовательских работах, так и в политической практике Казахстана. Первостепенное значение имеет действенность политики в сфере межэтнических отношений, экономической и социальной политики, включая её поддержку и участие в ней заинтересованных социальных групп.

Влияние массового политического сознания проявилось в понимании важности стабильности, общественного порядка. «... Для наших граждан демократия ассоциируется прежде всего с социальными и экономическими правами, с социальной справедливостью, часто понимаемой как уравнительность. Показателен выбор более 1000 респондентов, опрошенных в ходе изучения массового сознания Институтом философии, политологии и религиоведения мае-июне 2021 года, когда их спрашивали о том, какие права, соблюдение которых они считают важным лично для себя. В духе патернализма,

большинство респондентов ставят на достойный уровень жизни... Что касается выбора политических прав, таких как гражданских свобод, высказывать свое мнение, равенство граждан перед законом, общественный порядок и стабильность, экономическое процветание, право на участие в политической жизни, то их показатели гораздо ниже [21, с. 78].

Но такое отчуждение от политики существенным образом ограничивает кумулятивный конструктивный потенциал идеи созидания «Нового Казахстана» [21, с. 84].

Заключение

Казахстан принадлежит к странам с прерванной историей государственности подобно Польше и Чехии и в отличие от Чехии не имеет в исторической памяти сколь-нибудь продолжительного опыта существования демократических порядков. Рост конструктивного потенциала в соотношении государства, демократии и понимания справедливости обращает к переоценке ценности. Опыт стран Запада и Востока демонстрирует, что одновременность созидания государства и демократического режима возможна там, где имеется историческая память о прошлом, прерванном периоде демократии, подготовлены массовое сознание и элиты. Чтобы избежать конфронтации разных социальных групп, прежде всего этнических и религиозных, необходимо формирование национального единства. В целом, развитие государства посредством влияния массового сознания, настроенного на демократические перемены, обуславливает переход к демократии. Устойчивость такого перехода обусловлена тем, что социальное государство включает в себя свойства государства правового, отличаясь большим вниманием к справедливости.

Опыт государств Западной Европы демонстрирует, что развитие государства через демократизацию определяется тем, что достигнут ли консенсус относительно взаимоприемлемых правил политической и экономической игры. Обеспечение справедливости обусловлено этим вектором политического развития.

Опыт Востока показывает, что только некоторые страны как Индия достигли такого консенсуса. При этом, в большинстве стран «разбуженного Востока» присутству-

ют свои особенности политического процесса: отсутствие как в Мьянме, либо унаследованная модель консенсуса по общим правилам политической и экономической игры как в Индии. Кроме того, демократия и авторитаризм на Востоке могут сосуществовать с фактором клановости и важностью харизмы политических лидеров. Изучение взаимоотношений государства, демократии и справедливости многоаспектно и предстает интересным полем для дальнейших исследований.

Финализирование

Статья подготовлена в рамках фундаментального научного исследования №BR20280977 «Современные концептуальные подходы к содержанию справедливости и ее реализации в казахстанском обществе в условиях глобальных трансформаций».

Список литературы

- 1 Пайпс Р. Два пути России. – М.: Алгоритм, 2015. – 224 с.
- 2 Х. Линц, Степан А. «Государственность», национализм и демократизация // [Электронный ресурс]. URL: <https://www.civisbook.ru/files/File/1997-5-2-Linz,Stepan.pdf> (Дата обращения: 02.03.2023).
- 3 Растроу Д.А. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – М., 1996. – № 5. – С. 5-15.
- 4 Brzezinski Z., 1993. The Great Transformation. The national interest. // [Электронный ресурс]. URL: <https://nationalinterest.org/article/the-great-transformation-687> (Дата обращения: 01.03.2023).
- 5 Полтерович А.В., Попов В. Демократия, качество институтов и экономический рост. // Прогнозис. – М. – 2006. – С. 115-132.
- 6 Казахстан: этапы государственности. Конституционные акты. – Алматы, Жеті жарғы, 1997. – 496 с.
- 7 Ницше Ф. По ту сторону добра и зла // Ницше Ф. Соч. – М., 1990. – Т.2. – С. 238-406.
- 8 Ильин М.В. Слова и смыслы: интерес // Полис. – М., 1995. – № 2. – С. 100-111.
- 9 Надаис А. Выбор избирательных систем // Полис. – М, 1993. – № 3. – С. 70-78.
- 10 Доган М., Пеласси Д. Сравнительная политическая социология. – М.: Соц.-полит. журнал, 1994. – 272 с.
- 11 Ильин М.В. Слова и смыслы: воля // Полис. – 1995. – № 3. – С. 68-77.
- 12 Основы политической науки. Учеб. пособие для вузов. Ч.II. – М.:Знание, 1994. – 224 с.
- 13 Козлов Г.Я., Булуктаев Ю.О. Политология: Учеб. Пособие. – Алматы: КазГУ, 1995. – 123 с.
- 14 Rose R., Chin D. Democracy back wards. The problem of third – wave democracies // *British*

journal of political science. – Essex, 2001. – Vol. 31. №2 – P 331 – 354.

15 Bratton M., Chang. E. State – Building in sub – Saharan Africa. Forwards, back-wards, together? // *Comparative political studies* – Seattle, 2006. – Vol. 39. №9. – P.1059 – 1083

16 Carbone G., Memoli V, 2012, Does democracy foster state consolidation? Apanel analysis of the «backwards nyptesis» – Mode of access: [http://www.socialunimi.it/pappers/2012-04-19 G % 20 Corbone 20% 20 v% 20 Memole.pdf](http://www.socialunimi.it/pappers/2012-04-19-G%20Corbone20%20v%20Memole.pdf).

17 Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 849 с.

18. Политологический словарь: Учеб. пособие / Под ред. В.Ф. Халипова. – М.: Высш. шк., 1995. – 192 с.

19. Прозоров Ю.Б. Партии в переходных обществах (латиноамериканский опыт) // *Полис*. – М., 1994. – №4. – С.138-144.

20 Мьянма: как Аун Сан Су Чжи была символом борьбы за свободу, но разонравилась Западу // [Электронный ресурс]. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-55887511> (Дата обращения: 02.02.2021).

21 Амребаев А.М., Ешпанова Д.Д. О массовом политическом сознании казахстанцев в условиях перехода от постсоветскости к «Новому Казахстану» // *Адам әлемі*. – 2002. – № 3 (93) – С. 72-86.

Transliteration

1 Pjpes R. Dva puti Rossii [Two ways of Russia]. – М.: Algoritm, 2015. – 224 s. (in Russ)

2 H. Linc, Stepan A. «Gosudarstvennost'», nacilnalizm i demokratizacija [Statehood', nationalism and democratization] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.civisbook.ru/files/File/1997-5-2-Linz,Stepan.pdf> (Data obrashhenija: 02.03.2023) (in Russ)

3 Rastou D.A. Perekhody k demokratii: popytka dinamicheskoy modeli [Transitions to Democracy: An Attempt at a Dynamic Model] // *Polis*. – М., 1996. – № 5. – С. 5-15.

4 Brzezinski, Z., 1993. The Great Transformation. The national interest // [Elektronnyj resurs] URL: <https://nationalinterest.org/article/the-great-transformation-687> (Data obrashhenija: 01.03.2023).

5 Polterovich A.V., Popov V. Demokratija, kachestvo institutov i jekonomicheskij rost [Democracy, institutional quality and economic growth] // *Prognozis*. – М. – 2006. – С. 115-132.

6 Kazahstan: jetapy gosudarstvennosti. Konstitucionnye акты [Kazakhstan: stages of statehood. Constitutional acts']. – Almaty, Zheti zhargy, 1997. – 496 s.

7 Nicshe F. Po tu storonu dobra i zla [Beyond good and evil]. – М., 1990. – Т.2. – С. 238-406.

8 Il'in M.V. Slova i smysly: interes [Words and meanings: interest] // *Polis*. – М., 1995. – №2. – С. 100-111.

9 Nadais A. Vybor izbiratel'nyh sistem

[Selecting Electoral Systems] // *Polis*. – М., 1993. – № 3. – С. 70-78.

10. Dogan M., Pelassi D. Sravnitel'naja politicheskaja sociologija [Comparative political sociology]. – М.: Soc.-polit. zhurnal, 1994. – 272 s.

11 Il'in M.V. Slova i smysly: volja [Words and meanings: will] // *Polis*. – 1995. – № 3. – С. 68-77.

12 Osnovy politicheskoy nauki. Ucheb. posobie dlja vuzov. Ch.II. /Pod red. Pugacheva V.P. [Fundamentals of Political Science. Textbook manual for universities. Part II. – М.: Znanie, 1994. – 224 s.

13 Kozlov G.Ja., Buluktaev Ju.O. Politologija: Ucheb. posobie. – Almaty: KazGU, 1995. – 123s.

14 Rose R. Chin D. Democration back wards. The problem of third – wave democracies // *British journal of political science*. – Essex. 2001. – Vol. 31. – №2. – P. 331 – 354.

15 Bratton M., Chang. E. State – Building in sub – Saharan Africa. Forwards, back-wards, together? // *Comparative political studies*. – Seattle, 2006. – Vol. 39. – P. 99. – P. 1059-1083.

16 Carbone G., Memoli V., 2012, Does democracy foster state consolidation? A panel analysis of the «backwards nuptesis» // [Elektronnyj resurs] URL: <http://www.social.unimi.it/papers/> / 2012 – 04

–19 G % 20 Corbone 20% 20 v% 20 Memole. pdf. (Data obrashhenija: 02.02.2021)

17 Filosofskij jenciklopedicheskij slovar' [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. – М.: Sov. Jenciklopedija, 1983. – 849s.

18 Politologicheskij slovar': Ucheb. posobie [Political Science Dictionary: Textbook. allowance]. – М.: Vyssh. shk., 1995. – 192 s.

19 Prozorov Ju.B. Partii v perehodnyh obshhestvah (latinoamerikanskij opyt) [Parties in transitional societies (Latin American experience)] // *Polis*. – М., 1994. – №4. – С.138-144.

20 M'janma: kak Aun San Su Chzhi byla simbolom bor'by za svobodu, no razonravilas' Zapadu [Myanmar: how Aung San Suu Kyi was a symbol of the struggle for freedom, but fell out of favor with the West] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.bbc.com/russian/news-55887511> (Data obrashhenija: 02.02.2021)

21 Amrebaev A.M., Eshpanova D.D. O massovom politicheskom soznanii kazahstancov v uslovijah perehoda ot postsovetskosti k «Novomu Kazahstanu» [On the mass political consciousness of Kazakhstanis in the context of the transition from post-Sovietism to "New Kazakhstan"] // *Adam alemi*. – 2022. – № 3 (93). – С. 72-86.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Ахан Хусаинович Бижанов

главный научный сотрудник, член-корреспондент НАН РК, профессор, доктор политических наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: veteran_vov@mail.ru

Талгат Танатарович Исмагамбетов

ведущий научный сотрудник, доцент, кандидат политических наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: is_v2001@mail.ru

Ахан Құсайынұлы Бижанов

бас ғылыми қызметкер, ҚР ҰҒА-ның корреспондент-мүшесі, профессор, саяси ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: veteran_vov@mail.ru

Талғат Таңатарұлы Исмағамбетов

жетекші ғылыми қызметкер, доцент, саяси ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: is_v2001@mail.ru

Akhan Bizhanov

Chief Researcher, Corresponding Member of the NAS of the RK, Professor, Doctor of Political Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: veteran_vov@mail.ru

Talgat Ismagambetov

Leading Researcher, Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: is_v2001@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДА ХАЛАЛ ИНДУСТРИЯСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ: МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІНЕ САЯСИ ТАЛДАУ

¹А. Алтайқызы, ^{1,2}С.М. Борбасов

АҢДАТПА

Бұл зерттеу Қазақстандағы халал индустриясын ұйымдастыруды саяси талдауды қамтамасыз етуге бағытталған, бұл процеске байланысты негізгі мәселелер мен мүмкіндіктерді анықтауға баса назар аударылады. Халал индустриясы қазіргі исламдық және зайырлы мемлекеттердегі экономиканың маңызды секторы болып табылады, ислам заңдарына сәйкес келетін тауарларды өндіруге және сертификаттауға маманданған сала. Ішкі нарықта да, әлемдік нарықта да халал өнімдерге сұраныстың артуы жағдайында Қазақстан осы саланың дамуын ынталандыруға ұмтылуда. Дегенмен, бұл процесс тиімді реттеу қажеттілігі, тиісті сертификаттауды қамтамасыз ету және осы бағыттағы басқа да өндірушілермен бәсекелестік сияқты бірқатар саяси қиындықтармен бірге жүреді. Сонымен бірге халал индустриясын қалыптастыру елдің дамуына, оның ішінде инвестиция тартуға, жұмыс орындарын құруға жәрдемдесуге және елдің халықаралық имиджін нығайтуға елеулі экономикалық және әлеуметтік мүмкіндіктер береді. Зерттеу саяси стратегия контекстінде осы проблемалар мен мүмкіндіктерге талдамалық шолу жүргізуге және жергілікті заңнаманың ерекшеліктері мен түрлі саяси және әлеуметтік құрылымдар саланың мүдделерін ескере отырып, Қазақстанда халал индустриясын дамыту тетіктерін жетілдіру бойынша ұсыныстар беруге арналған.

Түйін сөздер: халал индустриясы, Қазақстандағы халал-индустрия, саяси талдау, харам (арам), халал (адал), мұсылман үмбеті.

¹ ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

² Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:

А. Алтайқызы,
aikerim.altaiqyzy@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:

Алтайқызы А.,
Борбасов С.М.
Қазақстанда халал индустриясын ұйымдастыру: мәселелері мен мүмкіндіктеріне саяси талдау // Адам әлемі. – 2024. – № 2 (100). – Б. 65-72.

Организация халяль-индустрии в Казахстане: политический анализ проблем и возможностей

Аннотация. Данное исследование направлено на проведение политического анализа организации халяль-индустрии в Казахстане, с акцентом на выявление ключевых проблем и возможностей, сопряженных с данным процессом. Халяль-индустрия представляет собой значимый сектор экономики в современных исламских и светских государствах, специализирующийся на производстве и сертификации товаров, соответствующих нормам исламского законодательства. В условиях растущего спроса на халяль-продукцию как на внутреннем, так и на мировом рынке, Казахстан стремится к стимулированию развития данной отрасли. Однако, этот процесс сопровождается рядом политических вызовов, таких как необходимость эффективного регулирования, обеспечение надлежащей сертификации, а также конкуренция с аналогичными производителями. В то же время, организация халяль-индустрии предоставляет значительные экономические и социальные возможности для развития страны, включая привлечение инвестиций, содействие созданию рабочих мест и укрепление международного имиджа страны. Исследование призвано провести аналитический обзор данных проблем и возможностей в контексте политической стратегии и предложить рекомендации по совершенствованию механизмов развития халяль-индустрии в Казахстане, с учетом особенностей местного законодательства и интересов различных политических и социальных структур.

Ключевые слова: халяль-индустрия, халяль-индустрия в Казахстане, политический анализ, харам (нечистый), халяль (дозволенный, чистый), мусульманская умма.

The Organization of the Halal Industry in Kazakhstan: Political Analysis of Problems and Opportunities

Abstract. This study aims to conduct a political analysis of the organization of the halal industry in Kazakhstan, with a focus on identifying key issues and opportunities associated with this process. The halal industry represents a significant sector of the economy in modern Islamic and secular states, specializing in the production and certification of goods compliant with Islamic law. In the face of growing demand for halal products both domestically and internationally, Kazakhstan endeavors to stimulate the development of this sector. However, this process is accompanied by a number of political challenges, such as the need for effective regulation, ensuring proper certification, and competition with similar producers. At the same time, the organization of the halal industry presents significant economic and social opportunities for the country, including attracting investments, facilitating job creation, and enhancing the country's international image. The study aims to conduct an analytical review of these issues and opportunities in the context of political strategy and to propose recommendations for improving the mechanisms of halal industry development in Kazakhstan, taking into account the peculiarities of local legislation and the interests of various political and social structures.

Key words: Halal Industry, Halal Industry in Kazakhstan, Political Analysis, Haram (Impure), Halal (Permitted, Pure), Muslim Ummah.

Кіріспе

Ислам халықтарының өмір салтында, тұрмыс-тіршілігінде маңызды рөл атқаратын халал феномені Қазақстанда да өз ықпалын жүргізе бастады. Ізгілікті, адалдықты, тазалықты пір тұтатын халал құбылысы және оның Қазақстанның мұсылман халықтарының өміріне енуі мәселесі, әсересе халал азық-түлікті дайындау, өндіру, сату мәселесі осы уақытқа дейін кешенді зерттелмеген. Себебі, кеңестік атеистік дүниетанымнан мирас болып келе жатқан нарративтер халал мәселесіне ғылыми қауымның, соның ішінде қоғамдық-саяси ғылымдар өкілдерінің назарын аударуға бөгет болды. Қазақстан социумы халал талаптары мен принциптерін осы уақытқа дейін дұрыс білмей келді. Халалға қатысты әлемдік қауымдастықта қалыптасқан ислами көзқарастардың Қазақстанда тарала бастауы елдің тәуелсіздік алуымен байланысты деп есептеуге болады.

Әрине Кеңестік кезеңде де ислам дінін ұстанған халал мен харамның ара-жігін ажырататын адамдар болды. Бірақ олар тым азшылық болатын. Қазақтардың басым көпшілігі КСРО жағдайында халал талаптарын орындамағаны дау тудырмайды. Қоғамдық тамақтану орындарында халал ас дайындау туралы мәселе тіптен көтерілмеді. КСРО билігі халал тамақ өнімдерін арнаулы өндіру мәселесін күн тәртібіне қоймады. Себебі,

унификацияланған, біріңғай өмір стандарттарына негізделген қоғамда ислам діні өкілдері үшін халал жасау қолдау таппады.

Әдіснама

Ғылыми мақалада авторлар Қазақстандағы халал индустрияның дамуының тарихи алғышарттарын қарастыра отырып, саяси мәселелері мен мүмкіндіктеріне шолу жасайды. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін негізгі әдістемелік тәсіл ретінде саяси талдау әдісін қолданады. Сонымен қатар зерттеуде ислам қасиетті жазбаларынан үзінді келтіріліп, олардың халал феноменімен байланысы айқындалады, осы тұрғыдан ғалымдар дінтанулық және герменевтика әдіснамасы арқылы зерттеу жасайды.

Негізгі бөлім

Халал феномені қазіргі адамзат қоғамында маңызды орын алатын құбылысқа айналды. Себебі, XXI ғасырда халалды ұстанатын мұсылман үмбетінің саны өсіп келеді. Ислам құндылықтарына ден қойған халықтар әлемнің 193 мемлекетінің 120-сында өмір сүруде. Мұсылман социумының саны 2,2 млрд. адамға жетіп, жер шары халқының 26 пайызын құрауда [1]. 35 мемлекетте, соның ішінде Қазақстанда мұсылман дінін ұсытанатындар тұрғындардың ба-

сым көпшілігі. Қазақстан мұсылмандары ел халқының 78 пайызын қамтып отыр. Сондықтан халал құндылықтарының қазақ ұлты және елдегі басқа мұсылман халықтарының өкілдері үшін маңызы артып келеді.

Халал категориясы тек тамаққа, азық-түлікке ғана қатысты айтылмайды. Халал кең ұғым. Ислам дінінде халал рұқсат етілген барша құбылыстарға, қатынастар мен заттарға қатысты. Ислам дінінің негізгі пастулаттарының бірі болып табылатын халал категориясы ислам дінін басқа діндерден ерекшелендіреді. Халал феноменін мұсылмандықтың гуманистік потенциалын ашатын ұғым деп те қарастыруға болады. Халал көпжақты, көпқырлы, күрделі құбылыс болғандықтан оны феномен, категория, ұғым деген атауларға лайық деп есептейміз. Қасиетті Құран кәрімде халал ұғымы және оған тікелей қатысты категориялар мен құбылыстар өте жиі кездеседі. Халал категориясы адал, әділет категориясымен мағыналас беріледі. Мысалы, «Әл-Бақара» сүресінде «168. Уа, адамдар! Жер бетіндегі адал (халал) пайдалы нәрселермен қоректеніңдер! Шайтанның соңына ермеңдер. Оның сендерге дұшпан екені анық» [2, 53 б.], – деп көрсетіледі.

Мұсылман қауымы әр мемлекетте өмір сүріп жатқандықтан сол елдің заңдарын, конституциясын мойындайды. Сонымен қатар өздерінің діни наным-сенімдеріне де селкеу түсірмеуге тырысады. Әлемдік мұсылмандық даму тәжірибесі ислам дінінің қоғамдық-саяси шындыққа ұдайы үйлесімдікте болатындығын дәлелдеп келеді. Халал құбылысы көптеген тыйымдарды күн тәртібіне қойғанымен қоғамдық қатынастардағы ешқандай шиеленістер мен қайшылықтарға бастамайды. Халал оған қарсы харам, яғни күнә болатын құбылыстарға тыйым болуын қалайды. Ислам дінді ұстаушылардың харам заттардан, тамақ түрлерінен аулақ болуын талап етеді. «Әл-Бақара» сүресінің 172-аятында «Уа, муминдер! Өздеріңе ризық етіп берілген халал, таза тағамдармен ғана қоректеніңдер. Аллаға ғана табынар болсаңдар, оның сендерге бұйырған нәсіптеріне шүкіршілік етіңдер» [2, 54 б.], – делінеді.

Халал талаптары мұсылман үмбетінің өмір салтына, күнделікті тіршілігіне айналған. Мұсылман адамға харам болатын әрекеттер жасау, харам тамақ түрлерін тұтынуға болмайды. Сонымен қатар, әсіресе тағамдарға қатысты тым қатаң талаптар қойылмайды. Халал мен харам мәселесіне қатысты ислам дінінде ешқандай фанатизмге жол берілмеген деп батыл айтуға болады. Түрлі қиын, қатал жағдайға тап болған адам өзі тірі қалуы үшін қандай да болмасын тағам түрлерін пайдалануына болатындығы айтылады. Мысалы, «Әл-Бақара» сүресінің 173-аятында «Ол (Жаратқан иеміз) сендерге өлексені (ағып шыққан) қанды, доңыз етін және Алладан өзгенің есімін айтып сойылған жануарлардың етін харам қылды. Ал, кімде-кім (зәруліктен) әуестенбей және шектен шықпай жегуге мәжбүр болса, онда оған күнә жазылмайды. Ақиқатында, Алла кешірімді, рахымды» [2, 54 б.]. Халал талабын бұзғандарды аямау керек, қатал жазалау керек деген талап ислам дінінде жоқ.

Сонымен қатар Қасиетті Құрандағы халал тағамдарын тұтынуды барша мұсылман үмбеті өзіне парыз санайды. Халал талаптарының деңгейінде өмір сүруге ұмтылады. Қазіргі мұсылман әлемінің әлеуметтік шындығы осындай. Халқының басым көпшілігін ислам дінін ұстанатын халықтар мекендейтін Қазақстан да халал индустриясын ұйымдастыруды, дамытуды қолға алды. Қазақстан әлемдік халал нарығына енуді мақсат етеді. Себебі, соңғы 10 жылда халал өнімдерінің нарық көлемі 1,6 трлн. АҚШ долларынан 2023 жылға дейін 3 трлн. долларға дейін өскен. Халал өнімдерінің артуына мұсылман халықтарының демографиялық өсімі де айтарлықтай ықпал етуде. Соңғы бес жылда мұсылман халықтарының саны 400 млн. адамға өскен. 2060 жылға қарай әлем мұсылмандары қазіргі 2,2 млрд. адамнан 3 млрд. адамға дейін өсіп 35 пайызға артады деп болжауда [3].

Демек, әлемдік нарықта, көптеген мемлекеттердің әлеуметтік саясатында халал принциптері мен талаптарына басымдылық беріледі деп болжауға болады. Мұсылмандар халықтың басым көпшілігі болып табылатын Қазақстан сияқты мемлекеттерде халал өндірісі

азық-түлік саясатының шешуші бағыты болмақ. Қазақстанда халал өндірісі ел тәуелсіздік алғаннан кейін ғана басталды. Кеңес Одағындағы азық-түлік саясатында халал талаптары мүлдем басшылыққа алынбады. Халал тағамдарды тұтыну мұсылмандардың жеке басының мәселесі ретінде қарастырылды. Одақтық деңгейде, тіптен халқы мұсылман аймақтар мен облыстарда халал өндірісі арнайы ұйымдастырылмады. КСРО билігі халал өндірісін жасауға мүдделі болмады. КОКП жүргізген секурализация саясаты, біртұтас «адамзаттың жаңа қауымдастығы кеңес халқын құру» саясаты мұсылман халықтардың халал тамақтарды тұтыну талаптарына қайшы болды. Кеңес Одағын басқарған КОКП идеологиясы халал принциптеріне мүлдем кереғар құбылыс болды. КОКП мақсат еткен «кеңестік өмір салтын қалыптастыру» мақсаты барлық халықтарды мәдени-тілдік, тұтыныстық қатынастарда унификациялауды көздеді. Барлық халықтар дініне, салт-дәстүрлеріне қарамай ұқсас тамақ ішуі керек деген бейресми позиция болды. КСРО үшін халал тамақтары мен өнімдері мүлдем жат құбылыс болды. Кеңес Одағы құрамында одақтас республика статусы бар Қазақ КСР-і өзі жеке дара халал өндірісін арнайы ұйымдастыруға мүмкіндігі болмады.

Қазақстан жеке тәуелсіз мемлекет болған соң ғана өзінің мұсылман халықтарының діни талап-тілектері мен құндылықтарына жауап беретін, олар тұтынатын халал өндірісін бастады. Халал өндірісі Қазақстанда бірден жылдам қарқынмен дами алмады. 1985-1995 жылдары КСРО-да, одан кейін ТМД елдерінде орын алған терең экономикалық және қаржылық дағдарыс, қалыптасқан экономикалық байланыстардың үзілуі Қазақстанда халал өндірісін бірден дамытып әкетуге мүмкіндік бермеді. Алғашқы халал өндірушілер өткен ғасырдың аяғына таман өз өнімдерін тұтынушыларға ұсына бастады.

Халал өндірудегі ислам мемлекеттеріне ортақ талаптардың, сертификаттаудың және тәжірибенің болмауы да халал өнімдерінің көбеюіне бөгет болды. Қазақстанда халал өндірудің тәжірибесі

мүлдем болмады. Халықаралық саудада халалға қатысты ортақ талаптар болмады. Сонымен қатар әлемде халал өнімдерін тек мұсылмандар ғана емес басқа дін өкілдері де жаппай пайдалана берді. Тіптен дінге қатысы жоқ адамдар да осы өнімдерді белсенді түрде тұтынды. Себебі халал тазалықтың, сапаның, табиғи өнімнің кепілі ретінде қабылданды.

Қазақстандағы агроөнеркәсіп кешеніне халал өнімдерін өндірудің және экспортқа шығарудың зор мүмкіндіктері болды. Қазақстан бидайының дәнмаңызы (клейковинасы) өте бай болғандықтан сапалы ұн, макарон өнімдерін әлемдік нарыққа шығара бастады. Ел ұн экспортынан әлемдегі алдыңғы орындарға шыға бастады. Ауғанстан, Өзбекстан, Қытай, Иран т.б. мемлекеттер Қазақстаннан шыққан халал астық нарығында Қазақстан өз ұясын, орнын тапты деп бағалады сарапшылар. Өкінішке орай, елдің ауыл шаруашылығы әлемдік нарыққа сапалы халал ет, сүт, май, ірімшік өнімдерімен шыға алмай отыр. Тіптен аталған адам ағзасына аса қажетті өнімдер бойынша Қазақстан экспортқа тәуелді жағдайда қалып отыр. Бұлай болуы елдегі агроөнеркәсіп кешенін дұрыс ұйымдастыра алмай отырған, тиімсіз аграрлық саясаттың кесірі деп есептеуге болады. Қазақстан үкіметі мен бизнес қауымы халал индустриясын ұйымдастырудың оңай шаруа емес екендігін жақсы түсінді. Алдымен халал өнімдер мен тағамдарға олардың қандай түрлері жататынын нақтылап алу керек еді. Ол үшін мұсылман дінінің рухани наным тірегі Қасиетті Құранға жүгіну дұрыс. Харам тағамға жататын ас түрлері «Әл Мәйдә» сүресінде нақты аталады. Бұл сүреде «3. Сендерге өлексені, денеден ағып шыққан қанды, доңыз етін және Алладан басқаның атын атап бауыздалған мал еті арам етіледі. Сонымен қатар буынып өлген, құлап не сүзіліп өлген мал етін, жыртқыштардан қалған жемтік етті (жеуге тыйым салынады). (Жаны шықпай тұрып) бауыздап алсаңдар арамға жатпайды. (Тастан немесе басқа заттардан жасап алған) тәңірлерге арнап сойылған малдың (етімен қоректену – сендер үшін арам)» [2, 101 б.], – деп нақтыланады.

Халал тағам өнімдеріне қойылатын ислам дінінің талаптары Әл-Матуруди тәсірінде де көрсетіледі. Онда биіктен құлап өлген, мүйіздің соққысынан, немесе тұншығып өлген, немесе жыртқыштар талап өлтірген жануардың еті арам (харама) болып есептеледі де, ауқат ретінде пайдалануға жарамды. Өйткені қаны сыртқа ағып үлгермей денеден қалып қояды. Алланың атымен бауыздалып, қаны түгелдей шығарылған жануардың еті ғана жеуге жарамды» [2, 165 б.], – деп көрсетіледі.

Демек халал өнімдер ерекше таза өндіріс ұйымдастыруды талап етеді. Әсіресе, мал өнімдеріне етті дайындауға талап күшті. Адамға зиян тигізуі ықтимал токсиндер, зиянды құрылымдар малдың қанында болады. Сол себепті ет дайындайтын комбинаттарда малдың қаны толықтай шығарылуы, ағызылуы талап етіледі. Тоқпен өлтіруге, басқаша өлтіруге тыйым салынады. «Әл Мәйдә» сүресінде «4. (Уә, Мұхаммед, олар сенен өздеріне не халал етілгенін сұрайды. Сендерге дәмді, таза тағамдардың барлығымен қоректенуге рұқсат. Сонымен қатар, Алланың сендерге берген білімінің арқасында жаттықтырып үйреткен аң аулайтын жануарлар мен аң-құстарының ұстағаны халал етіледі. Сендерге ұстап берген олжадан Алланың атын атап тұрып жеңдер)» [2, 165 б.], – делінген.

Демек халал өндірісін ұйымдастыру принциптері мен талаптары Құран кәрімде негізделген. Халал өндірісі бар мемлекеттер және халал өндірушілер Қасиетті Құран сүрелерінде айтылған халал принциптерін басшылыққа алулары керек және міндетті. Халал өндірісінде Құран сүрелерінен басқа нарративтер басшылыққа алынбауға тиісті. Жұмыстың осы қатал талаптарға қатысты болуы халал өндірісін ұйымдастырудың тәртіптері мен жолдарын анықтайды деп есептеуге болады.

Қазақстан үкіметі халал өндірісін құруда және дамытуда ислам дінінің талаптарын басшылыққа алды. Өкінішке орай, Қазақстанда Малайзия, Индонезия, Түркия мемлекеттері сияқты ондаған млрд. доллар көлемінде халал өндіруге қол жеткізбедік. Назарбаевтық автократиялық билік елдің шикізат көздерін, табиғат ресурстарын сатумен

айналысып кетті. Қазақстан экономикасын диверсификациялау саясаты іске асырылмады. Өңдеу салалары, ауыл шаруашылығы шикізаттарын өңдейтін тамақ және жеңіл өнеркәсіп салалары терең дағдарысқа ұшырады. Осындай экономикалық қателіктер кесірінен Қазақстанның экономикасында біржақты өндіру сипаты басымдылыққа ие болып, халал өндіретін жеңіл өнеркәсіп салаларын дамыту қанағаттанарлық емес жағдайға қалды. Назарбаев билігі олигополиялық, клептократиялық топтардың болуына жағдай жасаумен айналысып, елдегі ислам халықтары қауымын халал тағамдарымен қамтамасыз етілуі мәселесін мемлекеттік деңгейде күн тәртібіне қоймады. Әртараптандырылмаған экономика жағдайында толыққанды халал индустриясын құру қиын мәселе болды.

Қазақстан полиэтникалық, поликонфессиялық мемлекет. Елде ешбір дінге, этникалық топқа ерекше жағдай жасалмайды. Мақсат, жаңа әлеуметтік социум Қазақстан халқын және қазақстандық ұлтты қалыптастыру деген нарративтер Назарбаев билігі негізінде басшылыққа алынды. Мұндай қате, теориялық тұрғысынан да, әлеуметтік практика тұрғысынан да сынға төзбейтін идеологиялық ұқстанымдар елдегі материалдық сферадағы қатынастарға өз ықпалын тигізбей қоймады. Авторитарлық билік елдегі мұсылман дінін ұстанатын көпшіліктің әлеуметтік мүддесін экономикалық дамудың басымдықтарының бірі ретінде қарастырмады. Ол билік үшін Қазақстан халқының ортақ мүддесі мен ортақ жейтін тағамдарының ассортименті маңызды болды. Халал өнімдерімен барша қазақстандықтарды таза, сапалы тамақ өнімдерімен қамтамасыз ету мүмкіндігі іске асырылмады. Азық-түлік саясатында халал өнімдер өндіруге деген мемлекеттік деңгейдегі құлшыныс болмады. Тәуелсіздіктің бастапқы жылдарында Қазақстан әлемдегі мұсылман мемлекеттеріндегі халал принциптерін іске асыруды қолға алмады.

Көптеген ислам мемлекеттері Біріккен Араб Әмірліктері, Катар, Кувейт, Сауд Арабиясы, Малайзия т.б. халал өнімдерімен өз халықтарын толыққанды

қамтамасыз етуге қол жеткізді. Халал құндылықтарын бірінші басымдылық ретінде іске асырған дамыған ислам мемлекеттері Құранда айтылған «жеңдер, ішіндер де ысырап етпеңдер. Күдіксіз Алла ысырап етушілерді сүймейді» [4, 101 б.], – деген қағидатты нақты орындауға қол жеткізуде.

Өкінішке орай, Кеңес Одағы жылдарында, тәуелсіздіктің бас кезінде де мемлекеттік билік ислам жұртына тиісті, міндетті халал мен харам талаптарының ара жігін ажыратпай келді. Тамақ өнімдерін өндіруде, өңдеуде, дайындауда харам болатын жағдайларға жол берілді. Тыйым салынған нәжістер, зәр, қан, кір т.б. жойып жіберу болмады. Тыңайтқыштар ретінде нәжіс қалдықтары пайдаланылған көкөніс, канализациядан алынған түрлі шірік қоспаларды пайдалануға жол берілді» [5, 135 б.].

Қазақстандағы халал өндірісі осы уақытқа дейін орын алып келген, жоғарыда айтылған барлық кемшіліктерді, қателіктерді қайталамауы, халал талаптарын қатаң орындауы керек болды. Қазақстанда мұсылмандар саны өсе түсу үдерісі жалғасуда. Ислам дінін ұстанушылар «тамақты халалдан жеу өздеріне міндет деп есептейді» [6, 208 б.].

Аталған мәселелерді шешу мақсатында Қазақстан мұсылмандар діни басқармасы үкіметтік органдармен және бизнес құрылымдарымен бірлескен шараларды күн тәртібіне қойып, оларды шешудің тиімді жолдарын қарастыра бастады. Елде халал өнімдерін өндіруді реттейтін «Халал Даму» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі 2014 жылы 8 қазанда Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы жанынан құрылды. Діни басқарманың бастамасымен Жетісу облысында «Халал – шариғат талабы» тақырыбында семинар өткізілді [7].

Бұл семинарда Қазақстан мұсылмандарының харам нәрселерден тыйылып, халал дүниелеріне жақын болуы үшін нақты және түсінікті ақпараттың халыққа дұрыс жеткізілмейтіндігі айтылды.

Осындай шаралар Қазақстанның көптеген облыстарында ұйымдастырылғаннан кейін қорытынды ретінде жалпыреспубликалық халал индустриясын дамытуға арналған алқалы жиын өткізілді. Астанада 2018 жылы өткен бұл

жиында ҚМДБ бас муфтіі Серікбай қажы Ораз халал өнімдерін стандарттау, акредиттеу, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, технолог мамандар дайындау мәселелерін күн тәртібіне қойды. ҚМДБ Ұлттық акредиттеу орта-лығымен бірлесіп жұмыс жасаудың маңыздылығына ерекше ден қойды. Себебі, бірнеше қалаларда жалған халал өнімдерінің өндірісі бар екендігі ескертілді. Кейбір ет комбинаттарында сиыр, жылқы, қой еттері, шошқа еттері өңделетін цехтарда өңделетіні, бұдан халал талаптары өрескел бұзылатыны айтылды.

XXI ғасырдың басынан бастап Қазақстанда халал индустриясын қалыптастыру мен дамыту шаралары іске асырыла бастады. Елдің ірі қалаларының барлығында дерлік, көптеген аудан орталықтарында халал өнімдер шығаратын өндірістер пайда болды. Соңғы 20 жылдай уақыт ішінде Қазақстандағы Халал индустриясы ассоциациясы 600-ден астам отандық және 50-дей шетелдік компаниялардың өнімдерін сертификаттады [3].

Қазақстан үкіметі халал өндірушілерден халықаралық сапа деңгейіне жауап беретін, бәсекеге қабілетті өнімдерді өндіруді талап етті. Қазақстанда үкімет халал стандарттарын етке, ет өнімдеріне, балық пен балық өнімдеріне, сүт және сүт өнімдеріне, жұмыртқа, бидай мен бидай өнімдеріне, өсімдік майларына, малдың майларына, жеміс пен көкөніс өнімдеріне, қант пен тәттілерге, су мен алкогольсіз сусындарға, балға, БАД-тарға, тамақ қоспаларына, парфюмерлік, косметикалық өнімдерге, дәрі-дәрмектерге, заттарды орайтын материалдарға, мейрамхана, кофе, фастфуд, бөлшек суда мен кейтинг қызметтеріндегі халал қызметтеріне қатысты талаптарды және жұмыс үдерісіне қатысты шараларды белгілеп берді. Аталған бағыттар бойынша халал талаптарына қатысты ұсыныстарды 2005 жылы құрылған Қазақстанның халал индустриясы ассоциациясы берді. Елде халал өндіру әлеуметтік дамудың маңызды бағыттарының бірі ретінде қарастырыла бастады.

Сөзсіз бір мақала көлемінде Қазақстандағы халал индустриясын ұйымдастырудың, дамытудың барлық аспектілерін қарастыру тіптен мүмкін

емес. Мақалада біз халал өндіруді бастаудың саяси-әлеуметтік аспектісін ғана қарастырдық. Айтылған мәселелер келесідей қорытындылар жасауға жетелейді.

Қазақстанда халал өндірісі қазіргі жағдайда елдегі ислам дінін ұстанатын көпшіліктің талап-тілектерін толыққанды қанағаттандырмауда. Халал агроөнеркәсіп кешені қызметінің негізгі міндеттерінің біріне айналмады. Елдегі азық-түлік қауіпсіздігінің шешуші бағыттарының бірі – халал индустриясы болды деп айтуға келмейді. Демек, халал мәселесін шешу Қазақстан Үкіметі мен жергілікті атқару органдарының алдағы уақытта міндетті түрде шешуге тиісті шараларының бірі болуда.

Екіншіден, елде халал индустриясын дамытудың барлық негізгі аспектілерін қамтитын заңдық база жоқ. Сондықтан Қазақстан Парламенті халықтың абсолютті көпшілігі болып отырған мұсылман қауымның мүддесін көздейтін, азық-түлік қауіпсіздігін күшейтуге ықпал жасайтын, агроөнеркәсіп кешені мен өңдеуші кәсіпорындарды халалға бетбұрыс жасауға мүдделі ететін жаңа заңдар пакетін қабылдауы керек. Заңдық тірек болмайынша халал өндіруді ислам діні талаптарын үндес жағдайда ұйымдастыру қиын.

Үшіншіден, Қазақстанның геоэкономикалық және табиғи ерекшеліктеріне сәйкес халал өнімдерін өндірудің басым бағыттарын айқындап алған жөн. Барлық халал өнімдерін өндіру тіптен мүмкін емес. Сондықтан импорттық халал өнімдерін нақтылап алу маңызды. Қазақстан өзінің ішкі тұтынысынан артық халал өнімдерін экспортқа батыл шығара бергені тиімді.

Төртіншіден, халал өндірісін ұйымдастыруда жақсы тәжірибе жинақтаған ислам мемлекеттерінің озық үлгілерін қабылдап, отандық халал өндірісінің сапалық деңгейін көтеру де маңызды. «Қазақстандық халал брендтерін» жасау және оларды жарнамалау жұмыстарын жолға қою арқылы әлемдік нарықтан өз орнымызды табуға болады деп есептейміз.

Бесіншіден, халал өндіріміз деп отырған оның талаптарын өрескел бұзатын кәсіпкерлерге тыйым салу Қазақстан сияқты мемлекеттер үшін тіптен маңызды. Себебі, әлемдік ха-

лал нарығында тек таза, сапалы халал өнімдері ғана бәсекеге қабілетті екендігін естен шығармау абзал.

Алтыншыдан, халал индустриясының өрлеуі елдегі маңызды әлеуметтік мәселелерді шешуге көмектеседі. Жаңа халал кәсіпорындарының көбеюі жаңадан мыңдаған жұмыс орындарын ашуға себеп болады. Елдегі табиғат ресурстарын пайдаланып отырған кәсіпорындардан қарағанда халал өңдеуші, өндіруші салалардың дамуына көмектесіп, елдің табиғаты мен экологиясының қорғалуына ықпал етеді. Халал өнімдері Қазақстан халқының денсаулығының нығаюына, оның салауатты өмір салтының жақсаруына позитивті әсері болатыны даусыз.

Қорытынды

Зерттеу барысында проблемалар мен мүмкіндіктерді анықтауға баса назар аудара отырып, Қазақстандағы халал индустриясын ұйымдастыруға саяси талдау жасалды. Талдау негізінде келесі қорытындыларды жасауға болады:

1) халал индустриясы Қазақстан үшін де, көптеген басқа елдер үшін де экономиканың маңызды саласы болып табылады, әсіресе әлемдік нарықта халал өнімдеріне сұраныстың артуы жағдайында. Дегенмен, бұл саланы ұйымдастыру процесі тиімді реттеуді, тиісті сертификаттауды орнатуды және ұқсас өндірушілермен бәсекелестік мәселелерін шешуді қоса алғанда, бірқатар проблемалармен бірге жүреді.

2) халал индустриясының дамуы Қазақстан үшін инвестиция тарту, жаңа жұмыс орындарын ашу және сапалы халал өнімдерін шығаратын орталық ретінде еліміздің халықаралық имиджін нығайту сияқты айтарлықтай экономикалық және әлеуметтік мүмкіндіктер береді.

3) анықталған міндеттер мен мүмкіндіктерге сүйене отырып, халал индустриясын реттеуді жетілдіруге, сертификаттау жүйесін жетілдіруге және осы саладағы инновацияларды қолдауға бағытталған саясаттық стратегияларды әзірлеу және іске асыру ұсынылады. Сондай-ақ, Қазақстандағы халал индустриясын дамытуға жәрдем-десу

үшін мүдделі тараптарды, оның ішінде мемлекеттік органдарды, биз-нес-қоғамдастықтарды және діни жетекшілерді белсенді түрде тарту қажет.

4) халал индустриясын дамыту Қазақстан үшін маңызды стратегиялық бағыт болып табылады және бар мүмкіндіктерді пайдалана отырып, анықталған проблемаларды тиімді шешу елімізде осы саланың одан әрі тұрақты және табысты дамуына ықпал ете алады.

Қаржыландыру

Ғылыми мақала ҚР ҒЖБМ ҒК қаржыландыруы аясында АР 14870599 ««Халал» феномені және зайырлы мемлекеттердегі экологиялық сананың қалыптасуы: салыстырмалы талдау» атты ғылыми жобасы бойынша дайындалған.

Әдебиеттер тізімі

1 Страны мира. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2009. – 320 с.

2 Оңғаров Е., Мұратәлі Н. Қасиетті Құран: мағынасы мен түсініктемелері. – Нұр-Сұлтан, 2020. – 1016 б.

3 К 2023 году рынок халал-продуктов в мире достигнет \$3 трлн // [Электронды ресурс] URL: <https://kapital.kz/economic/80598/k-2023-godu-rynok-khalal-produktov-v-mire-dostignet-3-trln.html> (Қаралған күні: 20.08.2019)

4 Ислам дегеніміз не? Сұрақ-жауап ретінде. – Нұр-Сұлтан, 2020. – 204 б.

5 Аль-Коккози Мухаммад б. Йусуф. Мухтасар Ильмихал. Книга 1. – Казань: Зур Казан, 2018. – 583 с.

6 Хусейн Хилми Ымык. Жәннат жолы ілімхалы. – Алматы: «Түркістан» кітаптар үйі, 2021. – 248 б.

7 Жетісу обл.: халал хақында семинар // [Электронды ресурс] URL: <https://halaldamu.kz/kk/p/zhetisu-obl-halal-haynda-seminar> (Қаралған күні: 30.01.2024)

Transliteration

1 Strany mira [Countries of the world]. – М.: OLMA Media Grupp, 2009. – 320 s. (in Russ)

2 Oñgarov E., Mұratәli N. Qasietti Qұran: mağynasy men түsiniktemeleni [The Holy Qur'an: Meaning and Explanations]. – Nūr-Sұлtan, 2020. – 1016 b. (in Kaz)

3 K 2023 godu ryнок halal-produktov v mire dostignet \$3 trln [By 2023, the global halal food market will reach \$3 trillion] // [Jelektrondy resurs] URL: <https://kapital.kz/economic/80598/k-2023-godu-rynok-khalal-produktov-v-mire-dostignet-3-trln.html> (Qaralğan kuni: 20.08.2019)

4 İslam degenimiz ne? Sұraq-jauap retinde [What is Islam? As a question and answer]. – Nūr-Sұлtan, 2020. – 204 b. (in Kaz)

5 Al'-Kokkozi Muhammad b. Jusuf. Muhtasar Il'mihal. Kniga 1. – Kазan': Zur Kазan, 2018. – 583 s. (in Russ)

6 Husein Hilmi Ymyk. Jәnnat joly ilimhaly [The path to heaven is a teaching place]. – Almaty: «Türkistan» kitapтар üi, 2021. – 248 b. (in Kaz)

7 Jetisu obl.: halal haqynda seminar [Zhetysu region: seminar on halal] // [Jelektrondy resurs] URL: <https://halaldamu.kz/kk/p/zhetisu-obl-halal-haynda-seminar> (Qaralğan kuni: 30.01.2024) (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Айкерім Алтайқызы

жетекші ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: aikerim.altaiqyzy@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9689-4592>

Сайын Молдағалиевич Борбасов

бас ғылыми қызметкер, профессор, саяси ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан, email: borbassov54@mail.ru

Айкерім Алтайқызы

ведущий научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: aikerim.altaiqyzy@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9689-4592>

Сайын Молдағалиевич Борбасов

главный научный сотрудник, профессор, доктор философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения, Институт истории и этнологии им. Ш.Ш. Уалиханова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: borbassov54@mail.ru

Aikerim Altaikyzy

Leading Researcher, PhD, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: aikerim.altaiqyzy@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9689-4592>

Sayin Borbasov

Chief Researcher, Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies, Sh.Sh. Ualikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: borbassov54@mail.ru

WOMEN IN THE ETHNIC COMMUNITIES OF KAZAKHSTAN AS A CHANNEL FOR THE PRODUCTION AND FORMATION OF CIVIC AND ETHNIC IDENTITY: ON THE EXAMPLE OF TAJIK WOMEN IN THE TURKESTAN REGION

¹G.Kim, ²B.Eschment, ³A.Sadvokassova, ⁴Zh.Nakipbayeva, ⁴E.Otar

ABSTRACT

The article presents the results of a field study conducted among women of the Tajik ethnic group of the Turkestan region based on the project «Women of ethnic communities of Kazakhstan as a channel for reproduction and formation of civic and ethnic identity (using the example of the Turkestan region and the city of Shymkent)».

The research methodology was based on a qualitative approach. Considering that women of the Tajik ethnic group of Kazakhstan had not previously been studied within the framework of identity, methods of narrative interview and observation were used to analyze their identity and daily life.

The article not only presents the identity of Tajik women and the channels of its transmission in their interpretation, but also presents the concepts of «identity», «civic identity», «ethnic identity», the rules of the narrative interview method, its disadvantages. The advantages and difficulties faced by the researchers during the field period of the study were described. In general, the article can be considered a guide for specialists in the field of social sciences on the use of qualitative research methods, including the use of narrative interviews in the study of ethnic groups, especially when studying identity issues in small groups. In addition, the article is important for specialists working in the interethnic field, engaged in research in this field, especially for specialists considering the problem of identity, for young scientists and students studying in the field of social sciences

Key words: Ethnic Groups, Tajik Ethnicity, Women, Identity, Methodology, Qualitative Research Approach.

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Center for East European and International Studies – ZOIS, Berlin, Germany

³Institute of Applied Ethnopolitical Research, Astana, Kazakhstan

⁴L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Author-correspondent:
Zh. Nakipbayeva,
zhanarnakipbayeva@gmail.com

Reference to this article:
Kim G., Eschment B., Sadvokassova A., Nakipbayeva Zh., Otar E. Roles and Place of Women in Ethnic Groups in the Formation of Social Identity: Research Methodology and Design // Adam Alemi. – 2024. – No.2 (100). – P. 73-82.

Қазақстан этникалық қауымдастықтарындағы әйелдер азаматтық және этникалық бірегейлікті өндіру және қалыптастыру каналы ретінде: Түркістан облысындағы тәжік әйелдері мысалында

Аңдатпа. Мақалада «Қазақстан этникалық қауымдастықтарындағы әйелдер азаматтық және этникалық бірегейлікті өндіру және қалыптастыру каналы ретінде (Түркістан облысы және Шымкент қаласы мысалында)» жобасы негізінде Түркістан облысындағы тәжік этносының әйелдері арасында жүргізілген далалық зерттеудің нәтижелері ұсынылды.

Зерттеудің әдіснамасы әлеуметтанудағы сапалы зерттеу тәсіліне негізделді. Қазақстандағы тәжік әйелдері осыған дейін этникалық топтың мүшесі ретінде бірегейлік шеңберінде зерттелмегені ескеріле отырып, олардың бірегейлігін және күнделікті өмірін талдауда нарративті сұқбат пен бақылау әдістері қолданылды.

Мақалада тәжік әйелдерінің бірегейлігі және оны трансляциялау жолдары олардың интерпретациялауында ұсынылып қана қоймай, «бірегейлік», «азаматтық бірегейлік», «этникалық бірегейлік» ұғымдарының тұжырымдамасы берілді, нарративті сұқбат әдісін жүргізу ережелері, оның кемшіліктері мен артықшылықтары, далалық кезеңде зерттеушілердің кезіккен қиындықтары сипатталды.

Жалпы, мақала әлеуметтік ғылымдар саласындағы мамандар үшін сапалық зерттеу әдістерін, оның ішінде өте сирек қолданылатын нарративті сұқбатты этникалық топтарды зерттеуде, әсіресе бірегейлік мәселесін шағын топтарда зерттеу барысында қолдану бойынша бір нұсқаулық болып есептеле алады. Сонымен қатар, мақала этносаралық салада қызмет атқаратын, осы саланы зерттеумен айналысатын мамандар үшін, әсіресе бірегейлік мәселесін қарастырып жүрген мамандар үшін, әлеуметтік ғылымдар саласында білім алатын жас ғалымдар, студенттер үшін маңызды болып табылады.

Түйін сөздер: этникалық топтар, тәжік этносы, әйелдер, бірегейлік, методология, сапалы зерттеу тәсілі.

Женщины в этнических сообществах Казахстана как канал воспроизводства и формирования гражданской и этнической идентичности: на примере таджикских женщин Туркестанской области

Аннотация. В статье представлены результаты полевого исследования, проведенного среди женщин таджикского этноса Туркестанской области на основе проекта «Женщины этнических сообществ Казахстана как канал воспроизводства и формирования гражданской и этнической идентичности (на примере Туркестанская область и город Шымкент)».

Методология исследования была основана на качественном подходе. Учитывая, что женщины таджикского этноса Казахстана ранее не изучались в рамках идентичности, для анализа их идентичности и повседневной жизни использовались методы нарративного интервью и наблюдения.

В статье не только представлена идентичность таджикских женщин и каналы ее передачи в их интерпретации, но также представлены понятия «идентичность», «гражданская идентичность», «этническая идентичность», правила проведения метода нарративного интервью, его недостатки. Были описаны преимущества и трудности, с которыми столкнулись исследователи в полевой период исследования.

В целом, статья будет полезной для специалистов в области социальных наук руководством по использованию методов качественного исследования, в том числе по применению нарративного интервью при изучении этнических групп, особенно при изучении вопросов идентичности в небольших группах. Кроме того, статья важна для специалистов, работающих в межэтнической сфере, занимающихся исследованиями в этой области, особенно для специалистов, рассматривающих проблему идентичности, для молодых ученых и студентов, обучающихся в области социальных наук.

Ключевые слова: этнические группы, таджикский этнос, женщины, идентичность, методология, качественный подход исследования.

Introduction

Society is an integrated system where elements are closely related and influence each other. In the same way, the formation of personal identity is invariably shaped by the influence of societal members and structures.

The formation of personal identity is significantly influenced by the perceptions of others, their lifestyles, patterns of experience, methods of self-development, decision-making experiences, and individual journeys in understanding life [1].

Representatives of symbolic interactionism (Mead J., Cooley K.) observed that children begin to form their worldview within the primary group, typically their

immediate family. This perspective resonates with E. Erikson's psychoanalytic theory, which emphasizes that a child's early social experiences within the family shape their initial sense of group identity [2].

The project "Women of ethnic communities as channels of reproduction and formation of civic and ethnic identity (using the example of the Turkestan region and the city of Shymkent)" was developed based on observational research conducted at the Institute of Applied Ethnopolitical Research [<https://iaer.kz/>] between 2020 to 2022. The research findings highlighted distinct role and gender-specific practices in childrearing among the majority of Kazakhstani ethnic groups. Specifically, the

division of labor within these groups significantly influences their roles within the family structure. For instance, men are predominantly engaged in agriculture and logistics, while women are active in teaching, medicine, or domestic affairs. Consequently, women often assume primary responsibility for household management due to men's extended absence from home. Based on the findings of the secondary analysis, the primary focus of this research project centered on elucidating the role of women in childrearing, their contribution to civic and ethnic identity formation within their ethnic communities, as well as exploring the role, position, status, and identity of women within these ethnic groups.

The article presents the results of a field study conducted among women of the Tajik ethnic group of the Turkestan region in March-April 2023. It analyzes the identity of women of the Tajik ethnic group, focusing on their perceptions of daily life, societal roles and positions, their contributions to child-rearing, and the methods through which they transmit identity during the upbringing of children.

Methodology

This research is based on a qualitative approach. Qualitative approach is used if there is little research work on the issue under consideration. It is exploratory in nature, so it is useful when the researcher does not know what variables to consider in relation to the problem being studied. Also, the qualitative approach is important when researching issues that are new, have never been studied, and cannot be applied to clear theories about specific groups and samples [3]. At the same time, another reason for using qualitative research is that there is a limitation of the possibility of research within the framework of its general set [4]. That is, when the object of research consists of subgroups and it is impossible to extract detailed information about their gender, age and place of residence from the general population, it is decided to use a qualitative approach.

Taking into account the fact that the subject of the proposed research has not been fully and systematically reviewed in Kazakhstan, as well as the compact loca-

tion of the research objects and their small volume, it was decided to use the qualitative research method in this field study. In addition, the fact that the problem of women in Kazakh ethnic groups has not been studied as a separate group and their place and role in the formation of identity has not been considered at all was the main reason for undertaking this research project.

This project uses a qualitative method of narrative research and participant observation. The word «narrative» can be understood as a report/story from the beginning to the end about the experience of the informant and a conclusion drawn from it [5].

Narrative interviews are characterized by unstructured, in-depth tools with deep features arising from the respondent's life stories and cross-analysis of the situational context. This type of interview aims to encourage the interviewer to tell about important events in the informant's life and social context. In this method, based on the idea of reconstructing social events based on the perspective of informants, the influence of the interviewer on the conversation is minimal [6].

Women of Tajik ethnic group in Turkestan region with experience in raising children over 18 years of age were identified as the object of the research.

A key principle that distinguishes qualitative research from quantitative research is that it is not based on a specific sample. In a qualitative approach, the researcher is concerned with the completeness of the information rather than the retention of a specific, predetermined sample. In this study, priority was given not to sampling, but to full collection of information. That is, the researcher decided to stop the research only when all the information was gathered, the same answers were given to the questions, and new ideas and thoughts began to be repeated.

More than 30 respondents participated in this study. In the course of the research, attention was paid to socio-demographic characteristics, education levels, and social categories of interviewees in order to ensure the comprehensiveness of public opinion, as well as to listen to the opinions of all categories of the population.

Additionally, the study focused on the settlement patterns of ethnic groups. Thus, the village of Al-Farabi, in which Kazakhs and Tajiks live together, was chosen as a multi-ethnic settlement; the village of Firdausi was chosen as a mono-ethnic settlement, where exclusively Tajiks live.

Piotr Sztompka in his work «Visual Sociology» notes that visual symbols describe social life and the reality of the society, therefore any visual information is important for the analysis of social phenomena [7]. Therefore, in this study, the main method - narrative interview, along with participant observation method was used. During the observation, the attention of the researchers was directed to the external attributes of the informants. Public places (shops, restaurants, schools, streets, markets, etc.) were selected as control areas. During observation, diaries and cameras also recorded any visual aspects of the social world that needed to be analyzed, such as women's clothing, their actions in any situation, the style of communication with each other and with other ethnic groups, and the visual representation of behavior patterns.

Main part

There are differences in the interpretation of the main concepts of the domestic sociological tradition, such as «nation» and «ethnos» and the works derived from them [8, 9]. Debates about the relationship between the terms «ethnicity» and «nationality», «ethnic identity», «national identity» and «citizen identity» are still ongoing. The categories «ethnicity» and «nationality» are often used interchangeably, that is, they are considered synonymous.

In fact, it is important to understand the complexity and multiplicity of the term «identity» in modern society. Identity reflects a person's consciousness, feeling as a member of a certain group, as well as socio-cultural and historical aspects of their life. The term «identity» is one of the most widely used terms in the social arts and humanities. It increased the importance of the concept of identity in the social self-determination of a person and made it possible to understand the external social reality as a result of the internal social structure. On the meth-

odological basis, it led to the priority of the subjective-actional convenience instead of the structural-functional convenience.

According to Erikson, the formation of identity is one of the main tasks in personality formation and development. The formation of identity is explained not only as a person's spatial identity, but also as a group identity. The process of formation of identity is based on individual and socio-cultural basis. From the point of view of psychology, the formation of identity is the simultaneous implementation of reflection and control processes, which occur at all psychological levels. During the process, the individual evaluates himself according to the evaluation of others. Thus, for Erikson, identity is a complex, multi-level structure, the main condition for the effective functioning of a person and an indicator of psychological stability [10].

The works of a certain number of authors also consider one of the types of identity - ethnic identity. As for *ethnic identity*, through this type of identity an individual forms a sense of belonging to an ethnic community or group. Its important elements are territory («native land»), language («mother tongue»), religion («correct», «true»), ethnohistory, cultural traditions, as well as symbolic representations of ethnonym. Ethnic identity is distinguished by ethnocentrism, as well as manifestations characteristic of group and individual behavior [11, 12].

Ethnic identity has been comprehensively studied in social science by anthropologist T. Eriksen [13], sociologists D. Mason [14] and J. Rex [15] and social psychologists Phinney [16], M. Verkuyten [17]. Most of the researchers agree that ethnic identity is not a biological phenomenon, but a specially constructed one [18]. Ethnic identity is conceptualized as an expression of the relationship between two or more groups, which are considered to be carriers of «cultural differences». N. Hutnik and R. Street show that people in an ethnic community may imitate the ethnic groups they belong to in order to define their ethnic identity [19].

As for *civic identity*, it was considered as self-identification of a person as a citizen of the state, understanding of the image of the state, the «We» country, coopera-

tion, unity, sense of responsibility when it comes to national issues [20]. According to L.M.Drobizheva, the unity that distinguishes civic identity from other forms of identity is its nature of action [21]. Action-based identity is not only loyalty to the state or its norms, but also unity with the country's citizens, its desire to participate in making political decisions, to take responsibility for the country's problems.

The sense of citizenship is taken as the main measure of civic identity, that is, it means a sense of solidarity that eliminates individual differences. It can also be used as a resource for the development of a mono-ethnic society, because division and «tribalization» are not only based on ethnic characteristics (ethnic and religious divisions are evident), but also social, value, ideological, property-based, etc. types [22].

The results of the study. Tajiks are a Central Asian people who inhabited the Kazakh lands during the times of Tsarist Russia. According to the All-Russian Population Census, in 1897, 987 representatives of the Tajik ethnic group lived in Kazakhstan. Like the Kazakhs, they adhere to the Sunni branch of the Islamic religion and live in a geographical environment with similar natural conditions [23]. In the twentieth century (1930-1966), Tajiks settled in the regions of the South Kazakhstan region: Zhetysai, Saryagash, Maktaaral, Shardara. Since 1934, Tajiks from the Republic of Uzbekistan began to come to the Maktaaral region. In 1930-1940, settlers from Gorny Maschto came to the "New Path" farm in the village of Firdousi. In 1955, after Bostandyk was transferred to the territory of Uzbekistan, settlers immediately began to move to the Saryagash region. In the 30s of the 20th century, Tajiks from the villages of Porasht, Arsaf, Hayat, Ukhm, Mocharm, Sintab, Sob and Echi of the Forish region began to move to the village of Maktaaral. The main reason for the resettlement of the people, on the one hand, is the low standard of living, lack of irrigated land, disagreement between family ties, and on the other hand, the lack of labor in the recently built Maktaaral state farm [24].

In 1924-1925, residents of the Forish region leased new lands of Maktaaral and worked seasonally. In the 1940s, the

number of migrants grew to 3,000 families. In 1930-1940, Tajiks from the Gorno-Machinsky region of Tajikistan moved to the village of Rokhi Nav, which was later renamed into the village of Ferdowsi. On November 27, 1956, in order to irrigate the Dilvarzinsky massif, by order of the Presidium of the Supreme Council of Tajikistan, the residents of the Machinsky region were resettled to this land. And some of them, in search of their relatives, came to the Zhetysai region of the South Kazakhstan region.

The resettlement of Tajiks to Kazakhstan continued until the 60s. A few years later, a small group returned to Tajikistan; for others, Kazakhstan became their home. The village of Firdausi is called "little Tajikistan" in Kazakhstan.

There are currently 50,121 Tajiks living in Kazakhstan, which makes 0.27% of the total population of the republic. In the Turkestan region their number is 37,640 people. Most of them inhabit the Maktaaral (15,228 people), Zhetysai (12,410 people) and Saryagash (9,491 people) regions [25]. The bulk of Tajiks live separately in the village of Bostandyk, Saryagash region, in the village of Firdousi, Maktaaral region, as well as in the village of Al-Farabi, Zhetysai region.

Social portrait of Tajik women. Based on the narrative interview results, half of the informants, irrespective of their residency, have five or more children. Tajiks in Kazakhstan are known for having many children, highlighting that large families are not unique to specific ethnic groups but are common across various ethnicities in the southern regions.

Most Tajik women have secondary education; higher education is noted only in a small number of informants. This reflects the typical life trajectory of all Tajik women, who share similar experiences, that is, they raise girls from childhood for a future family, teach them everyday life, how to run a household, be a mother, without much consideration for their education beyond high school graduation. This explains the fact that even if Tajiks send their daughters to study, then only in fields deemed beneficial for their future roles as wives and mothers, such as teaching and healthcare professions. In a traditionally structured patriarchal family/household, men help little in "women's" affairs, and women have to do everything themselves. This char-

acterizes the pronounced traditional approach to raising Tajik girls.

The issue of higher education for women in the Tajik ethnic group of the Turkestan region deserves particular consideration. It is especially worth noting the mono-ethnic settlement, in which receiving religious education in a madrasah is considered preferable to obtaining higher education. There were cases in which families, especially elders, were against educating women. At the same time, despite all the prohibitions, violating their internal orders and traditions, there are Tajik women who plan to educate their children.

In a multi-ethnic settlement, women are encouraged to receive higher education. However, obtaining a higher education does not guarantee them employment, since the main problem in the village is unemployment. If we take into account the fact that unmarried young Tajik girls do not receive support from family and society when moving to other regions of Kazakhstan or nearby settlements of the region for employment, then it is foreseeable that their future will predominantly revolve around starting a family and managing household.

Another important factor influencing the lifestyle of Tajik women is the religion of Islam. According to the results of observations, the most devout Tajiks live in the village of Firdousi. These villagers base their daily lives on Islamic law and rely on Sharia law when making decisions. Residents of the village of Al-Farabi do not perform basic religious rituals, sometimes they perform some rituals, they perceive religion as culture. Tajiks annually celebrate holidays such as Nauryz (the first day of spring) and Eid al-Fitr (the end of Ramadan).

Role in raising children. For a Tajik woman, the most valuable thing in their life, and the goal of life in itself, is their children. In a Tajik family, family functions are strictly distributed. Basically, the woman is involved in everyday life, raising children, and the father is the unquestioned authority, the breadwinner of the family. It turns out that a woman fulfills the primary needs of children: feeding, bathing, taking them to activities clubs, buying them clothes, preparing for school. At the same time, women tend to underestimate their large role in education. However, if even a little,

there are families where the father tries to find time for the children, spend time with them, particularly since many Tajik women lack adequate education, resulting in fathers often assisting with homework. But mostly the mother or children help each other, the older children help the younger ones. If a dispute arises between spouses, women said that the spouse is not happy with the mother protecting the children, taking their side, and hiding mistakes.

It is worth noting that the permanent authority in upbringing remains with the father. The foundations of the traditional type of family have been preserved, where women "raise" children, frightening their father, "If you don't listen, I'll tell your father!" This is also the reason why children go to their mother for advice; not everyone dares to turn to their father.

Identity. The daily life of Tajik women is also monotonous. They generally begin to get involved in household chores in the morning, take care of children, and only in spring and summer do they have the opportunity to earn money in the fields. It is worth noting that the main income for women consists of TSA (Targeted Social Assistance) received from the state.

When asked how culturally active they are, Tajik women answered that they do not go out to cultural events much, but they do not miss events related to children, such as competitions and concerts where they participate. They are not keen on reading books, do not follow the news happening in Kazakhstan and the world, they are more interested in the news of their village, which can certainly affect them, and other socio-political, socio-cultural issues of their region or country are not a subject of interest for them.

Both settlements exhibit characteristics of collective consciousness and collective behavior, so in them women are more subordinate to the authoritarian opinion of men and live according to the rules established by the older generation. For most women, the laws of their village, their community, are more influential than the state ones. This could be attributed to their lack of familiarity with these them.

When analyzing Tajiks from the point of view of identity, it is worth taking into account their regional characteristics. For

example, among the Tajiks from the village of Al-Farabi self-awareness is dominated by local ethnic identity, while among Tajiks from the village of Ferdowsi – ethnic with a pronounced religious component.

The main components of ethnic identity among Tajiks are the Tajik language, the history of the people, identification with their ethnic group, and a sense of pride in their people, which has deep historical roots from Persian culture.

It is worth noting that women do not invest purposeful effort in the reproduction and formation of any type of identity in children. They do not talk with their children on topics related to such important areas of society as history, culture, law, etc., therefore they do not play a special role in the formation of legal and civic literacy of children. However, they do their part to develop children's religious knowledge and love for their ethnicity by teaching them their mother tongue, religious knowledge and preservation of traditions. Another issue is that Tajik women stated that although this is not achieved by disseminating certain knowledge in shaping the identity of the future generation, they shape it through their experiences and their own examples.

Many Tajik families are extended, which means that several generations live under one roof. Elders ensure that family and cultural traditions are observed. Moreover in this society there are public institutions like the Council of Elders and the Council of Mothers, which take part of the responsibility for raising the generation. In such a society, it is logical that women have to share their functions of raising children not only with the elders of their family, but also with public institutions.

Conclusion

As history shows, the existence and stable development of a multi-ethnic state like Kazakhstan was impossible without the formation of a unified civil nation and the corresponding national consciousness. The formation of national identity today is based on the recognition of the need for citizenship.

During the XXXII session of the Assembly of the People of Kazakhstan President Kassym-Jomart Tokayev noted that a new national identity has been formed in Ka-

zakhstan during the years of independence. According to him, the blue passport and the blue flag are real symbols of our identity [26]. The President considers our society to be a union of free and responsible citizens united by common ideals and values. This is another bright manifestation of our national identity. According to the President, today all citizens can feel themselves as members of one big and united Kazakh family and nation. In addition, Kassym-Jomart Tokaev noted the important role of preserving national identity, and in this regard, it is necessary to carefully consider issues of ethnopolitics.

Since woman is the main actor of socialization in the family, the role of women in the formation of social identity is important. Recently, the conflicts and intolerance observed in the youth environment raise the question of the role of women in the formation of the civic identity of the new generation of Kazakhstanis and how this process is combined with the formation of ethnic identity. The events of January 2022 raised the issue of education of tolerance and citizenship in new situations. The role and potential of women in this socially important process is important, because nowadays social media and the environment are powerful actors in influencing children and young people.

Due to the fact that women in ethnic groups of Kazakhstan have not been studied before, the study of women is relevant and necessary today. For the science of Kazakhstan, the features of women's lifestyle, their status and position in society, and their role in shaping the life orientations of young people are still unknown. Also, there are no empirical data worthy of analysis about their role in the construction and formation of identity. Observations show that women in ethnic communities «communicate» with society through men, that is, men carry out external communication, and women make internal connections and relationships.

The results of the study show that Tajik women's roles in the family continue to be overshadowed by men, who shape their views and life positions. Based on the research data, women can be represented as a channel that transmits established traditions and norms in society to new generations. Since they have not received mass

higher education and have not established close sociocultural relations with the external environment, they tend uphold and perpetuate existing societal identities.

The results of the study among women of the Tajik ethnic group of the Turkestan region show that in order to form and strengthen civic identity in a given society, it is necessary, first of all, to strengthen the position and role of women in it, to update their current social portrait. To do this, it is important, primarily, to direct the activities of public institutions of a given society to motivate young women to obtain higher education and modernize the consciousness and views of women in accordance with the requirements of modern times.

Sources of Financing

AP14870213 «Women of ethnic communities as channels of reproduction and formation of civic and ethnic identity (using the example of Turkestan region and Shymkent city)» is being implemented within the framework of the funding grant project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

References

1 Смольянинова Т.С., Петряева Т.А., Бусыгина Ю.А. Образ другого человека как основа формирования идентичности личности // *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 4: Педагогика. Психология.* – 2020. – С. 30-40.

2 Erikson E. *Childhood and society* (2nd Ed.). – New York: Norton., 1963.

3 Morse J.M. Approaches to qualitative-quantitative methodological triangulation // *Nursing Research.* – 1991. №40(1). – P. 120-123.

4 Baltacı A. Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır? // *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* – 2019. – №5(2). – P. 368-388.

5 Тичер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа текста и дискурса. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2009. – 356 с.

6 Muylaert C.J., Sarubbi Jr.V., Gallo P.R., Neto M.L.R. & Reis A. O.A. Narrative interviews: an important resource in qualitative research. // *Revista Da Escola de Enfermagem Da USP.* – 2014. – №48 (spe2). – P. 184–189.

7 Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования: учебник. – М.: Логос, 2007. – 168 с.

8 Сивевич З.В. Социальная психология этнических отношений: (курс лекций). – СПб.: ИПП, 2008. – 130 с.

9 Козлов В.И. Проблематика «этничности» // *Этнографическое обозрение.* – №6. – 1995. – С. 39-55.

10 Эриксон Э. Молодой Лютер. Психоаналитическое историческое исследование. – М.: Московский философский фонд «Медиум», 1996. – 560 с.

11 Дробижина Л.М. Идентичность и этнические установки русских в своей и иноэтнической среде // *Социологические исследования.* – 2010. – №12. – С. 49-58.

12 Кочетков В.В. Национальная и этническая идентичность в современном мире // *Вестник Московского университета. Серия 18: Социология и политология.* – 2012. – № 2. – С. 85-90.

13 Eriksen T.H. Ethnic identity, national identity and intergroup conflict: the significance of personal experiences. In: Ashmore RD, Jussim L and Wilder D (eds) *Social Identity, Intergroup Conflict and Conflict Reduction.* – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 42–70 p.

14 Mason D. Ethnic Identity. In: Payne G (ed.) *Social Divisions.* – London: Macmillan, 2000. – P. 91–114.

15 Rex J. Empire, race and ethnicity // *International Journal of Comparative Sociology.* – 2004. – № 45(3). – P. 161–173.

16 Phinney J.S. When we talk about American ethnic groups, what do we mean? // *American Psychologist.* – 1996. – № 51. – P. 918–927.

17 Verkuyten M. *The social psychology of ethnic identity.* – Hove: Psychology Press, 2005. – 256 p.

18 Jaspal R., Cinnirella M. The construction of ethnic identity: Insights from identity process theory // *Ethnicities.* – 2012. – №12. – P. 503.

19 Hutnik N. Street R.C. Profiles of British Muslim identity: adolescent girls in Birmingham // *Journal of Adolescence.* – 2010. – №33. – P. 42.

20 Мчедлова М.М., Саркисян О.Л. Гражданская идентичность: разнообразие смыслов и достижение солидарности // *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология.* – 2021. – № 23(4). – С. 648–658.

21 Дробижина Л.М. Смыслы общероссийской гражданской идентичности в массовом сознании россиян // *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены.* – 2020. – № 4. – С. 480–498.

22 Моска Г. Правящий класс // *Социологические исследования.* – 1994. -№10. – С. 187–198.

23 Этнос Казахстана. // Официальный сайт Ассамблеи народа Казахстана ASSEMBLY.KZ // [Электронный ресурс] URL: https://assembly.kz/ru/ethnos/ru/tadzhiki/?sphrase_id=24610733 (Дата обращения 23.09.2023)

24 Джураев Ф. Точикони Казокистон.-Казакстан Тожиктері. - Таджики Казахстана (на таджикском, казахском, русском языках). – Алматы: Жеті жарык, 2008. – 188 с.

25 Численность населения Республики

Казахстан по отдельным этносам на начало 2023 года. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан // [Электронный ресурс] URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/spreadsheets/?year=2022&name=18633&period=&type=> (Дата обращения 02.01.2024)

26 Мемлекет басшысы Қазақстан халқы Ассамблеясының «Әділетті Қазақстан: бірлік, тұрақтылық, даму» XXXII сессиясының жұмысына қатысты // ҚР Президентінің ресми сайты [Электронный ресурс] URL: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-prinyal-uchastie-v-rabote-xxxii-sessii-assamblei-naroda-kazahstana-spravedlivyy-kazahstan-edinstvo-stabilnost-razvitie-273488> (Дата обращения 23.09.2023)

Transliteration

1 Smol'janinova T. S., Petrijaeva T. A., Busygina Ju. A. *Obraz drugogo cheloveka kak osnova formirovaniya identichnosti lichnosti* [The image of another person as the basis for the formation of personal identity] // *Vestnik Pravoslavnogo Svjato-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta. Seriya 4: Pedagogika. Psihologija.* – 2020. – С. 30–40 (in Russ).

2 Erikson E. *Childhood and society* (2nd Ed.). – New York: Norton., 1963.

3 Morse J.M. *Approaches to qualitative-quantitative methodological triangulation* // *Nursing Research.* – 1991. №40(1). – P. 120–123.

4 Baltacı A. *Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır?* [Qualitative research process: How is a qualitative research carried out?] // *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* – 2019. – №5(2). – P. 368–388 (in Turkish).

5 Ticher S., Mejer M., Vodak R., Vetter E. *Metody analiza teksta i diskursa* [Methods of text and discourse analysis]. – X.: Izd-vo Gumanitarnyj Centr, 2009. – 356 p. (in Russ)

6 Muylaert C.J., Sarubbi Jr.V., Gallo P.R., Neto M.L.R. & Reis A.O.A. *Narrative interviews: an important resource in qualitative research.* // *Revista Da Escola de Enfermagem Da USP.* – 2014. – №48 (spe2). – P. 184–189.

7 SHtompka P. *Vizual'naya sociologiya. Fotografija kak metod issledovaniya: uchebnik* [Visual sociology. Photography as a research method]. – M.: Logos, 2007. – 168 p. (in Russ)

8 Sikevich Z.V. *Social'naya psihologiya etnicheskikh otnoshenii: (kurs lekci)* [Social psychology of ethnic relations]. – Spb.: IPP, 2008. – 130 s. (in Russ).

9 Kozlov V.I. *Problematika «etnichnosti»* [Problems of "ethnicity"] // *Etnograficheskoe obozrenie.* – №6. – 1995. – С. 39–55 (in Russ).

10 Erikson E. *Molodoi Lyuter. Psihoanaliticheskoe istoricheskoe issledovanie.* [Young Luther. Psychoanalytic historical research.]. – M.:

Moskovskii filosofskii fond «Medium», 1996. – 560 s. (in Russ).

11 Drobizheva L.M. *Identichnost' i etnicheskije ustanovki russkikh v svoej i inoetnicheskoj srede* [Identity and ethnic attitudes of Russians in their own and other ethnic environments] // *Sociologicheskie issledovaniya.* – 2010. – №12. – S. 49–58 (in Russ).

12 Kochetkov V.V. *Nacional'naya i etnicheskaya identichnost' v sovremennom mire* [National and ethnic identity in the modern world] // *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 18: Sociologiya i politologiya.* – 2012. – № 2. – S. 85–90 (in Russ).

13 Eriksen T.H. *Ethnic identity, national identity and intergroup conflict: the significance of personal experiences.* In: Ashmore RD, Jussim L and Wilder D (eds) *Social Identity, Intergroup Conflict and Conflict Reduction.* – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 42–70 p.

14 Mason D. *Ethnic Identity.* In: Payne G (ed.) *Social Divisions.* – London: Macmillan, 2000. – P. 91–114.

15 Rex J. *Empire, race and ethnicity* // *International Journal of Comparative Sociology.* – 2004. – № 45(3). – P. 161–173.

16 Phinney J.S. *When we talk about American ethnic groups, what do we mean?* // *American Psychologist.* – 1996. – № 51. – P. 918–927.

17 Verkuyten M. *The social psychology of ethnic identity.* – Hove: Psychology Press, 2005. – 256 p.

18 Jaspal R., Cinnirella M. *The construction of ethnic identity: Insights from identity process theory* // *Ethnicities.* – 2012. – №12. – P. 503.

19 Hutnik N. *Street R.C. Profiles of British Muslim identity: adolescent girls in Birmingham* // *Journal of Adolescence.* – 2010. – №33. – P. 42.

20 Mchedlova M.M., Sarkisyan O.L. *Grazhdanskaya identichnost': raznoobrazie smyslov i dostizhenie solidarnosti* [Civic identity: diversity of meanings and achieving solidarity] // *Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Seriya: Politologiya.* – 2021. – № 23(4). – S. 648–658. (in Russ)

21 Drobizheva L.M. *Smysly obshcherossiiskoi grazhdanskoj identichnosti v massovom soznanii rossijan* [The meaning of all-Russian civic identity in the mass consciousness of Russians] // *Monitoring obshchestvennogo mneniya: ekonomicheskie i social'nye peremeny.* – 2020. – № 4. – S. 480–498 (in Russ)

22 Moska G. *Pravyashchii klass* [Ruling class] // *Sociologicheskie issledovaniya.* – 1994. – №10. – S. 187–198 (in Russ)

23 *Jetnosy Kazahstana* [Ethnic groups of Kazakhstan] // *Oficial'nyj sajt Assamblei naroda Kazahstana ASSEMBLY.KZ* // [Elektronnyj resurs] URL: https://assembly.kz/ru/ethnos/ru/tadzhiki/?sphrase_id=24610733 (Data obrasheniya 23.09.2023) (in Russ)

24 *Dzhuraev F. Tochikoni Kazokiston - Kazakstan* [Tajiks of Kazakhstan]. – *Tadzhiki Kazahstana* (na tadzhikskom, kazahs-

kom, russkom jazykah). – Almaty: Zhetizhargy, 2008. – 188 s. (in Russ)

25 Chislennoost' naselenija Respubliki Kazahstan po otdel'nym jetnosam na nachalo 2023 goda. Bjuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/spreadsheets/?year=2022&name=18633&period=&type=> (Data obrashhenija 02.01.2023) (in Russ)

26 Memleket basshysy Qazaqstan halqy

Assamblejasynyn "Adiletti Qazaqstan: birlik, turaqtylyq, damu" XXXII sessijasynyn zhumysyna qatysty [The head of state participated in the work of the XXXII session of the Assembly of the People of Kazakhstan "Just Kazakhstan: unity, stability, development"] // QR Prezidentinin resmi sajty // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-prinyal-uchastie-v-rabote-xxxii-sessii-assamblei-naroda-kazahstana-spravedlivyy-kazahstan-edinstvo-stabilnost-razvitie-273488> (Data obrashhenija 23.09.2023) (in Russ)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Gera Kim* Professor, Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, email: germankim01@yahoo.com, ORCID 0000-0003-4742-1040
- Beate Eschment* Researcher, PhD, Center for East European and International Studies – ZOIS, Berlin, Germany, email: beate.eschment@zois-berlin.de, ORCID 0000-0002-4287-1125
- Aigul Sadvokassova* Deputy Director, Doctor of Social Sciences, Institute of Applied Ethno-Political Research, Astana, email: Aigul.sad.astana@gmail.com, ORCID 0000-0002-3467-0833
- Zhanar Nakipbayeva* Postdoctoral student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, email: zhan.n.a@yandex.kz, ORCID 0000-0003-3422-841X
- Elmira Otar* Associate Professor, PhD, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, email: ot_el@mail.ru, ORCID 0000-0002-8803-4592
- Гера Ким* профессор, тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, email: germankim01@yahoo.com, ORCID 0000-0003-4742-1040
- Беате Эшмент* зерттеуші, PhD, Шығыс Еуропа және халықаралық зерттеулер орталығының сі – ZOIS, Берлин, Германия, email: beate.eschment@zois-berlin.de, ORCID 0000-0002-4287-1125
- Айгул Сәдуақасова* директорының орынбасары, әлеуметтану ғылымдарының докторы, Қолданбалы этносаяси зерттеулер институты, Астана, email: Aigul.sad.astana@gmail.com, ORCID 0000-0002-3467-0833
- Жанар Накипбаева* постдокторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, email: zhan.n.a@yandex.kz, ORCID 0000-0003-3422-841X
- Эльмира Отар* доцент, PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, email: ot_el@mail.ru, ORCID 0000-0002-8803-4592
- Гера Ким* профессор, доктор исторических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, email: germankim01@yahoo.com, ORCID 0000-0003-4742-1040
- Беате Эшмент* научный сотрудник, доктор наук, Центр восточноевропейских и международных исследований – ZOIS, Берлин, Германия, email: beate.eschment@zois-berlin.de, ORCID 0000-0002-4287-1125
- Айгул Садвокасова* заместитель директора, доктор социологических наук, Институт прикладных этнополитических исследований, г. Астана, email: Aigul.sad.astana@gmail.com, ORCID 0000-0002-3467-0833
- Жанар Накипбаева* постдокторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, email: zhan.n.a@yandex.kz, ORCID 0000-0003-3422-841X
- Эльмира Отар* и.о. доцента, PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, email: ot_el@mail.ru, ORCID 0000-0002-8803-4592

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЖӘНЕ ТАЯУ ШЫҒЫС ЕЛДЕРІНІҢ САЯСИ ПРОЦЕСТЕРІНДЕГІ ДІНИ ФАКТОР

¹Е.К. Алияров, ²М.М. Нуров, ³Д.Ж. Жангужекова

АҢДАТПА

Бұл мақалада Орталық Азия мен Таяу Шығыс елдеріндегі діни факторды ескере отырып, саяси процестерді талдауға әрекет жасалды. Қазақстандық қоғамның тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне әсер етуі мүмкін түрлі процестердің алдын алу үшін Сириядағы ағымдағы діни және саяси жағдайға талдау жүргізілді. Ғылыми және сараптамалық қауымдастық үшін модернизациялық трансформацияларының үлгілері, аймақтағы елдерді демократияландыру және либералдан-дыру, оларда саяси және экономикалық реформалар жүргізу сияқты проблемалық мәселелер әлі де үлкен қызығушылық тудырады. Осы мәселелер аясындағы даму жүйелері, рәсімдері, тетіктері, жолдары мен тәсілдері Орталық Азия өңірі үшін ғана емес, Таяу Шығыс елдері үшін де жақсы таныс қоғамның тұрақсыздануының туындау себептерін анықтаудың іргелі маркерлері болып табылады.

Зерттеудің мақсаты – қоғамның тұрақсыздануын ынталандыратын геосаяси стратегиялардың, діни және мәдени факторлардың қалай тоғысатынына көрсете, ортақ және алшақтықтарды анықтау. Дін саласындағы сириялық тәжірибені талдауды ескере отырып, Қазақстан үшін нақты ұсыныстар келтірілген.

Түйін сөздер: діни фактор, саясат, Таяу Шығыс, Орталық Азия, Қазақстан, Сирия.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²«Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан

³С.Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
М.М. Нуров,
markhabat-nur@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:

Алияров Е.К.,
Нуров М.М.,
Жангужекова Д.Ж.
Орталық Азия және Таяу Шығыс елдерінің саяси процестеріндегі діни фактор // Адам әлемі. – 2024. – № 2 (100). – Б. 83-92.

Религиозный фактор в политических процессах стран Центральной Азии и Ближнего Востока

Аннотация. В данной статье была предпринята попытка проанализировать политические процессы с учетом религиозного фактора в странах Центральной Азии и Ближнего Востока. Был проведен анализ текущей религиозной и политической ситуации в Сирии для предотвращения различных процессов, которые могут оказать влияние на стабильность и безопасность казахстанского общества. Для научного и экспертного сообщества всё так же вызывают наибольший интерес такие проблемные вопросы, как: модели модернизационных трансформаций, демократизации и либерализации стран региона, проведении в них политических и экономических реформ. Системы, процедуры, механизмы, пути и способы развития в рамках этих вопросов являются основополагающими маркерами для выявления причин возникновения дестабилизации общества, которые хорошо знакомы не только для региона Центральной Азии, но и для стран Ближнего Востока.

Цель исследования – выявить общие черты и расхождения, пролить свет на то, как геополитические стратегии, религиозные и культурные факторы пересекаются, стимулируя дестабилизацию общества. Приведены конкретные рекомендации для Казахстана учетом анализа сирийского опыта в религиозной сфере.

Ключевые слова: религиозный фактор, политика, Ближний Восток, Центральная Азия, Казахстан, Сирия.

The Religious Factor in Political Processes of the Countries of Central Asia and the Middle East

Abstract. This article attempts to analyze political processes taking into account the religious factor in the countries of Central Asia and the Middle East. The current religious and political situation

in Syria was analyzed to prevent various processes that could affect the stability and security of Kazakhstani society. The scientific and expert community is still most interested in such problematic issues as: models of modernization transformations, democratization and liberalization of the countries of the region, and the implementation of political and economic reforms in them. Systems, procedures, mechanisms, ways and means of development within the framework of these issues are fundamental markers for identifying the causes of destabilization of society, which are well known not only for the Central Asian region, but also for the countries of the Middle East.

The purpose of the study is to identify common features and differences, to shed light on how geopolitical strategies, religious and cultural factors intersect, stimulating the destabilization of society. Specific recommendations are provided for Kazakhstan, taking into account the analysis of the Syrian experience in the religious sphere.

Key words: Religious Factor, Politics, Middle East, Central Asia, Kazakhstan, Syria.

Kipіcne

2010 жылы Таяу Шығыста, әсіресе араб елдерінде басталған оқиғалар осы мемлекеттердегі революциялық қозғалыстардың алғышарттарын, заңдылықтары мен қозғаушы себептерін талдауға ғана емес, сонымен қатар үкіметке қарсы көңіл-күйдің қазақстандықтардың санасына ықтимал әсері туралы терең ой жүгіртуге де қызығушылық тудырады. Жаһандану дәуірінде көрші мемлекеттерден де, Таяу Шығыс елдерінен де келетін «домино» немесе «тізбекті реакция» қағидатын зерттеу ұтымдырақ болады. Өйткені, Орталық Азия елдері үшін Сириядағы жағдайды зерттеу тәжірибесі екі елдің тарихи, саяси, әлеуметтік-экономикалық, психикалық, идеологиялық және психологиялық ерекшеліктерінің белгілі бір ұқсастығына негізделген.

Бастапқыда Қазақстандағы сириялық сценарий қаупінің шындығы осындай жоспарларды дайындау туралы сенімді ақпарат немесе қалыптасқан жағдайдан белгілі бір сараптамалық қорытындылар болған кезде ғана бағаланатынын түсіндіру қажет. Бұл мақалада революциялық қозғалыстардың пайда болуының факторлары мен алғышарттары, сондай-ақ Қазақстандағы үкіметке қарсы қозғалыстардың дамуына ықпал ететін түрлі тәуекелдер мен қатерлерді анықтау мәселесі бойынша Таяу Шығыс пен Орталық Азия елдері арасында параллельдер жүргізуге әрекет жасалды.

Әдіснама

Мақалада Таяу Шығыс пен Орталық Азия, оның ішінде Қазақстан мен Сирия – революциялардың сипаттамалары мен динамикасын сипаттайтын негізгі

мысалдар ретінде пайдаланылады. Бұл елдер саяси толқулар мен сыртқы әсерлердің соңғы тарихына байланысты таңдалды, әрине бұған ең алдымен, екі ел арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау үшін салыстырмалы талдау қолданылады. Бұл әр елдегі әлеуметтік-саяси ортаны, экономикалық жағдайларды және сыртқы әсерлерді зерттеуді қамтиды. Сондықтан зерттеудің басты әдісі ретінде осы жағдайларды «аналогия» арқылы түсті революциялардың пайда болуы мен өршуіне ықпал ететін заңдылықтар мен ерекше факторларды анықтау.

Теориялық негізді құру үшін түсті революцияларға қатысты әдебиеттерге, оның ішінде ғылыми мақалаларға [1, 2], саяси сараптамалық жұмыстар [3] мен тарихи шолуларға мұқият шолу жасалады. Мәселен, Л. Уэйдің мақаласында түсті революциялардың артында тұрған себеп-салдарлық факторлар, мемлекеттік және партиялық әлеуетке, сондай-ақ Батыспен байланыстарға баса назар аударды [1]. В. Банс пен Ш. Волчиктің «Түсті революцияларды талқылау: «нақты себептерді» нақты түсіну» [4] атты еңбегінде түсті революциялардағы құрылым, агенттік және процесс арасындағы өзара әрекеттесуді жан-жақты талқылауды қамтамасыз ете отырып, осы тақырыптағы алдыңғы талдауларды сынай келе, оны толықтырады. Бұл өз кезегінде революцияларды әртүрлі мәнмәтінде қозғаушы күрделі факторларды түсіну үшін өте құнды. Ал М. Платнер және т.б. зерттеушілердің «Өтпелі парадигманы» қайта қарау» жұмысында Араб көктемі және басқа да жаһандық демократиялық қозғалыстарды қоса алғанда, соңғы оқиғаларды ескере отырып, өтпелі парадигманың қолданылуын

қайта қарастырады [5]. Сонымен бірге, мақаланың негізгі әдіснамалық негіздеріне саяси талдау орталықтары мен геосаяси талдау платформаларының есептері де негізге алынды.

Егемендік процестері мәнмәтініндегі тарихи параллельдер

Тарихи аспектілерге келетін болсақ, Сирия да, Қазақстан да отаршылдық қамыт әлсіреген сәтте тәуелсіздік алған елдер болып табылады. Сирия – Азия, Африка және Латын Америкасы елдеріндегі ұлт-азаттық қозғалыстар кезеңінде бостандық алды, ал 1946 жылы ел АҚШ пен КСРО-ның шабуылынан әлсіреген Франциядан алыстады. Кеңес Одағына тиесілі елдермен, соның ішінде Ресей метрополиясының әлсіреуі нәтижесінде тәуелсіздік алған Қазақстанмен де осындай ұқсас жағдай орын алуда.

Қазақстан, басқа бұрынғы колониялар сияқты, ең ауыр дағдарыс жағдайында Кеңес Одағынан шықты. 1990 жылға қарай халық қиын жағдайда күй кешіп, түрлі заңсыздықтарға ұшырады, ел тұңғықтың шетінде болды, адамдардың қарапайым қажеттіліктерін қамтамасыз ету, қоғамда салауатты атмосфераны сақтау мәселелері өте өткір тұрды. 1994 жылы көші-қон сальдосы теріс жақты көрсетті, елден мыңдаған адамдар көшіп кетті. Бұл факторлар бұрынғы модельдің жарамсыз деп таныла бастағанын алдын-ала анықтады. Бұл осындай болды ма, жоқ па, бұл басқа мәселе – бұл тұрғыда ол екінші реттік еді. Ең бастысы, бұл модельді мойындап, батыстық даму жолы – қазақстандық қоғамға қажет нәрсе деп шешті. Сол әкімшілік және экономикалық әдістерді қолдана отырып, жағдайды сақтаудың саяси және әлеуметтік-экономикалық мақсатқа сәйкестігіне негізделген мемлекеттік жүйенің стихиялық реформасы болды. Дегенмен, Қазақстан Үкіметі Дүниежүзілік Банктің және Халықаралық Валюта Қорының кейбір ұсыныстары, инфляцияны қысқарту әдістемесі, жекешелендірудің кейбір үлгілерін қарызға алу және т.б. пайдаланды [6, 7].

Тәуелсіздік алғаннан кейін екі мемлекет те сыртқы халықаралық субъектілердің мүдделерін ескере отырып, өз саясатын құруға мәжбүр болды. Жаңа

мемлекет құру процесінде Сирия мен Қазақстан басшылығы мемлекеттік құрылым жүйесінің шетелдік тәжірибесін, сондай-ақ либералды жаңғырту жолындағы экономикалық модельді таңдауды алды. Алайда, екі ел де инновацияларды қоғамның дәстүрлі жағдайларына бейімдеуге үнемі тырысып, одан әрі даму стратегияларын жиі өзгертті, бұл мемлекеттің жалпы әлеуметтік-саяси жүйесін қалыптастыру-дағы кемшіліктердің бар екендігін көрсетті.

Елге шетелдік инвестицияларды ұлғайтуға мүдделі Қазақстанмен салыстырғанда экономикалық жағдайда Сирия кеңестік модельге сәйкес экономиканы басқаруды өз қолына алып, шетелдік компаниялардың қызметін шектеу саясатын жүзеге асырды. Жақында ғана елде нарықтық экономикаға көшу үрдісі байқала бастады, нәтижесінде мемлекеттің жаңа экономикалық моделі мен ескі саяси жүйе арасындағы кейбір сәйкессіздіктер пайда болды.

«Түсті революциялардың» негізгі факторлары

Сирия мен Қазақстандағы үкіметке қарсы қозғалыстардың негіздерін қалыптастырудың өзіндік ұқсастығын ресейлік саясаттанушы С. Белковский анықтаған «түсті революциялардың» 10 факторының көмегімен жүргізуге болады [8]. Ұсынылған факторлардың көпшілігі ішкі саяси және экономикалық процестерге байланысты. Енді осының әрқайсысына тоқталып өтсек.

1) Бұғатталған тік ұтқырлық. Бұл фактор келешегі бар адамдардың билеуші элитаға кіруіне жол бермеуімен және қоғамның заңды саяси тетіктер арқылы билікке әсер ете алмауымен сипатталады.

Хафез әл-Асад құрған билік құрылымы оның ұлы Башар Асадтың тұрақты билікке келуімен негізгі билік тетіктерін сақтап қалды. Сириядағы биліктің нақты тұтқалары, дағдарыстық жағдайға қарамастан, әлі де билеуші элитаның, яғни олардың көпшілігі алауиетер қолында шоғырланды. Олар үкіметті, армияның жоғарғы бөлігін толығымен басқарады, ел экономикасының негізгі векторларын реттейді. Нәтижесінде елдегі революциялық қозғалыстардың негізгі себептерінің бірі азшылық алауилердің

билігіне наразылық болды. Араб социалистік жаңғыру партиясының (Баас) жетекші рөлі – бұл білім беру және міндетті әскери қызмет арқылы қоғамның барлық бөлшектеріне еніп, сол арқылы Асад режиміне саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуінде жатыр.

Қазақстандағы мемлекеттік биліктің авторитарлық сипаты басқа посткеңестік мемлекеттер сияқты, қоғамның саяси жағынан алдыңғы қатарлы мемлекеттерін қуып жете алмай, жергілікті элиталардың мүдделеріне сай келетін өзінің саяси моделін құра бастаған кезде тәуелсіздік алу туралы шешім қабылдады. Билеуші элитаның көп бөлігін ескі партиялық номенклатура құрағанын баса айта кету керек. Ел Конституциясына өзгерістер енгізу және тұңғыш президенттің сайлауға шектеусіз қатысу құқығын қамтамасыз етуі де президент пен оның жақын адамдарының жоғары билік эшелондарының бұғатталуының дәлелі болып табылады.

Қазақстанның саяси партияларының идеологиялық платформасы жоқ, оларды қалыптастыру кезінде аймақтық, кландық және рулық мүдделер басты рөл атқарады. Олардың сайлаушылар тарапынан қолдауы мәлімделген бағдарламамен емес, партия көшбасшысына деген көзқараспен анықталады [9]. Азаматтық қоғам дамуының төмен деңгейінің нәтижесінде азаматтардың шешім қабылдауға әсері, жоғары лауазымға өз кандидатурасын ұсыну нақты түрде жүзеге асырылмайды.

Сонымен қатар, саяси және әкімшілік қызметкерлер арасындағы алшақтық біртіндеп тереңдей түседі, ел басшылығы мен атқарушы биліктің орта және төменгі деңгейлері арасында қақтығыстар туындайды, нәтижесінде қабылданған мемлекеттік бағдарламалардың іріткісіне әкелуі мүмкін.

2) Режимнің заңдылық дағдарысы. Сириядағы қоғам тарапынан басқарушы режимді нақты қолдаудың төмендеуі сипатталады: халықтың саяси билікке қатысты келісімінің болмауы, конституциялық тәртіптің бұзылуы, саяси кеңістікте заңсыз зорлық-зомбылықтың болуы. Сонымен, соңғы сипаттама аясында Сириядағы заңдылық дағдарысының жарқын мысалы 1963 жылы төтенше жағдайдың енгізілуі болды, нәтижесінде

құқық қорғау органдарына кеңейтілген өкілеттіктер берілді. Осыған байланысты мемлекет азаматтық құқықтарды бұзды деген айыптауларға жиі кездеседі. Әртүрлі конфессиялық топтар арасындағы қатынастардың конституциялық жарияланған жүйесі тек формальды түрде жалпыға бірдей теңдікке негізделген, іс жүзінде ол азшылықтардың – алауилердің үстем-дігін күшейтті.

Қазақстан үшін бұл фактор моноцентризмнің болуымен анықталады. Бұл құбылысты құрылымдық жеңілдету үшін республика басшылығы түрлі шаралар қабылдауда – өңірлік және жергілікті билік басшыларын – әкімдерді сайлауға көшу бойынша біртіндеп қабылданып жатқан заңнамалық бастама жарқын мысалдардың бірі бола алады. Алайда, центристік авторитаризмнің барлық жұмсақтығымен моноцентризмнің ішінара бөлшектелуі тек қолданыстағы режимге ғана емес, бүкіл саяси жүйеге де қауіп төндіруі мүмкін. Мемлекеттердің мұндай жиі қолданылатын тактикасы сол Сирияда орын алды, онда саяси режимдер өзгертілді немесе өзгеріске ұшырады, бірақ сыртқы «беріктіктің» арғы бетінде сақталған құрылымдық мәселелер сыртқа шығып, тұрақтылық пен дәлелділік ғана емес, сонымен қатар аумақтық тұтастыққа, мемлекеттің одан әрі өмір сүруіне қауіп төндірді.

Қазақстанда мұндай қауіптер де ерекшелік болып табылмайды, өйткені бірде-бір мемлекет қауіп-қатерлер мен тәуекелдерден сақтандырылмаған, бірақ өзінің тарихи ерекшеліктеріне байланысты, егер елдің ішкі жағдайын ғана ескерсек және сыртқы ойыншылардың мүдделерін ескермесек, Сирияға қарағанда ықтималдығы айтарлықтай төмен.

3) Режимді өзгертуге сыртқы қызығушылық. Бұл фактор жеке қарауды және мұқият, терең талдауды қажет етеді.

Сириядағы режимді өзгерту әрекеттерін басқа мемлекеттердің үкіметтері әскери және саяси тәсілдермен жүзеге асырды деген пікірлер бар. Материалдық-техникалық жағынан үкіметке қарсы содырларды Сауд Арабиясы, Қатар, Түркия, АҚШ және басқа елдер қолдаса, Сирия үкіметі Иран, Ресей, КХДР және Венесуэла тарапынан қолдау тапты. Көптеген сарапшылар Сирия дағдарысына шет

мемлекеттердің айтарлықтай қосылуын ескере отырып, бұл қақтығысты дердалдық соғыс ретінде қарастырады [8]. Сыртқы қызығушылықтың белгісі ретінде үкімет мүшелері де, оппозиция да кіретін өтпелі басқару органын құру туралы шешім қабылданған «Женева-1» және «Женева-2» Сириядағы реттеу бойынша халықаралық конференциялардың нәтижелері де табылады; Сирия конституциясын қайта қарау мүмкіндігі; президенттік және парламенттік сайлауларды өткізу; жаңа мемлекеттік органдарды құру. Америка Құрама Штаттары өзінің батыстық одақтастарымен және аймақтағы жетекшілерімен (Сауд Арабиясы, Түркия) Сирия халқының мүдделері мен егемендік құқықтарына қарамастан, Сирияның өз аумағында болып жатқан процестерді басқаруына жол бермеуге ұмтылуын құлшыныспен көрсетуде. Тар келешекте ұлы державаның саясатын ұстанатын Ресей АҚШ-қа кез келген форматтағы режимді өзгертуді қолдамайтындығы туралы бірнеше рет білдірді. Таяу Шығыстың конфессиялық қауымдастықтарымен серіктестік орнатқысы келмеген Ресей Сирияның ыдырауы жағдайында Эл-Қайданың үстемдігіне мүдделі емес.

Қазақстанға келсек, Сириядағы сияқты мұнда да АҚШ және оның одақтастары Ресей мен Қытай-дың мүдделері соқтығысуда. Сарапшылардың көпшілігінің пікірінше, Қазақстанда биліктің түбегейлі және тез ауысуы екіталай. Дегенмен, Таяу Шығыс пен Украинада болып жатқан процестер халықаралық субъектілер әрекетінің болжауға келмейтіндігін, жоғары сапалы болжам жасаудың мүмкін еместігін көрсетеді, соның нәтижесінде әлемдік тәртіп бір сәтте күрт өзгеруі мүмкін.

Ресейдің Қазақстандағы биліктің өзгеруіне қатысты ұстанымы қазақстандық саяси жүйенің қазіргі жағдайы оған өте қолайлы екенін анық көрсетеді, өйткені Ресейдің геосаяси стратегия ретінде қарастыратын ЕАЭО шеңберіндегі интеграциялық саясат оған (Ресейге) лайықты деңгейде жұмыс істейді. Бірақ Қазақстанның осы ұйымдарға ұзақ мерзімді қатысуының нақты кепілдігі жоқ және режим өзгерген жағдайда Ресейдің ұстанымы белгісіз түрде қалыптасады, яғни ол өзінің стратегиялық маңызды

көршісін тыныштықпен жібере ме, әлде Украинамен ұқсастығы бойынша қатаң шаралар қолдана ма деген орынды сауалдардың бар екендігін айта кету керек. Ресейдің сыртқы саясаттағы айла-шарғысының тағы бір жарқын мысалы Либияны басып алуына реакциясын келтіруге болады, себебі соңғы уақытта екіжақты қарым-қатынастар достық, тығыз және өзара тиімді байланыстармен сипатталғанына қарамастан, Ресей Муммар Каддафи режимінің заңдылығын жоққа шығарған еді.

Орта мерзімді келешекте Қытай саясаты экономикалық процестердің мақсаттылығы мен циклдік сипатына негізделген. Сондықтан, қалай болғанда да Қытай Қазақстанның жақын арада жұтылатынына сенімді. Қазақстанның саяси-экономикалық аспектілерге қатысты қазіргі саясаты Ресей үшін де, Қытай үшін де өте қолайлы.

4) Билік уәде еткен болашақтың жағымды бейнелерінің тапшылығы. Болашақ өмірге қатысты күйзеліске толы, таң қалдыратын жағдайлардың туындауымен байланысты проблемалар кез келген қоғам үшін жаңалық емес. Саяси режимнің тұрақты жұмыс істеуі үшін қоғамның болашақты елестетуі өте маңызды екені белгілі.

Ел басшылығы қазақстандық қоғамның жалпы жағдайын жақсарту жөніндегі саясатты белсенді жүргізіп жатқанына қарамастан, оны іске асыру және бақылау тетіктері тиімсіз. Мұның салдары әр түрлі елдегі саяси және әлеуметтік жағдайдың шиеленісуінен, қаржылық дағдарыстан бастап, биліктің сабақтастығы мәселелеріне дейін. Қазіргі уақытта қазақстандықтарды алаңдатып отырған маңызды мәселелердің бірі – биліктің алдағы ауысуы.

Қазақстандық және ресейлік сарапшылар жүргізген түрлі әлеуметтік сауалнамаларға сәйкес Қазақстандағы оптимизм деңгейі айтарлықтай өзгеруде. Мәселен, уақытша саяси тұрақтандыру кезеңінде (2000 жылдардың ортасында) қазақстандықтар елдің болашағына 73%-ға сенімді болса, ал наразылық көңіл-күйінің белгілі бір бөлігін радикалдандыру, террористік тәуекелдердің өсуі, мемлекетті әртүрлі деструктивті жағдайларды тиімсіз басқару кезінде (2011 ж.) бұл көрсеткіш 45,3%-ға төмен-

деуі байқалады. Ұсынылған деректерден болашақтың белгісіздігіне байланысты қазақстандықтардың алаңдаушылық деңгейі жылдан жылға артып келеді деген қорытынды жасау қажет.

Күн санап өсіп келе жатқан дінге деген құштарлық тек жастар арасында ғана емес, ересектер арасында да алаңдаушылықтың күшеюінің айқын дәлелі [10]. Дәл осы және болашақтың жағымды бейнелерінің тапшылығы адамды қазақстандық қоғам үшін белгілі бір дәрежеде нормаға айналған діннен тірек іздеуге мәжбүр етеді.

5) Субъект және оның көшбасшылары ретінде оппозицияның болуы. Сирия оппозициясының негізгі өзегі – демократиялық өзгерістерді Үйлестіру кеңесі, ол бейбіт наразылықтарды қазіргі режимді құлатудың жалғыз мүмкін әдісі ретінде насихаттайды және Сирияның ішкі істеріне шетелдік араласудың кез келген мүмкіндігін жоққа шығарады. Бірақ мұндай қағидаттар кеңеске Сирия Ұлттық кеңесі мен Еркін Сирия армиясының атынан жүйеден тыс оппозициямен диалог орнатуға мүмкіндік бермеді. Жалпы, сириялық оппозиция гетерогенділікпен және демонстранттардың талаптарын нақты айтатын, олардың мүдделерін қорғайтын, сондай-ақ басшылықпен нәтижелі диалог жүргізе алатын күшті көшбасшылардың болмауымен сипатталады. Сирия жастары, әсіресе жоғары мектеп жағдайында, үкіметті қолдайтындықтарын көрсетті. 2012 жылы қабылданған жаңа бұқаралық ақпарат құралдары туралы Заңға сәйкес оппозициялық күштерге еркін пікір білдіру үшін кең өкілеттіктер беріледі.

Қазақстандағы саяси оппозиция саяси процестен шығарылмайды, алайда сайлауға қатысуға, тіпті кейбір парламенттік өкілдік алуға белгілі бір мүмкіндігі бар. Оппозициялық күштің болуы және шектен тыс белсенділігі, егер ол бүкіл саяси спектрдің жағдайын жеткілікті түрде қадағаламаса және білмесе, билеуші билік үшін қауіпті. Осыған байланысты мемлекет билік пен әкімшілік ресурстарды пайдалану арқылы оны іс-әрекетте және өкілдікте қатаң түрде шектеді. Шектеудің тағы бір себебі және оппозицияны басқару әрекеті Орталық Азияның

басқа мемлекеттеріндегі, әсіресе Қырғызстандағы оқиғалар болып табылады.

Қарастырылып отырған фактор орта мерзімді келешекте халықтың көпшілігінің, мысалы, тіпті оппозициялық партиялар ұйымдастыратын, халық алдында азаматтық қоғамның тірегі болып табылмайтын акцияларға қатысуға қызығушылығының жоқтығына байланысты қатты қауіп төндірмейді. Қазақстандықтардың митинглерге қатыспауының себебі осы іс-шараларда тікелей халыққа қатысты проблемалар емес, саяси элита арасындағы жеке шағымдар мен наразылықтар қызу талқылануда.

б) Биліктің күш қолдануға дайын еместігі. Сирияның мемлекеттік армиясы көтерілістерді басу үшін күш әдістерін қолдануға дайын болса да, бұл қазіргі режимнің негізгі қателігіне айналды және болмай қоймайтын дағдарыстан құтқара алмады. Хафез әл-Асад заманынан бері Сирияда ішкі қақтығыстарға қарсы күш құрылымдарын қолданудың белгілі бір дәстүрі қалыптасты, бұл басшылық үшін оң нәтижелерге әкелді. 2011 жылдың Араб көктемі жағдайында мұндай әдістер күтілетін нәтижелерге әкеліп қана қоймай, керісінше оппозициялық күштердің наразылығын күшейтті. Б. Асадтың басшылығы Тунис пен Египеттің тәжірибесін ескермеді, мұнда қақтығыстарды қарулы күштермен шешу бұл шиеленістің кеңеюіне ықпал етті және монархтар режимін құлатуға әкелді.

Қазақстандық шындық биліктің күш қолдануға дайын екенін айқын көрсетті. 2011 жылғы желтоқсандағы Жаңаөзен қаласындағы оқиғалар осының дәлелі болып табылады. Алайда, бұл факторды бір маңызды сәтпен толықтыру керек – қарулы қақтығыстар кезінде биліктің күш қолдануға дайын еместігі. Жергілікті билік органдарының көреген саясаты арқылы сол Жаңаөзенде өз құқықтарын қорғау жөніндегі бейбіт акция қайғылы салдармен жаппай тәртіпсіздіктерге айналды. Бейбіт тұрғындарға атыс қаруын қолдану, оларды қорқыту мемлекеттік құрылымдардың дайындығы мен жетілмегендігінің жемісі болып табылады, бұл билік пен халықтың қарама-қайшылығына әкелуі ықтимал. Психологтардың бақылауларына сәйкес, басылған қорқыныш экспоненциалды

түрде өсуге бейім ашуланшақтық пен агрессияның пайда болу қаупіне әкеледі [11]. Билік органдарының күш қолдануы ешқашан тежегіш емес, керісінше агрессивті мінез-құлықты күшейтеді, ол биліктің өзіне тез қарсы тұруы мүмкін. Қорқыту жағдайды бақылау әдісі ретінде ұлтты біріктірмейді, оны идея біріктіреді.

Қарулы қақтығыстарға қарсы күш қолданудың ықтимал жағдайларына келетін болсақ, Кеңес Одағы кезінде де диверсиялық жұмысты оқыту орталықтары Ресейдің қазіргі аумағында болғанын, сондықтан Қазақстан елдің ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндіретін әскери агрессияны ұйымдастыруға бағытталған барлау қызметтерінің арнайы басқармаларының тиімді жұмысымен мақтана алмайтынын атап өткен жөн. Сонымен, кеңестік кезеңдегі Жаңа Өзендегі толқулар тек Мәскеуден келген орталық органдардың көмегімен бейтараптандырылды.

Тағы бір маңызды мәселе ретінде ислам дінінің өкілдеріне қатысты билік күшін қолдануды айтуға болады. Мемлекетке немесе олардың уағызшыларына адалдық арасында ауытқып отыратын мұсылмандардың бір бөлігін түбегейлі өзгертуі мүмкін қатаң шараларды қолданумен байланысты емес басқа саясатты пысықтау қажет. Егер елдегі мұсылмандар мәртебесінің белгісіздігі, олардың өзара және жалпы қоғаммен бөлінуі туралы мәселе шешілмесе, деструктивті күштер оларды бағынбау әрекеттеріне тартуы мүмкін. Ал діндар адамдар, тәжірибе көрсеткендей, белгілі бір идея үшін бәрін жасауға дайын. Қазақстан халқы Ассамблеясы сияқты институттың жұмыс істеуіне қарамастан, дін мәселесі (әсіресе ислам) Қазақстанның тұрақты дамуы жолындағы ауыртпалықтардың бірі екенін есте ұстаған жөн.

7) Шешілмеген аймақтық және этникалық мәселелер. Сирияның Таяу Шығыстағы басқа елдермен салыстырғанда ерекшелігі оның аумағында әртүрлі аймақтық және конфессиялық топтардың – христиандар, мұсылмандар (сүнниттер, шииттер, алауилер, исмалия-низарилер), друздардың болуы. Біріктірілген қоғамның дамуына Б. Асадтың исламның шииттік тармағының эзотерикалық тармағы – президенттің өзі кіретін алауилердің ресми үстемдігімен

олардың арасында толерантты қарым-қатынас орнатудағы саясаты өз нәтижесін бере алды. Соңғысы онсыз да тұрақсыз конфессияаралық тепе-теңдікті қолдаудағы басшылықтың елеулі олқылығы нәтижесінде елдің бөліктерге бөлінуіне негіз болды.

Соңғы жылдары Сирияда шешілмеген тағы бір мәселе елдің солтүстігінде Түркия мен Ирактан босқандар ағыны және оңтүстігінде друз секталарының саяси талаптары арқылы күрд азшылығын ұлғайту мәселесін де айта кету керек.

Қазақстанның тұңғыш Президенті Н. Назарбаев пен елдің қазіргі басшысы Қ.-Ж. Тоқаев қажетсіз шиеленісті болдырмауға және олардың республиканың саяси жүйесіне ықпалын шектеуге мүмкіндік беретін жүздер (кландар/рулар) арасындағы қатынастардың негізін сауатты тұрғызды. Мәдениетаралық және конфессияаралық диалог құру үшін арнайы институт – Қазақстан халқы Ассамблеясы құрылды. Алайда, елдің әртүрлі этностарының, топтарының, аймақтарының өкілдері арасында жиі жанжалды жағдайлар орын алады. Соңғы 10 жылда белгілі бір мән-жайлар бойынша елден кеткен жергілікті тұрғындар мен оралмандар арасында қалыптасқан шиеленісті қатынастар туралы мәселе жиі қойылуда. Осылайша, ресми БАҚ-та Жаңаөзендегі наразылық акциясын ұйымдастырғандар бұқаралық санада білімі жоқ, сауатсыз адамдармен байланыстырылған оралмандар ретінде көрсетілді. Нәтижесінде билік қоғам мен мемлекет арасындағы дифференциацияны одан әрі күшейтуге қол жеткізді.

8) Ірі бюрократия мен саяси элитаның бірігуі. Көптеген зерттеушілер ірі өндірістің мемлекеттік меншікке ауысуы, ішкі және сыртқы сауданы мемлекеттік реттеу, жер меншігін шектеу нәтижесінде бюрократияның күшеюі және оның басқарушы режимді одан әрі қолдауы байқалғанын көрсетеді. Мұнда тауар өндірушілер мен делдалдар арасындағы бағаны реттеуді белгілейтін Қазақстан Республикасы Табиғи монополияларды реттеу агенттігінің әлсіз жұмыс істеуі айқын байқалады. Тәуелсіз институт ретінде құрылған монополияға қарсы комитетке Қазақстанның саяси билік өкілдері қабылдаған шешімдер қатты әсер етеді, нәтижесінде сыбайлас жемқорлық іс-

әрекеттері сөзсіз орын алады.

9) Билеуші элитаның ішіндегі елеулі қайшылықтар. Белгілі бір елде тұрақтылықтың болуы бірнеше ықпалды қысым топтарынан тұратын саяси элита ішіндегі қатынастардың тұрақтылығына тікелей байланысты.

Сириядағы билеуші элита арасында саяси бірліктің болмауы тәуелсіздік алғаннан және баастықтар билікке келгеннен кейін де олардың арасындағы өткір қақтығыс басталды. 1970 жылы билікке күшті тұлға Х.Асадтың келуі қоғамды күйзелістен уақытша шығарды, саяси партияларды біріктірді және «солшыл» және «оңшыл» баастықтар арасындағы текетіресті оқшаулады. Сириядағы дүрбелеңнің (2011 ж.) негізгі себептерінің бірі – айқын элитаішілік қақтығыс болды.

Қазақстандағы элитаішілік қақтығыстардың басталуы 2001-2004 жылдарға келеді, сол кезде саяси сахнаға көлеңкелі құрылымдар шығып, оппозициялық күштердің жаңдануы орын алды. Олардың арасындағы негізгі күрес олардың қағидаттары мен мұраттарын мемлекеттік және қоғамдық дамуға кеңейту құқығы үшін емес, мемлекет басшысы мен басқа да ықпалды топтардың алдында ерекшелену мүмкіндігі үшін және сол арқылы мемлекеттік және қоғамдық процестерге кетеді. Қазақстанда саяси элитаның бәсекелес күштері арасындағы күштерді орналастыруда, сондай-ақ оларды тұрақты бақылауда ел Президенті ерекше рөл атқарады. Орта мерзімді келешекте басқарушы элита мүшелері арасындағы қатынастардың сипатын белгілеу президенттік институттың мүмкіндіктерімен анықталады. Бұл ереже саяси элита алдында ел басшылығының жоғары мәртебесін көрсетеді, бұл елдегі ықтимал мемлекеттік төңкеріс деңгейін төмендетеді. Алайда, бүгінгі күнге дейін басқарушы элитаның әртүрлі топтары арасындағы қақтығыстарды сақтау елді үлкен тәуекелге ұшыратады.

10) «Мылтықтың тартпасы» рөліндегі дағдарыстық жағдай. Сириядағы көшкін тәрізді қақтығыс процесі 2011 жылдың 26 қаңтарында – әл-Хасаки қаласының тұрғынының өзін-өзі өртеу актісімен өткен алғашқы қоғамдық демонстрациядан басталды. Бұл Сирия халқының қоғам мен мемлекеттің барлық созыл-

малы мәселелеріне «мылтықтың тартпасы» болды, оған – елдегі әлеуметтік-саяси жүйеге қанағаттанбауына; Башар Асадтың авторитарлық билігіне наразылығына; алауи өкілдерінің билік пен әскери құрылымдардағы үстемдігіне наразылығына қарсылықтың өзіндік; 20%-ға жеткен жұмыссыздықтың өсуі; халықтың экономикалық және экономикалық өмірін салтанатты түрде бақылайтын мемлекеттік қауіпсіздік қызметтерінің шексіз өкілеттіктері; билік эшелондарындағы сыбайлас жемқорлықтың экстремалды көрінісі; діни қайшылықтар; күрд мәселесі; ауылдық жерлердегі құрғақшылық кезінде көші-қоннан кейінгі қалалардағы шиеленістің өсуі және Ирактан келген босқындар және т.б. кіреді.

Сириядағы Интернет-ресурстар мен бұқаралық ақпарат құралдарының қызметі демонстранттарды ситуациялық түрде шабыттандырып қана қоймай, сонымен қатар қарқынды халықаралық қауіпсіздік жағдайында халықтың саяси белсенділігінің маңызды катализаторы болды.

Қазақстан ішкі капиталды жинақтаудың едәуір төмен деңгейін көрсетеді, әсіресе Кеден одағы, ал қазір Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде елдің интеграция саясаты кезінен көрінеді. Бұл мемлекеттік құрылымдардың сыбайлас жемқорлық, трайбализм, ішкі элиталық қақтығыстармен бірге елдегі әлеуметтік-саяси жағдайды айтарлықтай тудырады.

Бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілер қазақстандықтардың көңіл-күйіне айтарлықтай әсер етеді. Революциялық қозғалыстар, жалпы алғанда, ресейлік бұқаралық ақпарат құралдарының оларға деген көзқарасы арқылы ұсынылған. Қазақстандықтардың көңіл-күйін «зомбилау» Ресейдің Украина, Араб Шығысы елдеріне қатысты сыртқы саясатын, оның Орталық Азиядағы геосаяси стратегиясын жүргізудің әділдігін белсенді насихаттаудан тұрады. Халық көпшілігінің саяси және құқықтық мәдениетінің төмен деңгейіне байланысты әділеттілік, заңсыздық, мәдени бірегейлік мәселелерін қозғай алатын өндіруші ақпарат үкіметке қарсы күштерге көтеріңкі әсер етуі мүмкін. Бұл көңіл-күйді бүгінде қазақстандықтар арасында жұмыс істейтін түрлі әлеуметтік

желілердегі блогерлік белсенділіктен байқауға болады. Бұл жағдайда режим үшін ықтимал қауіпті электрондық ресурстарды сүзу және желіде зиянды ақпаратты тарату өте қажет. Мұндай тыйым салу шаралары азаматтардың құқықтарына нұқсан келтірмейтінін және демократиялық қағидаттарды сақтамау ретінде әрекет етпейтінін атап өткен жөн – бұл жағдайда демократия халқы арасында жауапкершілік пен парасаттылықтың жоғары үлесін анықтауға ықпал етуі керек. Ел халқы жалған медиа кеңістіктер тарапынан арандатушылықтың, диверсияның таралуына жол бермеу туралы түсінуі керек.

Қорытынды

Осылайша, бүгінгі таңда Қазақстан үшін қарастырылған қауіптер ашық емес, жасырын сипатқа ие және әлі де күрделі және терең құрылымымен ерекшеленетін әлеуетті қауіптермен бірыңғай даму векторлық желісіне қосылмайды. Қазақстандағы саяси жүйенің жай-күйі мен серпіні ықтимал мемлекеттік төңкеріс, ауқымды үкіметке қарсы революциялық қозғалыс туралы біржақты тұжырымдар жасауға негіз бермейді. Алайда, қазіргі қазақстандық жағдайға қаралған қауіп факторлары азды-көпті тән екендігін ескере отырып, мемлекет басшылығы, оның халқы осы мәселеге қатысты қырағылық танытып, қауіп-қатердің жасырын көріністеріне көз жұма қарамауы керек.

Сирияда да, Қазақстанда да саяси шыңның негізі тұлғааралық өзара міндеттемелерге негізделген кланаралық (жүзаралық), отбасылық тепе-теңдік жиынтығы болып табылады. Этникалық және конфессиялық тұрғыдан алғанда, екі елдің халқы өте гетерогенді, бұл мәселені ықтимал қауіп ретінде қояды. Наразылық акциялары мен митингілер, әрине, Қазақстан үшін жаңа құбылыс емес, олар саяси, әлеуметтік сипатта болды. Сирияға келетін болсақ, мұнда саяси демонстрациялар үнемі өткізіліп тұрды және олардың ауқымы бір қаланың шекарасынан асып түсті.

Қазақстанның бірқатар облыстарында, араб елдеріндегі, Қырғызстандағы, Украинадағы революцияларда болған наразылық білдірушілердің митингілері мен демонстрациялары

қазақстандықтардың жаппай санасына әсер ететіні күмәнсіз, кейіннен бұл мәселелер халық үшін нормаға айналуы мүмкін және «жақсы өмірге өзгеріс» үшін революциялық қозғалыстар және тіпті қажеттілігі туралы ойлар болуы мүмкін. Азаматтардың ықтимал қауіптер туралы хабардар болуының белгілі бір деңгейі құпталатыны сөзсіз, бірақ маятникті неғұрлым көп адам тербетсе, соғұрлым күшті болады. Неғұрлым күшті болса, оның амплитудасын тоқтату соғұрлым қиын болады. Басқаша айтқанда, көпшілікке елдің үмітсіздігі, революциялық көңіл-күйдің толқындары туралы экстремалды сипатты көрсетуге болмайды – себебі, қауесеттер тез таралады және дұрыс түсіндірілмейді.

Қаржыландыру

Ғылыми мақала ҚР ҒЖБМ ҒК қаржыландыруы аясында дайындалған (BR21882428 «Постқалыпты кезеңдегі исламның рухани, мәдени, саяси, әлеуметтік құбылыс ретіндегі әсері мен болашағы: Таяу Шығыс және Орталық Азия елдерінің тәжірибесі»)

Әдебиеттер тізімі

- 1 Way L. "The Real Causes of the Color Revolutions" // *Journal of Democracy*. – 2008. – №3(19). – Pp. 55-69.
- 2 Silitski V. "Debating the Color Revolutions: What Are We Trying to Explain?" // *Journal of Democracy*. – 2009. – №1(20). – Pp. 86-89.
- 3 Strigunov K.S., Manoilo A.V. Color revolution in Kazakhstan 2022 // [Электрондық ресурс] URL: https://www.ifimes.org/en/researches/color-revolution-in-kazakhstan-2022/4994?q=Color+revolution+in+Kazakhstan+2022#_ftn1 (Қаралған күні: 10.03.2024)
- 4 Bunce V., Wolchik S. "Debating the Color Revolutions: Getting Real About 'Real Causes'" // *Journal of Democracy*. – 2009. – №1(20). – Pp. 69-73.
- 5 Plattner M., et al. "Reconsidering the 'Transition Paradigm'" // *Journal of Democracy*. – 2014. – №1(25). – Pp. 86-100.
- 6 The World Bank // [Электрондық ресурс] URL: https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/projects-summary?countrycode_exact=KZ (Қаралған күні: 21.02.2024)
- 7 Tovmash E.N. Relations between Kazakhstan and the IMF: new opportunities and the need to coordinate the main directions of stabilization of the Kazakh economy. 2011 // [Электрондық ресурс] URL: <https://articlekz.com/article/7514> (Қаралған күні: 16.02.2024)
- 8 Белковский С. Рейтинг претендентов на революцию. 2005 // [Электрондық ресурс] URL: <http://www.analitika.org/> (Қаралған күні: 23.02.2024)
- 9 Laruelle M. Kazakhstan in the Making

Алияров Е.К., Нуров М.М., Жангужекова Д.Ж.

Legitimacy, Symbols and Social Changes. – Lexington Books, 2018. – 304 p.

10 «Сумеречная зона» или «ловушки» переходного периода. – Алматы, 2013. – 264 с.

11 Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб: Изд-во «Питер», 2014. – 416 с.

Transliteration

1 Way L. "The Real Causes of the Color Revolutions" // *Journal of Democracy*. – 2008. – №3(19). – Pp. 55-69.

2 Silitski V. "Debating the Color Revolutions: What Are We Trying to Explain?" // *Journal of Democracy*. – 2009. – №1(20). – Pp. 86-89.

3 Strigunov K.S., Manoilo A.V. Color revolution in Kazakhstan 2022 // [Jelektronдық resurs] URL: https://www.ifimes.org/en/researches/color-revolution-in-kazakhstan2022/4994?q=Color+revolution+in+Kazakhstan+2022#_ftn1 (Qaralghan kuni: 10.03.2024)

4 Bunce V., Wolchik S. "Debating the Color Revolutions: Getting Real About 'Real Causes'" // *Journal of Democracy*. – 2009. – №1(20). – pp. 69-73.

5 Plattner M., et al. "Reconsidering the 'Transition Paradigm'" // *Journal of Democracy*. – 2014. – №1(25). – Pp. 86-100.

6 The World Bank // [Jelektronдық resurs] URL: https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/projects-summary?countrycode_exact=KZ (Qaralghan kuni: 21.02.2024)

7 Tovmash E.N. Relations between Kazakhstan and the IMF: new opportunities and the need to coordinate the main directions of stabilization of the Kazakh economy. 2011. [Jelektronдық resurs] URL: <https://articlekz.com/article/7514> (Qaralghan kuni: 16.02.2024)

8 Belkovskij S. Rejting pretendentov na revoljuciju. 2005 // [Jelektronдық resurs] URL: <http://www.analitika.org/> (Qaralghan kuni: 23.02.2024) (in Russ)

9 Laruelle M. Kazakhstan in the Making Legitimacy, Symbols and Social Changes. – Lexington Books, 2018. – 304 p.

10 «Sumerechnaja zona» ili «lovushki» perehodnogo perioda. – Almaty, 2013. – 264 s. (in Russ)

11 Bjeron R., Richardson D. Agressija. – SPb: Izd-vo «Piter», 2014. – 416 s. (in Russ)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Есенжол Каниевич Алияров

профессор, саяси ғылымдар докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: aliyarov56@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4173-7100>

Мархаббат Мешитбекович Нуров

PhD, «Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан, email: markhabat-nur@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1219-3298>

Динара Жексенғалиевна Жангужекова

лектор ассистенті, С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, Алматы, Қазақстан, email: dinara.zhanguzhekova@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0009-0004-6584-8261>

Есенжол Каниевич Алияров

профессор, доктор политических наук, Казахский национальный университета им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: aliyarov56@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4173-7100>

Мархаббат Мешитбекович Нуров

PhD, Университет «Туран», Алматы, Казахстан, email: markhabat-nur@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1219-3298>

Динара Жексенғалиевна Жангужекова

ассистент лектора, Казахский национальный медицинский университет им. С.Ж. Асфендиярова, Алматы, Казахстан, email: dinara.zhanguzhekova@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0009-0004-6584-8261>

Essenzhol Aliyarov

Professor, Doctor of Political Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: aliyarov56@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4173-7100>

Markhabbat Nurov

PhD, «Turan» University, Almaty, Kazakhstan, email: markhabat-nur@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1219-3298>

Dinara Zhanguzhekova

Assistant Lecturer, S.Zh. Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Almaty, Kazakhstan, email: dinara.zhanguzhekova@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0009-0004-6584-8261>

КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

¹А.Т. Жиренова, ¹К.О. Оралбек, ²Р. А. Кемербай

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена особенностям функционирования культурной идентичности в контексте современных глобализационных процессов. Авторами принята концепция различения глобализации и глобализма, отстаиваемая А.С. Панариным, А.А. Хамидовым и некоторыми другими. В силу того, что большинство авторов такого различения не проводит, в их позициях содержится множество несогласованностей, противоречий и путаницы. Глобализация в статье рассматривается как присущая всемирно-историческому процессу. Поэтому каждая культура, большая и малая, обладает своим набором идентичностей, которые изменяются и развиваются в процессе её развития. Стратегия и тактика глобализма, базирующегося на идеях неоглобализма и мондиализма, состоит в унификации всех культур, нивелировании всяческих их различий, обеспечивающих их идентичности, в целях управление миром из единого центра в интересах данного центра.

Ключевые слова: идентичность, культурная идентичность, культура, взаимоотношение культур, глобализация, глобализм, антиглобализм, альтерглобализм, модернизация, неолиберализм, мондиализм.

¹Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Автор-корреспондент:
К.О. Оралбек,
kana-akow88-91@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Жиренова А.Т.,
Оралбек К.О., Кемербай Р.А.
Культурная идентичность
в контексте глобализационных процессов // Адам әлемі. – 2024. – №2 (100). – С. 93-104

Жаһандық процестер контекстіндегі мәдени бірегейлік

Аңдатпа. Мақала қазіргі жаһандық процестер аясындағы мәдени бірегейліктің ерекшеліктеріне арналған. Мақала авторлары А.С. Панарин, А.А. Хамидов және басқалары тұжырымдаған жаһандану (глобализация) және жаһандықты (глобализм) ажырату тұжырымдамасын қолдайды. Авторлардың көпшілігі бұл ұғымдарды бір-бірінен ажыратпайтындықтан, олардың ұстанымдарында көптеген сәйкессіздіктер, қайшылықтар мен шатасулар орын алады. Мақалада жаһандану бүкіләлемдік тарихи процестің маңызды бір көрінісі ретінде қарастырылады. Сондықтан әрбір үлкен және кіші мәдениеттердің дамуы барысында өзгертін және дамитын өзіндік ерекшеліктері (бірегейлік жиынтығы) болады. Бір орталықтан, оның мүддесі үшін әлемді басқару мақсатында неоглобализм мен мондиализм идеяларына негізделген глобализмнің стратегиясы мен тактикасы барлық мәдениеттерді біріздендіруге, олардың бірегейлігін қамтамасыз ететін барлық айырмашылықтарды теңестіруге әкеледі.

Түйін сөздер: бірегейлік, мәдени бірегейлік, мәдениет, мәдениеттер арасындағы байланыс, жаһандану, глобализм, антиглобализм, альтерглобализм, жаңғыру, неолиберализм, мондиализм.

Cultural Identity in the Context of Globalization Processes

Abstract. The article is devoted to the peculiarities of the functioning of cultural identity in the context of modern globalization processes. The authors adopted the concept of distinguishing between globalization and globalism, defended by A. S. Panarin, A. A. Khamidov and some others. Due to the fact that most authors do not make such a distinction, their positions contain many inconsistencies, contradictions and confusion. Globalization in the article is considered as inherent in the world-historical process. Therefore, every culture, large and small, has its own set of identities that change and develop as it develops. The strategy and tactics of globalism, based on the ideas of neo-globalism and mondialism, consists in the unification of all cultures, leveling out all their

differences that ensure their identities, in order to control the world from a single center in the interests of this center.

Key words: Identity, Cultural Identity, Culture, Relationship Between Cultures, Globalization, Globalism, Anti-Globalism, Alter-Globalism, Modernization, Neoliberalism, Mondialism.

Введение

Проблема культурной идентичности сегодня актуальна и все чаще становится предметом осмысления современных мыслителей, вслед за проблемой модернизации и глобализации. Наше исследование связывает проблемы культурной идентичности с процессами модернизации и глобализации, так как в современном мире культурная идентификация приобретает все большее значение по сравнению с другими направлениями идентичности. Такое внимание к проблеме «идентичности» в особенности «культурной идентичности» в современном обществе продиктовано объективными процессами глобализационного развития. Современные глобализационные процессы, вызвавшие глубокие социальные трансформации во всех сферах общества, имеют другие, совершенно новые, ранее не известные параметры, которые, в итоге приводят к трансформации социокультурных основ. В странах Запада процесс, начавшийся сначала как технологическая модернизация, как процесс производственного обновления на основе научно-технической революции, приводит к глубоким социальным изменениям, затрагивающим, прежде всего, систему ценностей и культурную идентичность. Культурный фактор является стержневым в современных процессах глобализации. Западная цивилизация, является продуктом широких процессов модернизации, начиная с XVIII века, сложного и глубокого процесса социокультурных изменений, который включает индустриализацию и урбанизацию, сложной профессиональной структуры, индивидуализма и прочее. Осмысление такого сложного многоуровневого социокультурного феномена как «культурная идентичность» не представляется возможным вне контекста глобализации, модернизации и трансформации.

Цель нашего исследования в статье направлена на анализ концепций глобализации, соотношения глобализации и глобализма, влияние глобализацион-

ных процессов, модернизации и трансформации на культурную идентичность современного общества. Актуализация проблемы культурной идентичности связана с процессами модернизации и с наступлением эпохи глобализации проблематика, связанная с идентичностью, претерпела изменения. В своем анализе мы рассмотрим эти изменения, а также проблемы культурной идентичности в контексте процессов глобализации и глобализма и их различие в культурно-историческом развитии.

Методология

Для раскрытия темы статьи были применены следующие принципы: принцип конкретности, принцип развития, принцип историзма, принцип объективизма, категории части и целого, внешнего и внутреннего, взаимодействия и некоторые другие. Эти принципы позволяют выявить историческую взаимосвязь и преемственность таких социальных явлений как модернизация, глобализация, трансформация и актуализация, в их контексте, проблем культурной идентичности, как объективный процесс, имеющий определенные этапы в своем развитии и логику формирования. Принцип историзма и развития позволяет проследить единство социально-культурного развития общества, обнаружить его источник развития, движущие силы, вскрытие его изменений, трансформаций, качественный переход, этапы развития исследуемого феномена глобализации и глобализма, модернизации, трансформации, а также причин актуализации проблем культурной идентичности в их контексте в условиях современной реальности.

1. Общее содержание современных глобализационных процессов

Процессы, которые являются в настоящее время глобализационными, зародились на рубеже XVI и XVII веков и прошли несколько этапов. Началом были модернизационные процессы в Великобритании, Франции и некото-

рых других странах Западной Европы. Обычно модернизацию (по-английски modernization) определяют как переход от аграрного общества к обществу индустриальному, или «современному» (modern). К примеру, И. В. Побережников пишет: «В общем модернизацию можно охарактеризовать как процесс, посредством которого традиционные, аграрные общества трансформируются в современные, индустриальные» [1, с. 59]. Но индустриализация – главная, но не единственная составляющая процесса модернизации. Второй важной составляющей явилась урбанизация и превращение города в главную форму поселения (в феодальном обществе, как известно, центром культурной жизни была деревня да ещё замок феодала).

Тем не менее, индустриализация и урбанизация – существенные феномены, но они являются не основаниями, а следствиями. А в их основании был процесс радикальной трансформации общественных отношений. К. Маркс выделял во всемирно-историческом процессе три типа сменяющих друг друга общественных отношений. Он писал: «Отношения личной зависимости (вначале совершенно первобытные) – таковы те первые формы общества, при которых производительность людей развивается лишь в незначительном объёме и в изолированных пунктах. Личная независимость, основанная на вещной зависимости, – такова вторая крупная форма, при которой впервые образуется система всеобщего общественного обмена веществ, универсальных отношений, всесторонних потребностей и универсальных потенций. Свободная индивидуальность, основанная на универсальном развитии индивидов и на превращении их коллективной, общественной производительности в их общественное достояние, – такова третья ступень. Вторая ступень создаёт условия для третьей» [2, с. 100-101]. Вторая ступень – это капитализм, начало которому и положили модернизационные процессы.

Третья ступень, о которой писал Маркс, ещё не наступила (советский строй содержал некоторые присущие ей элементы, но не дотягивал до неё). Современный мир, следовательно, находится на второй ступени со всеми её плюса-

ми и минусами. Маркс пишет о том, что общественные отношения, характерные для данной ступени являются вещными отношениями, или отношениями вещной зависимости. По его характеристике, это «не непосредственно общественными отношениями самих лиц в их труде, а, напротив, вещными отношениями лиц и общественными отношениями вещей» [3, с. 83]. Но отношения вещной зависимости являются вместе с тем и атомизированными, индивидуалистическими. «В том строе общества, которое мы сейчас изучаем (то есть в буржуазном. – Авт.) отношения людей в процессе производства чисто атомистические. Вследствие этого их производственные отношения принимают вещный характер, не зависящий от их контроля и сознательной индивидуальной деятельности. Это проявляется прежде всего в том, что продукты их труда принимают вообще форму товаров» [3, с. 102-103].

Модернизация, то есть формирование капиталистической формации общества сначала распространилась по всей Западной Европе, а затем стала выходить за её границы. Модернизации подверглись США, а потом и другие страны. Этот процесс экстенсификации благодаря К. Марксу получил название глобализации. В одном из писем Ф. Энгельсу он писал: «Буржуазия переживает новый Ренессанс. Теперь мировой рынок существует на самом деле. С выходом Калифорнии и Японии на мировой рынок глобализация свершилась» (цит. по: [4, с. 192]). К. Маркс имеет в виду, что капиталистически организованный рынок с этого времени охватывает всю Землю по её широте. Но в последние десятилетия XX в. появилось иное понимание феномена глобализации, вернее, появилось множество трактовок. Приведём несколько его трактовок.

Так, в предисловии к своей монографии «Глобализация» (1996 г.) М. Уотерс писал: «...В сжатом виде теорема, которая лежит в основе аргументации данной книги, такова: материальные взаимосвязи локализируются, политические взаимосвязи национализируются, символические глобализируются» [5, р. 9]. Отдавая себе отчёт в том, что он не первый предлагает трактовку данного феномена, он пишет: «Возможно,

наилучшим подходом стала бы попытка определить, где может завершиться процесс глобализации и как будет выглядеть полностью глобализированный мир. В глобализированном мире вся планета будет представлять единое общество и единую культуру. Вероятно, ни это общество, ни эта культура не окажутся гармонично интегрированными, хотя такое исключить нельзя. Скорее, они будут тяготеть к высокому уровню дифференциации, многополюсности и хаосу. Не будет ни централизованного управления, ни жёсткого выбора культурных предпочтений и предписаний. В той мере, в какой культура станет унифицированной, она не будет крайне абстрактной и всеядной в отношении различий и индивидуальных вкусов. Важно то, что территориальный принцип перестанет играть главенствующую роль в социальной и культурной жизни; это будет общество без границ и разделительных линий. Следовательно, мы можем определить глобализацию как социальный процесс, в ходе которого уменьшается зависимость социального и культурного развития от географического фактора» [5, с. 3].

Из процитированного текста видно, что глобализация трактуется как процесс, но процесс не в пространстве, как у Маркса, а во времени. Но и у Маркса имеется понимание глобализации как процесса. Он пишет: «Всемирная история существовала не всегда; история как всемирная история – результат» [6, с. 47]. Человеческая история действительно начиналась с локальных обособленных общностей, которые относились друг к другу как в мирных, так и в немирных отношениях. Эти общности сливались в более крупные объединения, которые могли распасться и в действительности нередко распадались. Но доминирующей тенденцией была тенденция объединения всех человеческих общностей. На определённой ступени развития появились государственные образования, которые также то мирно сосуществовали, то находились в состоянии войны. И тем не менее между ними происходило сближение. Но у каждого из них была своя история, они были всё же разрозненными. И именно капитализм, совершая экономическую экспансию из места

своего возникновения (Западной Европы) в неевропейские страны и на другие континенты стал объединять локальные истории в единую всемирную историю. Маркс поэтому и говорит, что всемирная история до капиталистического способа производства не существовала, а началась с него.

Таким образом, всемирно-исторический процесс может быть определён как процесс постепенной, но неуклонной глобализации, которая наступила с появлением капитализма и не только во временном, но и в пространственном плане. История стала всемирной и глобальной. Это, разумеется, не исключало недружественных и даже военных взаимоотношений между государствами. В природе капитализма заложено хищническое начало, жажда покорения и эксплуатации других народов. И тем не менее процесс дальнейшей глобализации, понимаемой в этом смысле, продолжается до сих пор. Именно так понимает феномен глобализации и А. А. Хамидов. Он пишет: «Человеческая история... начинается с множества историй этнокультурных образований. Такова первая стадия этой истории. Вторая стадия – национально-культурная; это уже история не этносов, а наций. <...> Третья стадия человеческой истории – стадия подлинно всемирной или глобальной Истории. Многообразие культур здесь не элиминируются; они отнюдь не унифицируются; трансформируются лишь их способ существования. <...> Переход человеческой истории на стадию глобальной Истории мы и называем глобализацией» [7, с. 22-23].

В этой трактовке глобализации есть одно «но». Характеристика третьей стадии А. А. Хамидовым напоминает характеристику К. Марксом третьей стадии исторического процесса (см. цитату 2). Но если обратиться к этой Марксовой периодизации, то эпоха отношений личной зависимости, на которой базируется капитализм, – это и есть уже эпоха глобализации. Следовательно, если предположить, что предвосхищаемая Марксом «эпоха свободных индивидуальностей» когда-нибудь наступит, она наступит в уже глобализированном мире. Да и нации и национальные государства появляются уже в капиталистическом мире.

Иную картину глобализации рисует

Т. Фридман. Он выделяет три основных этапа процесса глобализации. Первый этап (он дал ему название «Глобализация 1.0», согласно ему, начался в 1492 г. открытием Америки Х. Колумбом и завершился примерно в 1800 г. «Глобализацию 1.0» Фридман характеризует следующими словами: «Она установила новую размерность: мир перестал быть большим и стал средним» [8, с. 14]. С 1800 г. по 2000-й год длился второй этап, или «Глобализация 2.0». «В этот период, – пишет Т. Фридман, – мир перестал быть средним и стал маленьким» [8, с. 15]. С 2000-го года, согласно ему, начался третий период, или «глобализация 3.0». «Глобализация 3.0, – утверждает автор, – сокращает мир до предела: мир перестаёт быть маленьким и становится крошечным, и в то же время она выравнивает всемирное игровое поле. И если движущей силой Глобализации 1.0 были страны, Глобализации 2.0 – компании, движущей силой Глобализации 3.0 – что и является её уникальной особенностью – становится сформировавшийся потенциал для глобального сотрудничества и конкуренции, который теперь доступен отдельной личности» [8, с. 16]. Но мир не просто стал крошечным. Согласно Фридману, мир утратил свою шарообразную форму. На данном этапе глобализации «круглый мир становится плоским. Куда бы вы ни бросили взгляд, везде иерархические структуры либо вынуждены выдерживать натиск снизу, либо сами преобразуются из вертикальных структур в более горизонтальные, более отвечающие модели равноправного сотрудничества» [8, с. 60-61].

Выражение «плоский мир», – конечно, метафора. Но в этой метафоре имеется и рациональный элемент. Если говорить о мире конца XX – вступившего в свои права XXI века, то можно сказать, что современные информационно-коммуникативные технологии и технологии слежения сделали его плоским, но и не только. Они сделали его всецело просматриваемым, так что человек нигде не может остаться наедине с собой. Но утверждать, что «Глобализация 1.0» началась только со времени открытия Америки, – это ошибка. Есть исторические сведения, что викинги намного раньше высаживались на побережье Америки, а

китайцы посещали Австралию. Но дело не в этом. Подобные контакты, конечно, устанавливали некую связь народов и их культур, но это – эпизодические акции. Сближение народов и культур (постепенное превращение истории во всемирную историю) осуществлялось и помимо этого, и не менее интенсивно. Следовательно, более правильной нам представляется точка зрения К. Маркса и следующего ему А. А. Хамидова.

Приведём другие точки зрения. Так, В. Б. Кувалдин, пишет: «Глобализация – процесс формирования глобального человеческого общества, становления единого мира, в котором глобальные системы не только скрепляют прежде разрозненные фрагменты целого, но и оказывают на них глубокое преобразующее воздействие» [9, с. 37]. Получившееся в результате глобализации общество он называет мегаобществом. При этом он заявляет: «Глобализация становится кому матерью, а кому – мачехой. Пасынки и падчерицы глобализации могут проклинать судьбу, но по большому счёту выхода у них нет. Или они как-то впихнутся в процесс трансформации человеческого сообщества, или окажутся за бортом. Третьего не дано. Времена изоляции – блестящей и не очень – прошли навсегда» [9, с. 48]. Получается, что с его точки зрения глобализация – феномен фатальный и от неё не уклониться. Почти такого же мнения и В. Г. Федотова. «Глобализация..., – пишет она, – это – не то, желательность или нежелательность чего сегодня подлежит обсуждению. Она есть. Её перспективы и угрозы, безусловно, важно исследовать» [10, с. 5]. При этом Кувалдин, Федотова и многие другие постоянно подчёркивают, что глобализация – феномен объективный. Но процесс превращения истории во всемирную историю, отмеченный Марксом, – тоже феномен объективный.

Любопытную трактовку соотношения глобализации и глобализма предложил А. А. Галкин. Он пишет: «Между глобализацией и глобализмом наличие существенное различие. Глобализация – это этап движения человеческого общества к всеобщности и к адекватной ей целостной системе мироустройства в условиях очередного всплеска научно-технической революции. <...> Глоба-

лизм – вариант осмысления нынешнего этапа глобализации и порождённая им своеобразная система ценностей.

Глобализация – явление объективное. <...> В процессе осмысления глобализационных процессов и сложились те подходы, которые, в конечном итоге, образовали своеобразную квазиидеологию – глобализм [11, с. 164 – 165]. Получается, что глобализм – отнюдь не объективный феномен, а всецело продукт неправильного осмысления современного этапа процесса глобализации. Разумеется, эту позицию всерьёз принимать нельзя.

Но есть и иное понимание того процесса, который В. Б. Кувалдин и В. Г. Федотова называют глобализацией. Так, У. Бек пишет, что понятие «глобализация» имеет в виду процессы, в которых национальные государства и их суверенитет вплетаются в паутину транснациональных акторов и подчиняются их властным возможностям, их ориентации и идентичности» [12, с. 26], а также уточняет, что «глобализация есть, выражаясь старомодным языком, диалектический процесс, который создаёт транснациональные социальные связи и пространства, обесценивает локальные культуры и способствует возникновению третьих культур» [12, с. 28]. Он только выражается неточно: он называет глобализацией то, что ею не является, а именно глобализм. К. Х. Момджян справедливо заявляет: «Следует... прежде всего отличать понятия "глобализация" и "глобализм"» [13, с. 39]. Проводить различие между глобализацией и глобализмом (но не как концепцией, а как реальным феноменом) считают необходимым также А. С. Панарин и А. А. Хамидов. Глобализация, согласно двум последним авторам, несовместима с глобализмом.

Практика глобализма, отмечает А. А. Хамидов, – это «регулирование и регламентирование всемирно-исторического процесса из одного единственного центра в одностороннем порядке и только в интересах самого этого Центра» [7, с. 25]. Таким центром являются ведущие капиталистические государства во главе с США. Следовательно, глобализм – это целенаправленно регулируемая глобализация. «Глобальные ресурсы для узко эгоистических интересов меньшинства – вот настоящее кредо "глобализма"...» [14, с.

15], – утверждает А. С. Панарин. Как реакция на устремления глобализма сформировалось анти-глобалистское движение. Оно не является однородным и сколько-нибудь организованным. Одни его группы громят «макдональдсы», другие же организуют конференции и другие учёные форумы. И. А. Уткин пишет: «Негативное отношение к процессу глобализации выражают отнюдь не только малограмотные мексиканские крестьяне и затерянные в джунглях индейцы, поэтому её нельзя списать на счёт недостаточной информированности. <...> Противниками глобализации стали те её жертвы, чьё знакомство с процессом не вызывает сомнений» [15, с. 80]. Ошибка И. А. Уткина состоит в том, что антиглобалисты на деле (вне зависимости, осознают ли они это или нет) выступают не против глобализации, а против глобализма.

В конце прошлого – начале нового столетия стало оформляться движение, которое получило название «альтерглобализм» (или «альтерглобализация»), которое позиционирует себя в качестве «позитивной альтернативы господствующей ныне неолиберальной капиталистической модели глобализации» [16, с. 80]. В России его возглавляют экономисты А. В. Бузгалин и А. И. Колганов. Они пишут: «...Мы сразу и недвусмысленно хотим различать интернационализацию (глобализацию) как противоречивый, но объективный процесс роста интернационального единства технологий, экономики и культур Человечества и глобализацию как характерную для этапа позднего... капитализма социально-экономическую, политико-идеологическую форму глобальной гегемонии корпоративного капитала» [17, с. 8-9]. Альтерглобализм, согласно им, – это иная глобализация. Иначе говоря, они – если это выразить в терминах А. С. Панарина и А. А. Хамидова – первый феномен – это глобализация, а второй – глобализм. А. В. Бузгалин пишет, что альтерглобализм – это «движение, которое все называют "антиглобализмом" и которое мы... будем называть альтерглобализмом...» [18, с. 29] А вот это уже настораживает. Из работ этих авторов следует, что они отнюдь не концептуализируют позицию действительных антиглобалистов, которые претендуют лишь на то,

чтобы глобалисты поделились с ними частью того, что они награбили в мире и продолжают грабить. А. В. Бузгалин и А. И. Колганов ратуют не за это. Они хорошо знакомы с Марксовой концепцией отчуждения и поэтому, полагают они, «альтерглобализм можно было бы назвать движением за преодоление отчуждения во всём многообразии его глобальных видов в отличие от традиционного левого движения как борьбы, прежде всего, против эксплуатации наёмных работников...» [18, с. 40] Таким образом, авторам просто надо было развести глобализацию и глобализм, и тогда им не пришлось бы разъяснять, чем принципиально альтерглобалистское движение отличается от примитивного антиглобализма.

2. Влияние глобализационных процессов на культурную идентичность общества

Как пишет З. Бауман, «можно сказать, что «идентичность» становится призмой, через которую рассматривается, оценивается и изучаются многие важные черты современной жизни» [19, с. 176]. Но так было не всегда. Конечно, сам феномен идентичности в человеческом обществе существовал со времени его возникновения. Люди различали друг друга по полу и возрасту, по силе и ловкости. Позже – по роду занятий, по статусу и т. д. Представители одного племени отличали себя от представителей другого племени и идентифицировали себя через это отличие. Но идентичность и как представление и тем более как проблема не существовала вплоть до конца Средневековья. Конечно, после разложения первобытного строя произошло классовое, сословное и иное расслоение общества, возникло государство и обслуживающие его институты, так что социум разделился по вертикали: на одном его уровне, или полюсе, располагалось гражданское общество (если оно так может называться до образования капитализма), а над ним возвышалась система социальных институтов во главе с государством. Конечно, люди различали богатых и бедных, начальников и подчинённых, самих себя они идентифицировали с той или иной группой, сословием,

классом и т. д. Но идентичность, тем не менее, не составляла проблему, а потому и не артикулировалась.

Изменения начались уже в эпоху Ренессанса, но они затронули лишь города, которые стали центрами культуры, и их население. Подлинные трансформации наступили уже в Новое время. В Западной Европе началась эпоха так называемого первоначального накопления капитала, формирования капиталистической способ производства. Крестьяне массово изгонялись со своих земель, разграблялись государственные и церковные земли и имущество. Так формировалась новая, капиталистическая собственность. «Люди, изгнанные вследствие роспуска феодальных дружин и оторванных от земли то и дело повторяющейся, насильственной экспроприацией, – этот поставленный вне закона пролетариат поглощался нарождающейся мануфактурой далеко не с такой быстротой, с какой он появлялся на свет. С другой стороны, люди, внезапно вырванные из обычной жизненной колеи, не могли столь же внезапно освоиться с дисциплиной своей новой обстановки. Они массово превращались в нищих, разбойников, бродяг – частью из склонности, в большинстве же случаев под давлением обстоятельств» [3, с. 744]. Так осуществлялось первоначальное накопление капитала. Этот исторический этап также получил наименование модернизации. В этой ситуации и актуализировалась проблема идентичности. З. Бауман пишет: «Идентичность как таковая является изобретением модерна» [20, с. 133], т. е. эпохи модернизации. «Идентичность появилась в сознании и практике Нового времени с самого начала как индивидуальная задача. Именно индивиду вменялось искать спасения от неясности» [20, с. 134].

З. Бауман пишет, что процессы модернизации, которыми начался капитализм, привели в движение всё, что было стабильным в прошлые столетия. «Ничто уже не рассматривалось и не могло рассматриваться как данность. <...> “Предначертанность” сменилась “житейскими планами”, судьба – призыванием, а “природа человека”, в какой он был рождён, – “идентичностью”, за которой необходимо следить и которую нужно поддерживать в соответ-

ствующей форме» [19, с. 179]. «Модернити, – пишет Бауман, – заменяет предопределённый социальный положения принудительным и обязательным самоопределением» [19, с. 182].

С наступлением того, что принято называть эпохой глобализации проблематика, связанная с идентичностью, претерпела изменения. Рассмотрим, каково положение проблемы идентичности в контексте процессов глобализации, при этом не вообще, а именно культурной идентичности. Но что такое культурная идентичность? Ответ на данный вопрос зависит от того, как понимается Культура. Культурологи и философы культуры за последние сто с лишним лет выработали так много её определений, что для их собрания и классификации понадобился бы солидный том. Можно принять точку зрения Дж. Вико, согласно которой (в изложении К. Маркса) «человеческая история тем отличается от истории природы, что первая сделана нами, вторая же не сделана нами...» [3, с. 383] Человеческая история в одном из своих аспектов есть история культуры. И как та, так и другая является продуктом человеческой предметной деятельности. В такую трактовку культуры впишутся многие и многообразные её концепции, за исключением субъективистских и натуралистических. Мы и принимаем её в настоящей работе. Тут, правда, встаёт проблема различения культуры и цивилизации. Однако в решении этого вопроса вариантов ответа не меньше, чем в определении культуры. Поэтому мы в нашей краткой статье от него абстрагируемся.

Культурная идентичность является одной из форм идентичности. Идентичность культуры определяется через сопоставление её с другой культурой (с другими культурами). История человечества является в то же время и историей различных форм взаимодействия культур – от мирных и, так сказать, доброжелательных до агрессивно не приемлющих друг друга. В человеческой истории в конечном счёте преобладало положительное начало во взаимодействии различных культур. В противном случае история бы не стала на определённом своём этапе всемирной историей. Наиболее плодотворной формой взаимоотношения культур, в котором выявляется не только идентичность

одной культуры для другой, но и уточняются и их собственные идентичности. Своеобразным методом именно такого взаимоотношения М. М. Бахтин считал принцип вневходимости. «Чужая культура, – писал он, – только в глазах другой культуры раскрывает себя полнее и глубже (но не во всей полноте, потому что придут и другие культуры, которые увидят и поймут ещё больше). Один смысл раскрывает свои глубины, встретившись и соприкоснувшись с другим, чужим смыслом: между ними начинается как бы диалог, который преодолевает замкнутость и односторонность этих смыслов, этих культур. Мы ставим чужой культуре новые вопросы, каких она сама себе не ставила, мы ищем в ней ответы на эти наши вопросы, и чужая культура отвечает нам, открывая перед нами новые свои стороны, новые смысловые глубины. Без своих вопросов нельзя творчески понять ничего другого и чужого (но, конечно, вопросов серьёзных, подлинных). При такой диалогической встрече двух культур они не сливаются и не смешиваются, каждая сохраняет своё единство и открытую целостность, но они взаимно обогащаются» [21, с. 354]. Такое взаимоотношение культур – это, конечно, идеальная форма их взаимоотношения. В реальной же действительности дело обстоит гораздо сложнее. При этом сами культуры не являются субъектами. Они являются продуктами деятельности и взаимоотношений людей – действительных субъектов. Это прекрасно понимал и О. Шпенглер. Он писал: «Две культуры могут соприкоснуться меж собой – при контакте двух людей или же когда человек одной культуры видит перед собой мёртвый мир форм другой культуры в её доступных для восприятия останках. И в том и в другом случае деятелен лишь человек» [22, с. 57]. Именно так следует трактовать приведённые выше слова М. М. Бахтина о взаимодействии культур. Культура сама не устанавливает собственную идентичность. Её устанавливают люди как представители конкретной культуры, конкретного общества и государства. Более того, они создают культурную идентичность.

Следует подчеркнуть, что культурная идентичность одной культуры для другой культуры – это одно, и совсем иное – *внутренняя культурная идентичность*, т. е. идентичность индивидов как живущих

в контексте данной культуры. Культура представляет собой сложно структурированную целостность, структурированную как по горизонтали, так и по вертикали. Поскольку мы не стали в рамках данной статьи проводить различие культуры и цивилизации, то для нас в данном случае общая культура состоит из особенных (в диалектическом смысле) культур: есть материальная культура и есть культура духовная. В свою очередь последняя состоит из научной культуры, культуры религиозной, политической, правовой, эстетической (лишь отдельной сферой которой является сфера искусства) и др. Все эти подразделения общей, единой культуры позиционируют себя другим культурам, дислоцированным в других государственных и иных образованиях. Что касается идентичности отдельного индивида, то, как правило, он обладает большим числом идентичностей, чем культура как целое. Кроме культурной идентичности он обладает и целым рядом других идентичностей – территориальной, профессиональной, возрастной, семейной, спортивной и т. д. В то же время он не обладает и не может обладать всеми теми идентичностями, которые являются присущими культуре как целому.

Влияние глобализационных процессов на культурную идентичность общества не является однозначным. Мы вслед за рядом философов различаем глобализацию и глобализм. Каково положение культурной идентичности в контексте первой, мы вкратце рассмотрели. Теперь рассмотрим её положение в контексте глобализма. По сравнению со Средневековьем мир Нового времени (модернити, по определению З. Баумана) стал динамичным, что и вызвало к актуализации проблему идентичности. В том числе, разумеется, и культурную. Мир Новейшего времени (мир глобализации, а точнее – глобализма) стал ещё более динамичным. Как пишет З. Бауман, «проблема идентичности», преследовавшая человека с самого начала эпохи модернити, изменила свой облик и содержание. Прежде это была разновидность проблемы, которая всегда стояла перед паломниками: «Как попасть туда-то?» Теперь она больше похожа на вопрос, с которым каждодневно сталкиваются бродяги без определённого места жительства и документов: «Куда мне идти?

Куда заведёт меня дорога, по которой я иду?» Задача состоит уже не в том, чтобы найти достаточное сил и решимости через пробы и ошибки, победы и поражения идти вперёд по утоптанной тропе. Она заключается теперь в выборе наименее рискованного поворота на ближайшем перекрёстке, в изменении направления до того, как местность впереди окажется непроходимой или изменится схема дорог, или же пункт назначения переместится в другое место, а то и просто потеряет прежнюю привлекательность. Иными словами, проблема, мучающая людей на исходе века (З. Бауман имеет в виду XX век. – Авт.), состоит не столько в том, как обрести избранную идентичность и заставить окружающих признать её, сколько в том, какую идентичность выбрать и как суметь вовремя сделать другой выбор, если ранее избранная идентичность теряет ценность или лишится её соблазнительных черт. Главной и наиболее нервирующей проблемой является не то, как найти своё место в жёстких рамках класса или страны и, найдя его, сохранить и избежать изгнания; человека раздражает подозрение, что пределы, в которые он с таким трудом проник, скоро разрушатся или исчезнут» [19, с. 185-186].

На смену доминированию модернизма после разрушения СССР и социалистического блока государств, пришло доминирование глобализма. Глобализм базируется на двух теориях – на теории неолиберализма и теории мондиализма. Согласно Д. Стедмен-Джоунзу, неолиберализм – «это основанная на принципах индивидуальной свободы и ограничения полномочий государства идеология свободного рынка, которая связала человеческую свободу с действиями рационального и нацеленного на свою выгоду индивида в сфере рыночной конкуренции» [23, с. 19]. «Согласно этой теории, – пишет Э. Харви, – индивид может достигнуть благополучия, применяя свои предпринимательские способности в условиях свободного рынка, хотя и в определённых институциональных границах – сильного права собственности, свободного рынка и свободной торговли. Роль государства при этом сводится к созданию и сохранению этих институциональных структур. Государство призвано гарантировать, напри-

мер, надежность и целостность денег. <...> Государственное вмешательство в работу рынков (после того, как они будут созданы) должно, согласно теории, ограничиваться необходимым минимумом» [24]. Мондиализм (от французского *le mond* – «мир») – это «движение за объединение мира и его отдельных регионов – Европы, США и др. на федеративной основе с общим всемирным правительством» [25, с. 184] (подробнее см.: [26]). Как и неолиберализм, мондиализм требует введения единой мировой экономики монетаристского типа. Как теория мондиализм ратует за унификацию всего человечества путём преодоления этнического, национального, культурного, цивилизационного, конфессионального, идеологического, мировоззренческого и т.п. разнообразия и своеобразия «за ненадобностью». Какова судьба культурной идентичности в том случае, когда мондиализм утвердится на всей планете, догадаться нетрудно.

«Основной движущей силой процесса глобализации (на деле имеется в виду глобализм. – Авт.) мировой экономики в последние несколько десятилетий, – пишет Т. А. Кузнецова, – являются ТНК. Именно они сегодня главные игроки на глобальной сцене, они осуществляли глобальную экспансию и перекраивали мир в своих интересах по окончании Холодной войны» [27, с. 79]. Но глобализм распространяется не только на экономику и охватывает её, но подчиняет своей власти и политику, и право, и вообще всю культуру. О какой-либо культурной идентичности в этих условиях говорить трудно. Все идентичности в тенденции должны быть нивелированы и всему миру будет навязана одна-единственная идентичность – идентичность осуществителей стратегии и тактики глобализма и их культуры. Глобалисты стремятся ослабить, а в пределе – ликвидировать национальные государства, особенно сильные, способные противостоять. Как пишет Э. Гидденс: «Эпохе суверенных государств пришёл конец» [28, с. 25]. Но, к счастью для человечества, на наших глазах рождается сила, способная противостоять осуществлению хищных намерений глобалистов. Это – организация BRICS. В августе текущего года к ней решил вступить ещё семи государств, а около 20 государств выразили желание и

намерение вступить в неё.

Заключение

В процессе исследования установлено, что термин «глобализация», которым оперирует большинство авторов в мире, не является денотативно релевантным. Авторы, по недоразумению обозначают этим термином два взаимно противоположных феномена. С одной стороны, это глобализация, которая началась вместе с возникновением человеческого общества и истории и которая никем намеренно не контролируется и не управляется, а с другой стороны, – глобализм, который является глобализацией исторического процесса из единого центра, которым является несколько ведущих капиталистических государств во главе с США, исключительно в интересах этого центра. Идеино-теоретическими источниками и основаниями глобализма являются неолиберализм и мондиализм. В контексте глобализации культуры развиваются и, следовательно, множатся их идентичности; в контексте же глобализма культуры унифицируются и набор их идентичностей катастрофически снижается.

Список литературы

- 1 Побережников И.В. Переход от традиционного к индустриальному обществу: теоретико-методологические проблемы модернизации. – М.: РОССПЭН, 2006. – 239 с.
- 2 Маркс К. Критика политической экономии. (Черновой набросок 1857 – 1858 годов). [Первая половина рукописи]. – М.: Политиздат, 1968. – С. 49–559.
- 3 Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Кн. I: Процесс производства капитала. – М.: Политиздат, 1960. – 907 с.
- 4 Аттали Ж. Карл Маркс. Мировой дух. – М.: «Молодая гвардия», 2008. – 406 с.
- 5 Waters M. Globalization. – L.; N.Y.: Routledge, XIV, 185 p.
- 6 Маркс К. Введение. – М.: Политиздат, 1968. – С. 17–48.
- 7 Хамидов А.А. Проблема глобализации без альтернативы: глобализм или анти-глобализм // *Евразия*. – 2005. – № 1. – С. 22–41.
- 8 Фридман Т. Плоский мир: краткая история XXI века. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 603 с.
- 9 Кувалдин В. Б. Глобализация, национальное государство и новый миропорядок // *Полития*. – 2002. – № 2. – С. 37–51.
- 10 Федотова В.Г. Россия в глобальном и внутреннем мире // Модернизация и глобализация: образы России в XXI веке. – М.: ИФ РАН, 2002. – С. 4–30.

- 11 Галкин А. А. О глобализации без иллюзий // Глобализация. Конфликт или диалог цивилизаций? – М.: «Изд. Дом “НОВЫЙ ВЕК”». Институт микроэкономики, 2002. – С. 164–172.
- 12 Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 302 с.
- 13 Момджян К. Об одном многократно упоминаемом процессе... // Сумерки глобализации. Настольная книга антиглобалиста. – М.: ООО Изд-во АСТ: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – С. 38–45.
- 14 Панарин А. С. Искушение глобализмом. – М.: Русский Национальный Фонд, 2000. – 381 с.
- 15 Уткин А. Глобализация: процесс и осмысление. – М.: «Логос», 2002. – 253 с.
- 16 Введение // Альтерглобализм: теория и практика «альтернативного движения». – М.: Едиториал УРСС, 2002. – С. 5–7.
- 17 Бузгалин А., Колганов А. Противоречия глобальной гегемонии капитала (к вопросу о содержании и противоречиях так называемой «глобализации») // Альтерглобализм: теория и практика «альтернативного движения». – М.: Едиториал УРСС, 2002. – С. 8 – 28.
- 18 Бузгалин А. Альтерглобализм: к теории феномена // Альтерглобализм: теория и практика «альтернативного движения». – М.: Едиториал УРСС, 2002. – С. 29–64.
- 19 Бауман З. Индивидуализированное общество. – М.: «Логос», 2005. – 390 с.
- 20 Бауман З. От паломника к туристу // *Социологический журнал*. – 1995. – № 4. – С. 133–154.
- 21 Бахтин М. М. Ответ на вопро редакци «Нового мира». – М.: «Искусство», 1986. – С. 347–384.
- 22 Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой культуры. 2. Всемирно-исторические перспективы. – М.: «Мысль», 1998. – 607 с.
- 23 Стедмен-Джоунз Д. Рождение неолиберальной политики: от Хайека и Фридмена до Рейгана и Тэтчер. – М.; Челябинск: «Социум; «Мысль», 2017. – 522 с.
- 24 Харви Э. Краткая история неолиберализма. Актуальное прочтение. – М.: «Поколение», 2007. – 285 с. // [Электронды ресурс] URL: https://vk.com/doc182701393_411385811?hash=pmFazQkZQOQ53Tvuh9fiMfsRw2lhRXwLVHr4DzV7rzyg (Дата обращения 01.02.2023)
- 25 Политология. Энциклопедический словарь. – М.: Изд-во Московского коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.
- 26 Лыков А. Ю. Мировое государство как будущее мирового сообщества. – М.: «Проспект», 2013. – 247 с.
- 27 Кузнецова Т. А. Глобализация: Смягчить или повернуть вспять? Антиглобализм и альтерглобализм как формы проявления противодействия неолиберальной глобализации // *Человеческий капитал*. – 2020. – №1 (138). – С. 78–84.
- 28 Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. – М.: «Весь Мир», 2004. – 116 с.
- and methodological problems of modernization]. – М.: ROSSPJeN, 2006. – 239 s. (in Russ)
- 2 Marks K. Kritika politicheskoj jekonomii. (Chernovoj nabrosok 1857-1858 godov) [Criticism of political economy. (Rough sketch 1857-1858)]. [Pervaja polovina rukopisi] // Marks K., Jengel's F. Sochinenija. Izd. 2-e. T. 46. Ch. I. M.: Politizdat, 1968. – S. 49-559. (in Russ)
- 3 Marks K. Kapital. Kritika politicheskoj jekonomii. T. 1. Kn. I: Process proizvodstva kapitala [Capital. Criticism of political economy. T. 1. Book. I: The process of capital production] // Marks K., Jengel's F. Sochinenija. Izd. 2-e. T. 23. – M.: Politizdat, 1960. – 907 s. (in Russ)
- 4 Attali Zh. Karl Marks. Mirovoj duh [World spirit]. – M.: «Molodaja gvardija», 2008. – 406 s.
- 5 Waters M. Globalization. – L.; N. Y.: Routledge, XIV, 185 p. (in Russ)
- 6 Marks K. Vvedenie [Introduction] // Marks K., Jengel's F. Sochinenija. Izd. 2-e. T. 46. Ch. I. – M.: Politizdat, 1968. – S. 17-48. (in Russ)
- 7 Hamidov A.A. Problema globalizacii bez al'ternativy: globalizm ili anti-globalizm [The problem of globalization without an alternative: globalism or anti-globalism] // *Evracija*. – 2005. – № 1. – S. 22-41.
- 8 Fridman T. Ploskij mir: kratkaja istorija XXI veka [Disc World: A Brief History of the 21st Century]. – M.: AST: AST MOSKVA: HRANITEL", 2006. – 603 s.
- 9 Kuvaldin V.B. Globalizacija, nacional'noe gosudarstvo i novyj miroporjadok [Globalization, the nation state and the new world order] // *Politija*. – 2002. – № 2. – S. 37-51. (in Russ)
- 10 Fedotova V.G. Rossija v global'nom i vnutrennem mire [Russia in the global and domestic world] // *Modernizacija i globalizacija: obrazy Ros-sii v XXI veke*. – M.: IF RAN, 2002. – S. 4-30. (in Russ)
- 11 Galkin A.A. O globalizacii bez illuzij [About globalization without illusions] // *Globalizacija. Konflikt ili dialog civilizacij?* – M.: «Izd. Dom “NOVYJ VEK”». Institut mikrojeconomiki, 2002. – S. 164-172. (in Russ)
- 12 Bek U. Chto takoe globalizacija? Oshibki globalizma – otvety na globalizaciju [What is globalization? The mistakes of globalism - responses to globalization]. – M.: Progress-Tradicija, 2001. – 302 s. (in Russ)
- 13 Momdzhan K. Ob odnom mnogokratno upominaemom processe... [About one process that is mentioned many times...] // *Sumerki globalizacii. Nastol'naja kniga antiglobalista*. – M.: ООО Izd-vo AST: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – С. 38-45. (in Russ)
- 14 Panarin A. S. Iskushenie globalizmom [Temptation by globalism]. – M.: Russkij Nacional'nyj Fond, 2000. – 381 s. (in Russ)
- 15 Utkin A. Globalizacija: process i osmyslenie [Globalization: process and understanding]. – M.: «Logos», 2002. – 253 s. (in Russ)
- 16 Vvedenie [Introduction] // *Al'terglobalizm: teorija i praktika «al'ternativnogo dvizhenija»*. – M.: Editorial URSS, 2002. - S. 5-7. (in Russ)
- 17 Buzgalin A., Kolganov A. Protivorechija global'noj gegemonii kapitala (k voprosu o sodержanii i protivorechijah tak nazыvaemoj «globalizacii») [Contradictions of the global hegemony

Transliteration

1 Poberezhnikov I.V. Perehod ot tradicionnogo k industrial'nomu obshhestvu: teoretiko-metodologicheskie problemy modernizacii [The transition from traditional to industrial society: theoretical

of capital (on the issue of the content and contradictions of the so-called "globalization") // Al'terglobalizm: teorija i praktika «al'ternativnogo dvizhenija». – M.: Editorial URSS, 2002. – S. 8-28. (in Russ)

18 Buzgalin A. Al'terglobalizm: k teorii fenomena [Al'terglobalizm: towards a theory of the phenomenon] // Al'terglobalizm: teorija i praktika «al'ternativnogo dvizhenija». – M.: Editorial URSS, 2002. – S. 29-64. (in Russ)

19 Bauman Z. Individualizirovanoe obshchestvo [Individualized society]. – M.: «Logos», 2005. – 390 s. (in Russ)

20 Bauman Z. Ot palomnika k turistu [From pilgrim to tourist] // *Sociologicheskij zhurnal*. – 1995. – № 4. – S. 133-154. (in Russ)

21 Bahtin M.M. Otvet na vopros redakcii «Novogo mira» [Answer to a question from the editors of "New World"] // Bahtin M.M. Jestetika slovesnogo tvorcestva. Izd. 2-e. – M.: «Iskusstvo», 1986. S. 347 – 384. (in Russ)

22 Shpengler O. Zakat Evropy. Ocherki morfologii mirovoj kul'tury. 2. Vsemirno-istoricheskie perspektivy [The decline of Europe. Essays on the morphology of world culture. 2. World historical perspectives]. – M.: «Mysl'», 1998. – 607 s. (in Russ)

23 Stedmen-Dzhounz D. Rozhdenie neoliberal'noj politiki: ot Hajeka i Fridmena do Rejgana i Tjetcher [The Birth of Neoliberal

Politics: From Hayek and Friedman to Reagan and Thatcher]. – M.; Cheljabinsk: «Socium№; «Mysl'», 2017. – 522 s. (in Russ)

24 Harvi Je. Kratkaja istorija neoliberalizma. Aktual'noe prochtenie [A Brief History of Neoliberalism. Current reading]. – M.: «Pokolenie», 2007. – 285 s. // [Elektronnyj resurs] URL: https://vk.com/doc182701393_411385811?hash=pmFazQkZO-Q53Tvuh9fiMfsRw2lhRXwLVHp4DzV7rzyg (Data obrashhenija 01.02.2023). (in Russ)

25 Politologija. Jenciklopedicheskij slovar' [Encyclopedic dictionary]. – M.: Izd-vo Moskovskogo kommerch. un-ta, 1993. – 431 s. (in Russ)

26 Lykov A. Ju. Mirovoe gosudarstvo kak budushhee mirovogo soobshhestva [The world state as the future of the world community]. – M.: «Prospekt», 2013. – 247 s. (in Russ)

27 Kuznecova T. A. Globalizacija: Smjagchit' ili povernut' vspjat'? Antiglobalizm i al'terglobalizm kak formy projavlenija protivodejstvija neoliberal'noj globalizacii [Globalization: Reduce or Reverse? Anti-globalism and alter-globalism as forms of manifestation of opposition to neoliberal globalization] // *Chelovecheskij kapital*. – 2020. – № 1 (138). – S. 78-84. (in Russ)

28 Giddens Je. Uskol'zajushhij mir: kak globalizacija menjaet nashu zhizn' [The slipping world: how globalization is changing our lives]. – M.: «Ves' Mir», 2004. – 116 s. (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Айгуль Толеухановна Жиренова

сениор лектор, PhD докторант, Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан, aigul2010713@mail.ru, ORCID ID 0009-0007-1349-7772

Канат Оралбекулы Оралбек

PhD докторант, Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан, kana-akow88-91@mail.ru, ORCID ID 0009-0006-2991-5150

Рауан Амантайұлы Кемербай

И.о. доцента кафедры философии, PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, rauan.a.k@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-0404-8621

Айгүл Төлеуханқызы Жиренова

сениор лектор, PhD докторант, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан, aigul2010713@mail.ru, ORCID идентификаторы 0009-0007-1349-7772

Қанат Оралбекұлы Оралбек

PhD докторант, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан, kana-akow88-91@mail.ru, ORCID ID 0009-0006-2991-5150

Рауан Амантайұлы Кемербай

философия кафедрасының доцент міндетін атқарушы, PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, rauan.a.k@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-0404-8621

Aigul Zhirenova

Senior Lecturer, PhD Student, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, aigul2010713@mail.ru, ORCID ID 0009-0007-1349-7772

Kanat Oralbek

PhD Student, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, kana-akow88-91@mail.ru, ORCID ID 0009-0006-2991-5150

Rauan Kemberbay

Acting Associate Professor of the Department of Philosophy, PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, rauan.a.k@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-04-8621

ДӘРУІШТЕРДІҢ ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ БОЙЫНДАҒЫ ЕЛШІЛІК ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ МЕН РӨЛІ

¹А.Ю. Балтабаева, ¹Г.К. Ахметова, ²С.В. Алимова

АҢДАТПА

Бұл зерттеуде Еуразия құрлығының көптеген елдері мен халықтарын байланыстыратын тек экономикалық тұрғыдан ғана емес, сонымен бірге рухани және мәдени алмасудың ең қуатты арна болған Ұлы Жібек жолындағы дервиштердің миссионерлік рөлі қарастырылады. Сонымен қатар, бұрынғы және қазіргі уақытта бұл процестердегі ең маңызды рөлді исламдық фактор атқарды. Ортағасырлық деректерге сәйкес, IX-X ғасырларда бұл жолдардан өткен негізгі мұсылмандар аймағы болды - Таяу Шығыстан Солтүстік Қытайға дейін. Осы кең аумақтың дамуына мұсылман ғалымдары, теологтары мен зеңгерлері арасында қалыптасқан байланыстар ықпал етті. Ұлы Жібек жолы халықаралық дипломатиялық қатынастар және елшілердің, дін уағыздаушылардың (миссионерлер) жолы болды. Сопылар мен дәруіштер аскеттік өмірді, ұстамдылықты және әлемді кезу жолында діни мақсат ретінде рухани сапар идеясымен қаруланып, өздерінің жеңіл күшімен ислам дінімен әлемнің жартысын жаулап алған. Осылайша, ертедегі сопылық діни идеялар жүйесі жер шарының шалғай түкпірлерінде исламның одан әрі қарқынды таралуының негізін қалағанын байқауға болады. Сонымен қатар, сол жолмен жүрген ғалымдардың, елшілердің, ақын-сопылардың түркі халықтарының және ұлы басшылардың (хандар) дипломатиялық қатынастардың рәсімдері мен елшілердің қабылдау тәртібі туралы тарихи жазбаларында келтірілген деректері қарастырылған. Дереккөздердің талдауы сопы-дервиштердің тек діннің таралуына ғана емес, сонымен қатар, әртүрлі мәдениеттер арасындағы диалогтың нығаюына және дамуына үлес қосқанын, бұл өз кезегінде рухани байланыстардың, тұрақтылықтың, белгілі бір кезеңдегі қоғамның барлық салаларының дамуына әкелді.

Түйін сөздер: Жібек жолы, дипломаттар, миссионерлер, сауда-саттық, түркі, жазбалар, дін.

¹ Ахмет Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан

² Анкара Хажы Байрам Вели университеті

Автор-корреспондент:

А.Ю.Балтабаева,
alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz

Мақаланың сілтемесі:

Балтабаева А.Ю.,
Ахметова Г.К, Алимова С.В.
Дәруіштердің Ұлы Жібек
жолы бойындағы елшілік
қатынастардағы қызметі
мен рөлі // Адам әлемі.
– 2024. – № 2 (100).
– Б. 105-117.

Деятельность и роль дервишей в дипломатических связях на Великом Шелковом пути

Аннотация. В данном исследовании раскрывается миссионерская роль дервишей на Великом Шелковом пути, который являлся мощнейшим каналом не только в экономической сфере, но и в сфере духовного и культурного обмена, связывающего многие страны и народы Евразийского континента. Кроме того, и то, что исламский фактор играл важнейшую роль во всех этих процессах как в прошлом, так и в настоящем. Согласно средневековым источникам, в IX–X века эти дороги относились в основном к мусульманскому региону - от Ближнего Востока до Северного Китая. Развитию всей этой огромной территории способствовали установленные контакты мусульманских ученых, богословов и правоведов. Великий Шелковый путь был путем международных дипломатических отношений как послов, так и проповедников религии (миссионеров). Суфии и дервиши, настроенные в духе аскетизма, самоограничения и скитальчества, вооружившись идеей духовного путешествия как религии-

озной самоцели, «принесли на своих плечах» ислам, завоевав своей мягкой силой полмира. Таким образом, система религиозных представлений раннего суфизма заложила основу для последующего более динамичного распространения ислама в отдалённых уголках планеты. Кроме того, рассмотрены исторические записи ученых, послов, поэтов-суфиев тюркских народов и великих деятелей (ханов) о дипломатических отношениях и порядке приема послов. Анализ первоисточников свидетельствует и доказывает, что суфии-дервиши внесли неоценимый вклад не только в распространение религии, но и в то же время способствовали укреплению и развитию диалога между различными культурами, что в свою очередь привело к укреплению духовных связей, стабильности, постоянству и развитию всех сфер общества данного периода.

Ключевые слова: Шелковый путь, дипломаты, миссионеры, торговля, тюрки, письменность, религия.

Activities and Role of Dervishes in Diplomatic Relations on the Great Silk Road

Abstract. In this study, since ancient times, the Great Silk Road has been a powerful channel not only in the economic sphere but also in spiritual and cultural exchange, connecting many countries and peoples of the Eurasian continent. In addition, the Islamic factor played an important role in these processes both in the past and present. According to medieval sources, in the 9th-10th centuries, the main Muslim region passed along these roads - from the Middle East to Northern China. Throughout this vast territory, contacts were established between Muslim scientists, theologians, and jurists. The Great Silk Road was the way of international diplomatic relations ambassadors, and preachers of religion (missionaries). Sufis and dervishes, in the spirit of asceticism, self-restraint, and wandering, armed with the idea of spiritual travel as a religious end in itself, "brought Islam on their shoulders," conquering half the world with their soft power. Thus, the system of religious ideas of early Sufism laid the foundation for the subsequent more dynamic spread of Islam in remote corners of the planet. In addition, historical records of scientists, ambassadors, Sufi poets of the Turkic peoples, and great figures (khans) about diplomatic relations and the procedure for receiving ambassadors are considered. Analysis of primary sources testifies and proves that Sufi dervishes made an invaluable contribution not only to the spread of religion, but at the same time contributed to the strengthening and development of dialogue between different cultures, which in turn led to the strengthening of spiritual ties, stability, permanence, and growth all spheres of society of a given period.

Key words: Silk Road, Diplomats, Missionaries, Trade, Turkish, Writing, Religion.

Кіріспе

Ұлы Жібек жолы Алдыңғы Азия, Кавказ, Орталық Азия және Қытай халықтарының экономикалық және мәдени дамуында маңызды рөл атқарды. Ол тек технологияның таралу арнасы ретінде ғана емес, әлеуметтік-мәдени, саяси және экономикалық инновациялар, сонымен қатар трансконтиненталдық рухани интеграцияның көрсеткіші болды. Ежелден Ұлы Жібек жолы көптеген мемлекеттер мен Еуразия континентінің халықтарын тек экономикалық тұрғыдан ғана байланыстырған емес, сонымен бірге рухани және мәдени алмасудың үлкен арнасы болды. Өткен заманда да қазіргі уақытта да бұл процестердің ең маңызды рөлін исламдық факторы орын алған [1, 8 б.].

Ежелгі және ерте орта ғасырларда Ұлы Жібек жолы Халықаралық дипломатиялық қатынастар және елшілердің жолы болды. Елшілер ел-

дер арасындағы қарым-қатынас орнату миссиясын орындап қана қоймай, сонымен қатар миссионерлер мен көпестер қызметін де атқарған.

Саяхатшылар Жібек жолы бойымен жан-жақты және сансыз тармақтар мен маршруттар бойынша жылжыды әлемді тануға ұмтылған адамдар, олар өз дәуірінің географиясын қалай бейнелегені туралы жазбалар қалдыған. Көптеген зияратшылар киелі жерлерге, бүкіл әлемге белгілі жәдігерлерге тағзым етуге барды, арасында әрқашан шытырман оқиғаға толы саяхатшыларда болатын [2, 165 б.].

Ұлы Жібек жолы б.з.д. II ғасырдан бастап XVI ғасырға дейін экономикалық, мәдени, саяси байланысқан сауда жолдарының жалпылама атауы, Орталық Азия арқылы Қытай мен Алдыңғы Азия, Еуропа, Кавказ және басқа аймақтар. М.Р.Гасановтың пікірі бойынша «Ұлы Жібек жолы буындары жекелеген халықтар мен мемлекеттер қызмет ет-

кен үлкен тізбек болды. Ол кішігірім тар жолға мүлдем ұқсамайтын, ені үлкен мәдени-экономикалық кеңістікті қамтитын бір, тіпті бір жарым мың километр болатын» [3, 8 б.]. Әйгілі сауда жолдары түрлі идеяларды, мәдениеттер мен ағымдарды, діни нанымдарды тарату арнасы қызметін атқарды, соның ішінде ислам. Көбінесе діни мектептердің (тариқаттар) тапсырмасы бойынша керуендермен жүріп келе жатқан сопылар Үндістаннан Мысырға дейін ислам мәдениеті мен білімінің орталықтарын құрып, ислам идеяларын уағыздады.

Қиыр Шығыс пен Оңтүстік Азияны сауда жолдарымен байланыстыратын Оңтүстік-Шығыс Азия 7-8 ғасырлардан Араб түбегімен Азия. Сондай-ақ мұнда керуендермен келген араб саудагерлері мен дервиштері де исламдандырған. Нәтижесінде бүгінде аймақта үлкен мұсылман қауымдары бар, ал ислам Брунейде мемлекеттік дін болып табылады.

Мұсылман қауымдарының жолаушы дәруіштер (сопылар) арқылы құрылуына ясавийлік, накшбандийлік, бекташийлік секілді сопылық тариқаттардың пайда болу тарихын айтуға болады. Сопылық табиғаты «эзотерикалық» болып табылады және Мұхаммед пайғамбар мен оның сахабаларынан тікелей әрбір сопылық ұстазға илаһи рақымдылықты (силсила) шежірелік жолмен жеткізуді уағыздайды. Мысалыға, «Ясауи шейхтері» керемет ғажайыптар жасады, олардың көмегімен олар Өзбек ханды ислам дініне сендірді, сонымен қатар Алтын Орданы исламдандыруға, оның билеушілерін ерекше қабілеттерімен жаулап алуға көп еңбек сіңірді. Қожа Ахмет Ясауи сопылықты таңдамалы адамдардың ғылымы емес екенін, оны адамдардың көпшілігі өз игілігіне пайдалана алатынын нанымды түрде дәлелдеген. Дегенмен, Исламның басқа бағыттарына қарағанда, Ахмед Ясауи әйелдердің де рухани өрлеу жолын ұстануға болатынын жоққа шығармады. Дала әйелдері отырықшы аймақтардағы әйелдерге қарағанда көбірек еркіндікке ие болды, сондықтан мұндай әрекет оған көптеген дала әйелдерін әкелді.

Бекташийлікте мысал бола алады (Түркия, Анадолы), қазір «алевилер» деген атпен белгілі және әртүрлі дерек-

тер бойынша, ел халқының 10-нан 20%-на дейін қамтиды [4, 15 б.]. Сопылық бауырластықты Рум сұлтандығы аумағынан Хорасаннан келген сопы қажы Бекташ Вели (XIII ғ.) құрған. Түркілер мен моңғолдар көшпенділері арасында уағыз айту арқылы, бекташилер оларды бірте-бірте шамандық тәжірибеден алшақтатып, Исламды сопылық түрінде енгізді. Ю.А. Аверьянов бекташилердің әлеуметтік рөлі туралы бірқатар зерттеулерге назар аударады, атап айтқанда, О.Л. Барқан «Отаршыл дәруіштер» термині олардың шөлді және қараусыз қалған жерлерді Осман империясының жерлері: Анадолы және Балқан елдері игерудегі белсенділігін атап көрсетеді [4]. Бекташи бауырластығы Анадолы тұрғындарының рухани өміріне әсер етті, Қызылбаш («қызылбас») сектасының таралуында көрініс тапты.

Дегенмен, ислам діні өмір сүрген ғасырлар бойы сопылық ағым өзінің беделін жоғалтпаумен қатар, бүгінде Шығыс пен Батыс руханиятын байланыстыратын өзіндік көпір болып саналады.

Әдіснама

Зерттеуде бірінші кезекте философия тарихындағы ойшылдардың еңбектеріне шолу жасай отырып, сол қоғамда көтерген мәселер бүгінгі таңда да, өзектілігін жоғалтпағанын көруге болады. Мақалада негізінен философиялық тұрғыдағы теориялық-әдіснамалық ұстанымдар мен заңдылықтар, әдіс-тәсілдер жүйесі қолданыс тапты. Зерттеу процесі барысында батыстық, ресейлік және отандық тарихи, философиялық ғылымдардың белгілі зерттеушілерінің идеялары мен қағидалары келтірілді. Нақтырақ айтқанда, бұл мақаланың әдіснамалық негізінде Жібек жолы бойындағы дипломатиялық және миссионерлік қызметі мен рөлін түсіндіруде герменевтикалық талдау, жүйелі көзқарас, жалпыдан нақтыға өту, түйіндеу және қорытындылау әдіс-тәсілдері қолданылып, философиялық, тарихи, дінтану, мәдениеттанулық және жалпы ғылыми ізденістер жасалды. Тақырып аясында теориялық негіз ретінде қолжазбалар, шетелдік және

отандық ғалымдардың еңбектері мен зерттеулері қарастырылды.

Негізгі бөлім **Ортағасыр Жібек жолының елшілері** **мен миссионерлері**

Жібек жолының жүйесі адам денесіне нәр беретін тарамдалған қан тамырларына ұқсайды. Ол Евразиядағы барлық мемлекеттер мен халықтарды бір-бірімен жалғастырып тұрған. Ежелгі түрік, қарахан, қыпшақ қағанаттары мен хандықтары, Моңғол империясы жоғарыда көрсетілгендей белсенді халықаралық саяси қатынастарға қатысты. Қытай, Халифат, Иран, Византия және басқа мемлекеттердің елшілерін қабылдаған қағандар мен хандар мемлекет билігінің, сондай-ақ олардың жеке қадір-қасиетінің тиісті дипломатиялық рәсіммен қолдау көрсетуіне үлкен мән берді.

Рәсімнің барынша салтанаттылығында елшіні қабылдаған мырзаға, елші жіберген билеушіге, елшінің өзіне құрмет көрсетуге бағытталған. Жазбаша дереккездердегі жоғарыда келтірілген үзінділерден көрінетіндей, қабылдау рәсімі келесі іс-шаралардан тұрады: кездесу, жеке қабылдау және қонақ ету (дастархан жаю), дипломатиялық хабарламалар мен сыйлықтар алмасу, ең соңында, елшілік өз қызметін атқарғаннан кейін, дипломаттарды шығарып салу.

XI ғасырдағы «Сиасет-наме» еңбегінде жалпы қабылданған нормалардың кез келген бөлшектерін елемеуге жол бермейтіндігін көрсететін дипломатиялық рәсімдердің ерекше жиынтығы берілген. Елшілерді өз елдерінің шекарасында қарсы алып, егемендік сарайына дейін шығарып салу керек болды. II Юстианның Византия елшілігі түріктер жеріне кірген кезде қарсы алды. Дәл осы жерде гректер мен олардың мүлкі тазарту рәсіміне ұшырады. Штаб-пәтерге келген елшілер мен елшілік мүшелері штаб-пәтердің өзінде де, одан алыс емес жерде де бір бөлмеге жайғасты. Дәл осы жерде Земарх түріктер үшін «тамаша» дастархан жайып, содан кейін қағанның қабылдауларына қатысты.

Кейбір жазба деректерде түркі елдерінің басқа елдердегі елшіліктері олар-

ды аккредитациядан өткен мемлекеттердің есебінен болғанын куәландырады. Сондықтан өзара елшіліктерді ұстауға кететін шығындарды түрік билеушілері көтерген болса керек [2, 201 б.].

Жібек жолы XIII-XIV ғасырларда қайта жанданды. Бұл құрлықтағы саяси жағдайларды дипломаттар (елшілер) мен ірі саудагерлердің (көпестердің) және басқа саяхатшылардың талап-талғамдары реттеп отырды. Жібек жолы шеңберіне ену қарсаңында Қазақстанның Оңтүстігі мен Жетісу қандай жағдайда еді дегенге келсек: Бұл жерде көшпелі түрік тайпалары мен отырықшы халықтар ежелден қалыптастырған төл мәдениет өркендеген болатын. Оның үстіне этникалық жағынан алғанда көшпенділер де, отырықшы тұрғындар да туыстас немесе біркелкі этникалық-саяси қауымға бірлескен тайпалар еді [5, 9-10 бб.].

Француз королі Людовик IX-ның моңғол ханы Мөңкеге жіберген дипломатиялық елшісі, жиһанкез сопы (монах) Вильгельм Рубруктың айтуынша Жібек жолы Икиогузден қарлұқ жабғаларының астанасы – Қаялыққа (Қойлаққа) барады. Қала даңқы өзінің базарларымен шықты, онда мұсылмандар мен қатар өздерінің шіркеулері бар христиан дініндегілер де тұрады. Қаялыққа жақын жерде Жібек жолын кесіп өтетін христиандар селосы бар [5, 15 б.].

Парсының атақты ақын-сопысы Ж.Руми (1207-1273) өзара мәдени алыс-берістер мен өзара түсінушілікті асқан шабытпен жырлаған. Руми былай жазды: «Кейде түрік пен үнді оп-оңай ортақ тіл табыса кетеді. Кейде екі түрік бір-бірін жаттай сезінеді. Ендеше жанмен ұғынысу тілі дегеніміз – мүлде бір басқа нәрсе; бір тілдестіктен жанмен ұғынысу тілі қымбат». «Дін жүрегі» атанған абзал ақын Конье қаласында қайтыс болған кезде оны ақтық сапарға шығарып салуға мұсылмандармен қатар христиандар да, иудейлер де, буддаға табынушылар да бірлесіп қатысқаны тектен тек емес [5, 27 б.].

Сонымен қатар, Жібек жолы арқылы жан-жаққа діни ой-пікірлер де таратылды. Миссионерлер (басқа діндегілер арасына өз дінін, әдет-ғұрпын уағыздайтын, насихаттайтын адам) өз діндерін алыс елдерге алып барды. Үндістаннан Орта азия

мен Шығыс Түркістан арқылы Қытайға, Кореяға, Жапонияға буддизм келген. Вавилоннан иран мен Закавказье арқылы иудей діні тарайды. Жібек жолы буддизммен қоса Батыстан Шығысқа қарай христиан және ислам діндерінің кең өріс алуына себепкер болды. Сириядан, иран мен арабтан әуелі христиан діні, артынша ислам діні таратылды [5, 30 б.].

VIII-IX ғасырлардағы оқиғаларды әңгімелейтін жазба деректер Оңтүстік Қазақстанды исламдандыру барысына айғақ бола алады. Нух Ибн Асад 840 жылы Испиджабты өзіне бағындырды [6, 75 б.] 859 жылы оның інісі Ахмед ибн Асад Шавгарға жорық жасап, сол жерде мыңдаған адамды таяққа жыққан [7, 268 б.].

Мұсылмандық табынушылыққа өте мөте құлай берілгендер Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанды 766 жылы жаулап алып, онда саяси билігін жүргізіп тұрған қарлұқтар болды. Олар мұсылман дінін, тіпті сонау Мехди халиф (775-785) кезінде қабылдады деген пікір де бар [8, 39 б.]. Алайда, бұл олардың бәрін бірдей қамтымаған тәрізді, өйткені қарлұқтарға қарайтын Таразды Исмаил ибн Ахмед 893 жылы басып алып, «осы қаланың бас шіркеуін мешітке айналдырды» [7, 315-316, 318 бб.].

X ғасырдың басында ислам дінін караханидтер әулетінің рубасы Сатук қабылдады, ал оның ұлы Богра-хан б. Мұса 960 жылы исламды мемлекеттік дін деп жариялады.

Жаңа дін бірте-бірте көшпенділер арасында да тарала бастады. Бұл жерде Ибн Хаукаль Фараб пен Кенджида және Шаш арасында көшіп жүрген түркі-мұсылмандар туралы мәлімет береді [9, 184 б.].

Сондай-ақ, ислам дінінің XI-XII ғасырларда қыпшақтар арасына да тарағаны жөнінде деректер бар [10, 234 б.].

X ғасырдың басында Қазақстан даласы арқылы Еділ бұлғарларына саяхаттаған дипломат, бағдат ғұламасы Ибн Фадланның «Жазбаларында» түркі көшпенділерінің рухани өмірі туралы қызықты мәліметтер сақталған. Ибн Фадлан оғыздарды мұсылмандандырудың объективті алғышарттары пісіп-жетілген терең әлеуметтік және рухани дағдарыс кезеңдерінің куәгері болды. Оғыздар

мұсылман көпестері мен Мавераннахр мен Хорезмнен келген миссионерлермен араласып, Ислам, Құран туралы естіп білген. Олар өздерінің өмір сүру салты туралы көбірек ойлана бастады және ислам дініне мойынсұнушылардың айқын артықшылықтарын мойындай отырып, Исламға бет бұруы бұл халықтардың сенімі екенін түсінді [11, 138 б.].

Исламды таратуда Орталық Азия көпестері маңызды рөл атқарды. Исламның таралу процесі және әсіресе оғыз қоғамындағы идеологиялық күрес, ондағы сопылық шейхтердің рөлі фольклор ескерткіштерінде көрініс тапты. Әрине, гиперболизация туралы эпикалық кейіпкер үшін; онда нақты оқиғалар «ғажайыптар» алады. Бірақ ауызша халық шығармашылығы шығармаларында біз олардың тағдырға қатысты маңызды шешімдеріне халықтың рухани өзін-өзі бағалауын және исламға деген шынайы жанашырлығын көреміз [11, 140 б.].

X-XIII ғасырдың басында басқа түркі тілдес тайпалар да ислам дініне қосылды: қимақтар, қыпшақтар, печенегтер. Печенегтер Қазақстанның Сырдария даласының тумалары, бірнеше көші-қон толқыны нәтижесінде олар Еділдің батысына қарай жылжыды.

Тарихшылар қимақтар мен мұсылман елдері арасындағы сауда қатынастарын жақсы біледі (Ұлы Жібек жолы жолдары бойында). Ислам елдерінен келетін керуендер құрамында саудагерлер ғана емес, ғалымдар, дипломаттар, сопылар да болды (біз жоғарыда ғалым Тамим ибн Бахрдың қимақтар арасындағы миссиясын айттық). Ол тыйым салынған мұсылмандардың (арабтардың, бұхарлардың, хорезмдіктердің, Қарахан түркілері) үшін Ертіс өңірінде із-түзсіз өткен халқының рухани өмірі. Одан әрі қимақтардың біразы болуы мүмкін Қарахандық мұсылмандармен әскери қақтығыс кезінде олар жеңіліске ұшырап, күшпен исламданды. Көбінесе түркі мұсылмандары оларды исламды қабылдауға мәжбүрлеген. Соғыстар тыныштық кезеңдерімен ауыстырылды, бұл кезеңде қимақтар мен Жетісудың мұсылман қалалары арасында қызу сауда болды және Шығыс Түркістан. Шығыс деректеріне сүйенсек, қимақтардың өздерінде отырықшы өмір салтының элементтері болды; 16 қимақ қаласы ту-

ралы айтылады, олардың көпшілігі саудада орналасқан тректер. Қимақтардың отырықшы және жартылай отырықшы топтары бидай, арпа, тіпті күріш өсірді. Қимақ қағанаты ортағасырлық авторлардың суреттеуінде бай және күшті мемлекет ретінде көрінеді. Әсіресе қала халқы мұсылман өркениетінің жетістіктерін белсенді түрде алды [11, 145-146 бб.].

Әдетте елшіні қабылдау киіз үйде өтетін. Қаған қаласа қонақтарды көшпелі өмірдің сән-салтанатымен таң қалдырғысы келсе, кейінгі кездесулерді әртүрлі бөлмелерде өткізген. Олардың қабырғалары ең ашық түсті қымбат жібектермен ілінді. Бөлмелердің үлкен болғаны сонша, қаңқадан басқа күмбездің өзі алтын жапырақтармен оралған ағаш бағандармен тірелген. Алтынмен жасалған гүлдер киіз үйдің қабырғаларын безендірді. Еденге төсеніш, кілем төселген. Белгілі бір деректер бойынша, ерекше дипломатиялық қабылдаулар киіз үйден тыс жүргізілген. Түргештерде Хишаманың елшісінің қабылдауы осындай пішінде өткен. Шабалио қағаны киіз үйге кірер алдында васалиеттің дәстүрлі сөз тіркесін айтқан. Сиунну ордасында көшпенділердің рәсімдерін орындауға бас тартқан елшілерді киіз үйге кіргізбеген. Мұндай әдет-ғұрып түріктерде де болған деп болжауға болады [12, 113-114 бб.].

Шетелдік елшілерді қабылдау рәсімі және ежелгі дәуірде болған ауызша дипломатиялық сөздерді жеткізу тәжірибесі түркі ортасы көнелік пен дәстүршілдіктің ізін қалдырады. Онда музыкалық сүйемелдеуді қоспағанда және, мүмкін, кейбір мемлекеттік регалия, немесе ірі көрші мемлекеттердің дипломатиялық рәсімінен көшіру байқалмайды. Оның кейбір элементтері VI ғасырдың ортасына қарай мың жылдан астам болды. Олар Түрік қағанаты құлағаннан кейін де өмір сүре берді. Дамыған рәсім шетелдік елшілерді қабылдау түркі мемлекетіндегі дипломатияның маңызды әлеуметтік институтқа айналғанын дәлелдейді. Л.Н. Гумилев өте орынды атап өткен, түркілер, ғұндардың ұрпақтары, ата-балары туралы ештеңе білмеген, Шыңғыс ханның моңғолдары сияқты түріктер туралы ештеңе білмеді. Олардың ара-

сында көмескі кезеңдер болды [13, 340 б.]. Дегенмен, дәстүрлі элементтер елшілік сөздері, сондай-ақ фольклорлық шығармалар (мағынасы Оғыз-қаған туралы аңыз) белгілі бір дәрежеде көмескі кезеңдердің тұманын сейілтіп, белгілі бір сабақтастықты айғақтайды, өзгермелі далалық мемлекеттік бірлестіктердің рухани мәдениетінде. Түріктердің жазу тәжірибесін алуы дипломатиялық хабарлар қағанаттың саяси байланыстарының кеңеюінен туындап, оны сол кездегі алдыңғы қатарлы елдер жеткен деңгейге жеткізді [12, 122-123 бб.].

Сопылықтағы дәруіш бейнесі және Ясауи тариқатындағы миссионерлік

Қарапайым оқырман үшін дәруіш (парсы тілінен кедей, қайыршы) шығыс ертегілерінің немесе парсы прозасының кейіпкері. Ал шын мәнінде сопылық бауырластықтардың, яғни сол сопылардың мүшелері. «Мұсылман әлеміндегі дәруіштер» кітабында кейбіреулер мұны «есік табалдырығы» дегенді білдіреді, басқалары - сөзбе-сөз аударғанда «ойда» немесе «терең ойда», яғни терең ойға берілген адам деп болжамдаса. Тағы басқалары бұл ұғымды есік алдында қайыр сұраған адамға сөзінің мағынасына ұқсатқан [14, 82 б.]. Мағынасы жағынан дәруіш сөзіне жақын, рухани қайыршы, Құдайдың жолындағы қайыршы.

Дәруіш бейнесі әртүрлі халықтардың әдеби шығармаларында барынша айқындалған. В.Г.Янның «Шыңғысхан» тарихи романында дәруішті Меккеге барып келген басында ақ сәлдесі бар, сақалды, үстінде қатты түрлі-түсті жүннен тоқылған ұзын шапанды саяхатшы бейнесіндегі адам ретінде суреттеген [15]. Д.Браун XIX ғасырда Константинопольдегі АҚШ-тың елшісі болған кезінде дервиштердің өмірі мен өмірін зерттеуге 20 жыл уақытын арнаған «The Derivishes, or Oriental spiritualism» («Дәруіштер немесе Шығыстық философия») кітабын басып шығарды. Сол кітабында дәруіштердің киім ерекшеліктерін, өз тегінің негізін қалаушысына борыштар екенін: «тіпті соңғы түйме немесе жіптің» өзіндік символдық мәні болған суретте-

ген. Сәлде және/немесе тақиядағы белгілі бір түстің басым болуы оның шыққан сопылық тариқатының туының түсімен сәйкестігі түсіндірілді: «Руфай тариқатының туы қара, Кадрие мен Бекташиніңкі ақ; Нақшыбенді және басқалары – жасыл, т.б.» [16].

Өз дәуірі үшін дәруіштер жақсы білімді және көп жағынан «саяхатшы философтарға» ұқсас болды. Қажы Рахым Бағдади дәруіш (В.Г. Янның шығармасындағы кейіпкер) Бағдатта оқыды, ғылыммен айналысты, арабтардың, түріктердің, парсылардың аңыздарын бірнеше қайтара оқып, оның ішінен «ерекше, шынайы және әділ батырлар алдында тағзымды» іздеді [15]. Тағдыр оған бірнеше рет бай болу мүмкіндігін береді: «түрлі бай жүктерге толы түйелерден», қолына түскен Татар қағанының алтындарынан, бірақ дәруіш өз еркіндігінің пайдасына бас тартады. Башқұртстанның халық жазушысы А.Хакимов «Думбраның зарында» дәруіштерді «көктегі шындықты іздеушілер», сонымен қатар көп тілді еркін түрде меңгерген, «ең атақты медреселерде» білім алушылар ретінде сипаттаған [17].

Дәруіштердің саяси ықпалы болды және бұл ғылыми әдебиеттерде көрініс тапты. Атап айтқанда, П.Позднев «тарихтағы дәлелдерге сәйкес дәруіштер қалыптасқан мемлекеттік тәртіпке қарсы ең қауіпті және ұстанбайтын саяси үгіттеуші болуға қабілетті» [18, 1–2 бб.].

Бірқатар жағдайларда дәруіш бейнесі әлеуметтік-экономикалық тұрғыда қолданылады. Дәруіштік ерекше қолөнер ретінде. Башқұртстанның халық жазушысы Зайнаб Бишеваның «Ұстаз бен шәкірт» хикаятында дәруіш талантты құмыра жасаушысымен салыстырылады. Жазушы дәруішті «өз өнерінің құлы» ретінде ерекше қабілеті мен білімін өз ісіне – өнерге, шығармашылыққа берілген құмырашымен салыстырады. Бірақ дәруіш бейнесі әрқашан тек жағымды емес. Башқұртстанның халық ақыны Мұстай Кәрімнің «Ай тұтылған түнде» трагедиясы мен «Тау сыры» риваятында «білістің өзін бейнелейді, адамдар арасында зұлымдық тудыратын дәруіш діни тұлғаға айналады «қоғамға және адамдардың рухани өміріне

қауіптендіретін» [19, 57 б.].

Дәруіштердің қасиетті Қабадан басқа зиярат ететін негізгі жері тариқат негізін қалаушысы жерленген жер екені белгілі болды. Бір қызығы, бүгінде әулиелер рухы оғаш түрде діни емес нысандарға да таралады. Қ.Т. Құсайнова қазіргі Қазақстанды қамтыған құбылысты – «Ақ жол» халықтық қозғалысын сипаттайды, оның мәні жерлеу орындарына, оның ішінде көзі тірісінде қоғамға саяхат, мәдениет және өнер салаларында үлкен ықпал еткен тұлғалар: Райымбек батыр, ақын Жамбыл Жабаев, сазгер Нұрғис Тілендиев, т.б. жерленген жерлері қайта-қайта аралау болып табылады. «Ақ жол» деп аталатын саяхат 2-5 күнге созылады, белгілі бір адамдар тобы сұңқар (ер) және аққу (әйел) бастамасымен керуен жүзеге асырылады. Қазақстанның бүкіл аумағын қамтиды, сонымен қатар көршілес елдер: Үндістан, Қытай және т.б. [20, 35–41 бб.].

Рухани бағыт-бағдар алған уағызшы дәруіштер, кейде саудагерлер ұйымына кіретін, Ұлы Жібек жолының көптеген тармақтарымен жүретін керуендермен бірге арабтардың жойқын жорықтарымен бірлесе әрекет ете отырып, жергілікті халықтарды жаңа дінге қосып отырған. Әйгілі сауда жолдары әртүрлі идеялардың, мәдениеттер мен қозғалыстардың, діни нанымдардың, соның ішінде исламның таралу арнасы болды. Керуендердің соңынан саяхаттап сопылық тариқаттардың нұсқауымен, сопылар исламның идеяларын кең далада: Үндістанан Мысырға дейін ислам мәдени білім орталықтарын құрып уағыздаған. Африка құрлығында исламды алғашқы болып қабылдаған мемлекеттердің бірі 640–642 жылдары арабтар басып алған Мысыр болды. Содан кейін IX ғасырға дейін арабтар Солтүстік Африканың барлық территорияларында өз позицияларын нығайтты. Батыс Судан XIII-XIV ғасырларда байланыстырылған Ұлы Жібек жолының сауда жолдарының арқасында исламданды. Сол сияқты, Арабияның сауда факторлары арқылы саудагерлермен Арабия, Үндістан және Ирактан қоныс аударғандар және Шығыс (IX ғ.) және Оңтүстік-Шығыс Африка (XVIII ғасырға дейін тек жағалау аумақтарымен шек

телген) исламданды [21, 41 б.].

Моңғол шапқыншылығына дейін Қазақстандағы қыпшақ халқына ислам діні ықпал етпеген деген тұжырым шығыстанудағы дәстүрлі даналыққа қайшы келеді. Қожа Ахмет Ясауи мен оның сопылық мектебінің қызметіне баға беру (XII-XIII ғасырлар) күшті миссионерлік қозғалысты ұйымдастырушылар ретінде Хорезм аймағынан көшпелілер ортасына дейін сәтті аяқталды және Ясауиға «көшпелі тайпалардың ұлттық әулиесінің даңқын әкелген Орталық Азия», «түркі тайпалары арасында исламның таралуы негізінде үлкен табыспен жұмыс істеу» (революцияға дейінгі орыс шығыстанушылардың айтуынша). Ясауи көшпелі оғыз-қыпшақ тайпалары арасында исламды таратты, және олардан рухани өке «ата» деген құрметті атақ алды. Оғыздар мен қыпшақтардың мұсылман еместігі туралы марксистік тезисті мойындау – бұл Қожа Ахмет Ясауидің және бүкіл ортағасырлық сопылардың еңбегі жоқ миссионерлік қызметінің шыңы Қазақстан даласында болатын бауырластық XI-XII ғасырлар кезеңіне келеді.

Қожа Ахметтің миссионер ретіндегі діни тактикасында саяси жағдайдың да әсері болғаны сөзсіз. Дегенмен, шейхтің таңғажайып табыстарының басты тұтқасы, ең алдымен, оның өзінен бұрынғылармен салыстырғанда тиімділігі, ислам канондарын шығыс сопылық ілімдердің пантеизмімен және көрші көшпелілердің шаманистік көзқарастарының элементтерімен икемді түрде үйлестіре білуінде болды.

Ахмет Ясауи өз ілімінің практикалық мәніне тоқталып, мұридтерді қатарға қосуда үлкен жұмыс атқарды, оның насихатының табыстылығын сауатсыз бұқараның сопылық ілімнің мәнін түсінуін жеңілдетуден көрді. Әрбір шейх өз ілімін жергілікті халық арасында насихаттауды жеңілдету үшін ілімін жергілікті дәстүрмен (Ахмет Ясауи – түркі) және психотехникалық әдістермен байланыстыруға тырысты. Ясауи өз ілімін халыққа түсінікті ана тілінде, түрлі-түсті формаларда, сопылық идеяларды жергілікті дәстүрмен үйлестіре отырып, жеңіл әрі қолжетімді түрде жеткізді. Ясауи жасаған «зикр арра» (не-

месе жаһриге) арнайы рәсімін еске түсіруге жеткілікті. Оның атрибуттары (Зәкәрия пайғамбар орналасқан мыс ағашты «аралаудың» дыбыстық имитациясы, қатысушылардың тән дене қимылдары мен билері) көрермендердің психикасына әсер ететін бақсыларға еліктеулерді қиялда айқын жаңғыртады. Кейбір зерттеушілер суфизмге шамандық элементтердің енуі Ясауи тәртібінен басталды деп есептейді.

А.Әбуов былай деп жазады: «Уақыт өте келе Ясауи қауымдастықтары мен үйірмелері түркітілдес халқы бар аймақтарда үлкен бедел мен ықпалға ие бола бастады. «Иршад-наме» арнайы құжатын алған көптеген дервиштер (аудар. - рұқсат) уағыздау қызметін өз бетінше жүргізуге мүмкіндік беретін Ясауи ілімін бүкіл Орталық Азияға таратты. Сонымен қатар, ясавия барлық түркі тілдес халықтар өмір сүрген кең аумақта исламның таралуына ықпал етіп, миссионерлік қызметпен белсенді айналысқан бауырластық болды деген қорытынды жасауға болады» [22, б.57].

Бұл тарикатты басқалардан ерекшелендіретін зікір арасынан басқа, Ахмет Ясауи тарикатының өту және ақиқатқа жету жолдары мен ережелері де болды. Тарикат - бұл сопының Құдайдың табиғаты мен үйлесімділікке жететін жолы және ол Құдайға деген адалдыққа және ол туралы үнемі өзін-өзі еске түсіруге негізделген. Сонымен қатар, Ахмет Ясауи тарикатының айрықша белгілерінің бірі Шейх пен Мурид арасындағы қарым-қатынас болды. Сопылық бауырластықта бұл қатынастар бүкіл сопылық идеологияның негізгі элементтерінің бірі болды. Ахмет Ясауи өзінің муридтерін шариғатта – ғалым, тарикатта – құзыретті, хакикатта – кемел, магрифатта – жомарт болған Шейхтің жолын ұстануға шықырды.

Ахмет Ясауи дәстүрінің ең көне шығармаларының бірі *Hadiqat ul-orifin* қолжазбасында, шейх туралы толық мағлұмат берілуімен бірге, шағатай тілінде жазылған сол дәуірдің жарық маңызды еңбектерінің бірі. Осы қолжазбаның 49 а жазбасында мурид қойылатын кейбір талаптары туралы мәліметтерді көруге болады:

ومريد نينك حالى شيخ رحمة الله عليه

ایدیلارکه شیخ مانند آب ومرید مانند کل ولیکین
 حقیقت عاشق لاری جان دل تورولار ینه بر
 قولده پر استاد مرید شاکیرد
 بولغای بعضی لار ایمیشلار شیخ اتا مرید
 فرزند تورور خواجه اسحاق رحمة الله ایتورلار
 مرید قچان کیم شیخ خدمتیغه کیلور بولسه
 کوز قولاق ایلیک ایاق وتماقینی جمله
 اعضا و جوارح لارنی پاک قیلغوچی کراک
 اندین سونک شیخ نینک خدمتیغه
 قدم باسقو کرک اندین سونک بو اراده
 قرینداش لاردین عیبی کورسه یاقو کرک
 یوق ایرسه قرنداش لیق بولمس بس بیلکیل
 کیم شیخ نی حق اوچون سویمیش سن نه
 کیم یوک تکسه کوتارماک کراک ظاهرده اگر
 براو بر یولی ادینه نمازین اوتاسه
 بر قولده قرق کونلیک کناهن الله تعالی محو
 قیلور تمیش اگر طریقت ده مرید شیخ
 یوکین کوتارسه فرق بلغی یازوقینی الله
 تعالی محو قیلغای شیخ قدس الله روحه
 ایتورلارکه تا مرید غه تواضع وقلب سلیم
 بولماغونچه طریقت که قدم اوروب بولمس
 یحیی ابن معاذ رحمة الله علیه اییمیش لارکیم
 مرید تا تورت دریادین اوتماکونچه قلب
 سلیم بولمس اول دنیا دریاسیدین دویم خلق
 دریاسیدین چارم نفس بو دریالارغه کشتی
 حاصل قیلماق کراک اندین سونک
 [23, 49 a].
 کچماک کراک دنیا دریاسی
 نینک کشتی سی عبادت دور خلق دریاسی نینک
Шейх, оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын, шейх су сияқты, мүрид гүл сияқты. Бірақ шындықты сүйетіндердің жүрегі ауырады. Басқа жағдайда пір – ұстаз, мүрид – шәкірт. Кейбіреулері шейх – әке, мүрид – бала дейді. Қожа Исхақ, оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын, мүрид шейхқа қызмет етуге келген сайын оның көзін, құлағын, басын, аяғын, тамағын тазалауы керек деген. Содан кейін шейхтің қызметіне кіру керек. Егер жақындарың мін тапса, онда тоқтату керек. Әйтпесе қарым-қатынас болмайды. Ендеше, шейхті әділдік үшін алдық, ал жүкті өзі көтеру керек. Заһирде кімдекім Адина намазын бір жылы оқыса, Алла тағала бір уақытта қырық күннің күнәсін кешіреді. Тариқатта мүрид шейхтың жүгін көтерсе, Алла Тағала оның қырық жылдық ауыртпалығын жеңілдетеді. Шейх, оған Аллахтың игілігі мен сәлемі болсын, мүрид «жүрегі тазармағанша», рухы тыныш болмайынша, тариқатқа кіруге болмайтынын айтады. Яхья ибн Муаз, оған Аллахтың игілігі мен сәлемі болсын, мүридтің жаны

төрт өзеннен өтпейінше тыныштық таппайды. Біріншіден - дүниенің дариасынан, екінші - адамдардың дариасынан, үшінші - шайтанның дариасынан, төртінші - нафс дариасынан. Алдымен бұл дариаларға кеме жасау қажет. Басынан аяғына дейін оларды кешу керек. Ал бейбітшілік өзенінің көпірі – дұға... (аударма автордікі).

Үғни, тариқат жолынан өтіп, кемелдікке жеткен мүрид ілімді уағыздауға кіріседі. XII ғасырда Қожа Ахмет Ясауи негізін қалаған Ясауия тариқаты Орталық Азиядағы ең ықпалды сопылық бауырластықтардың бірі болды. «Ясауия» шейхтер мен мүридтері аймақта ислам мен сопылық ағымдарының таралуына белсене араласты. Түрлі сопылық ағымдардан шыққан дервиштер, соның ішінде «Ясауия» жергілікті билеушілер арасындағы байланыстары мен беделі арқылы тарих бойында әртүрлі мемлекеттер арасында дипломатиялық байланыстар орнатуға үлес қосты. Ясауия әмірінің шейхтері қоғамда үлкен құрмет пен ықпалға ие болды. Олардың мүридтері тәлімгерлеріне берілген және олардың нұсқауларын орындайтын. Бұл шейхтерге делдал болып, билеушілер арасында диалог орнатуға, елдің моральдық және рухани басқаруына әсер етуге көмектесті.

Әлішер Науаи (15 ғ.) XII ғасырдағы билеушілердің бірінің ұлы Құтбиддин Хайдар туралы айтқан. Ханзада Құтбиддин Хайдар ата-анасы мен үкімет өкілдерінің наразылығына қарамастан тағынан және ханзада атағынан бас тартып, Қожа Ахмет Ясауиге шәкірт болады. Ясауидің ұсынысымен ол одан кейін Тұрбат пен Хорасан өңіріне аттанды. Мұнда ол сопылық білім алып, бүкіл әлемге танылған биіктерге жетті және шейх Құтбиддин Турбатий (XII ғ.) атына ие болды.

Тарихи деректерге сүйенсек, XII ғасырдан бастап сопылық ілімі билеушілердің назарын аудара бастағанын көрсетеді. Бұдан біз мемлекеттің сопылық ілімге деген құштарлығын көреміз. Мысалы, Ахмед Ясауидің шәкірті Хакім Сүлеймен Бақырғани (XII ғ.) билеушілердің бірі Боғра ханның (Ілек әулетінің билеушісі) Анбар ана деген қызына үйленеді, бұл туралы өзінің «Хакім ата» кітабында жазған. Сонымен қатар, «Қиссаси шайхтар, шахидис, шухадо Нажмиддин Кубра»

кітабында шейх Наджмиддин Кубраның (өл.1221ж.) сол кездегі ондаған ханзадаларды тәрбиелегені айтылады. Бұл мәлімет тарихи деректермен толық дәлелденбесе де, XII – XIII ғасырларда билеушілер сопылықты үлкен ілім ретінде қабылдады деген ой тұжырымдауға болады. Сонымен қатар, сопылық билеушілерді тәрбиелеуге кірісті.

Тағыда бір мысал ретінде, XVI ғасырдың басында Ясауия тариқасының шейхы Мұхаммед Салих Сефевидтер мен Шейбанидтер мемлекеттері арасындағы дипломатиялық қарым-қатынаста маңызды рөл атқарды. Келіссөздерге қатысып, осы әулеттер арасындағы бітімгершілік келісімдердің жасалуына үлес қосты.

Атақты сопы шейх Нажмеддин Кубра (1145–1221) моңғолға дейінгі Хорезмде, тіпті Маңғыстау мен Үстіртке де рухани бақылау жүргізген Кубравия бауырластығы дервиштерінің басшысы болған. Шайхтың атын атағанның өзінде барлық қыпшақтар үрейленетін. Халықтың сөзі бойынша тіпті моңғол шапқыншылығының себебі де оны «ғажайыптарға» жатқызды: Хорезмшах аңызы бойынша, Мұхаммед шейхті абайсызда ренжітуі де мүмкін еді, ол үшін көктен жаза Шыңғысханның өзінен келетін. Моңғолияға дейінгі қыпшақтар мен оғыздардың шамандық көзқарасы да түркі аңыздары, эпос, шежіре, т.б. деректерімен қайшы келеді [11, 147-148 бб.].

«Насапнама Ясауи жолының тарихы» шежірелі негізінде Мұсахан Абу-талипов қолжазбасына сәйкес Ахмет Қожа атаның жүз жиырма жыл өмірі және он екі мың сайид¹ мүридi болды. Қырық қылуетханасы бар еді, қылуетке кіріп, қырық бірінші күн шыққан. Ысқақ баб Шам уалаятынан Түркістан уалаятына Ислам аша келді. Қарғалықта үш қабат қорған салды, жұма мешітін тұрғызды, Қарғалық елінде үш мың үйлік жамағат бар еді. Қай жерде кәпір, мұф², тарса³ болса, оларды иманға шақырды. Иман келтіргені аман болды, иманға кірмегендерді өлтірді. Ысқақ баб дін үшін соғысқа аттанатын болса, жүз мың ермен соғысқа аттанатын еді [24, 28 б.].

Маулана Сафи ад-Дин Орың Қойлақы айтатын: «Менің ұлы атам Ысқақ баб заманынан Ясауи Ахмет Қожа атаға дейін он бір аталарымыз өтті. Олар ұлық атам Ысқақ бабтың барлық заңды, адал жерлері мен суларының бәріне егін егіп, басқарып, сұфрасын⁴ жайып келді. «Осының мәнін, мағынасын білсін», - деп осы «Насаб-нама» ішінде жад қылдым, жаздым» [24, 29 б.].

Бектөре қолжазбасы бойынша Ысқақ баб, Абд ар-Рахим және Абд ал-Жалил үшеуі жиылып әскерлерін біріктіріп Шаматқа, Шаматтан Исфағанға, Исфағаннан Табризге, Табризден Мазандаранға, мазандараннан Серхасқа одан Хорасанға, Хорасаннан Бұхараға, Бұхарадан Самарқандқа келіп Самарқанд халқын мұсылман дініне кіргізді. Одан Өзгент, Ферғанаға, одан Касанға келіп Касан елдері мұсылман болды. Мұсылмандық жайылып, жария болды. Одан кейін Шаш пен Исфиджаб елдеріне келді. Ысқақ баб пен бірге бес туббағ ат-табиғиндар⁵ бар еді. Бірінің аты Каффал еді, Қожа Имам Каффалды Шаш еліне билеуші етіп қойды. Елу бес жыл халықты билеп, мұсылмандарға хикмет ілімін үйретті. Одан кейін олар Шашта үшке бөлінді. Абд ар-Рахим Алғару, Қикент елдеріне Ислам тарата барды [24, 33-34 бб.].

Абдулла Юлдашев қолжазбасы бойынша Ысқақ баб Сайрамға келді. Сайрамда аты – Көркөз, лақабы – Нахибдар патша болды. Сайрам елі жүз алпыс мың үйлік тарса еді. Ысқақ баб Нахибдарды иманға шақырды. Нахибдар оған былай деді: «Мен жетпіс атамнан бері тарсамын, менің дінім дұрыс, сенімен соғыс қылармын». Үш түн-күн соғыста он мың тарса өлді, бес мың мұсылман шейіт болды. Нахибдар қашып Сулханға барды. Ысқақ баб Нахибдарды Сулханға қуа барып өлтірді. Исламға жол ашылды. Мұсылмандық елге әшкере болды, жайылды. Одан кейін Ысқақ баб Қарғалыққа келді. Үш қабат қорғаны бар еді, оны бұздырды. Елу төрт жыл патшалық етті, барлық тарсаларды иманға шақырып, мұсылман етті. Ысқақ бабтың жүз жиырма жыл өмірі болды. Тоқсан жыл Қызырмен

¹ Сайид – Пайғамбар әулетінен тарағандар.

² Мұф – отқа табынушы

³ Тарса – христиан

⁴ Сұфра – руханият дастарханын жайды

⁵ Туббағ ат-табиғиндар – сахабаларды көргендері көргендер

сұхбатта болды, отыз дінсіздермен дін үшін соғысты [24, 45-469 бб.].

Осылайша, дервиштер, әсіресе Ясауия тариқатының шәкірттері өздерінің ықпалы, ұтқырлығы және делдалдық рөлі арқылы Ислам әлеміндегі дипломатиялық қарым-қатынастардың дамуына зор үлес қосты десек қателеспейміз.

Қорытынды

Бүкіл Еуразия құрлығын кесіп өткен Ұлы Жібек жолы көптеген халықтар мен елдердің тарихында ғасырлар бойы шамамен б.з.д. I ғасырдан бастап б.з. XIII ғасырдың басына дейін орасан зор рөл атқарды. Бұл туралы саналуан кітаптар жазылды, соның ішінде ғылыми және ғылыми-көпшілік (танымал), қарастырылған мәселелердің жаңа аспектілер мен пікірлерді ашатын. Соңғы онжылдықтардағы көптеген жазба деректер әртүрлі археологиялық деректермен толықтырылды, олардың кейбіреулері халықаралық мұражай жобалары арқылы белгілі болды.

Қазіргі уақытта тек сауда ғана емес, сонымен қатар әртүрлі халықтар арасындағы тікелей байланыстар негізгі және осы сауда магистралінің қосалқы бағыттары технологиялардың, өнімдердің, ғылыми білімдердің, өнердің және рухани мәдениеттің соңғы жетістіктерін үлкен қашықтыққа жылдам беруге мүмкіндік бергені айқын.

Ұлы Жібек жолының дамуы тек дипломаттардың және саудагерлердің тауарлармен қозғалысына ғана емес, сонымен қатар, ғылым, білім беру, діни, тіпті саяси және құқықтық салаларыда белсенді алмасуға да ықпал етті. Соның нәтижесінде түркі және моңғол халықтарының бұл аймақтарда тек жақын көршілермен ғана емес (Қытай және Орта Азия мұсылман мемлекеттері) сонымен қатар әлдеқайда алыс серіктестермен де өзара әрекеттесу үшін мол мүмкіндіктері болды.

Исламның сопылық түрде таралуының картографиясына қарап, Ұлы Жібек жолының маңызды тарихи рөл атқарғанын көрсетеді. Шығыс пен Батысты байланыстыратын бұл сауда жолы араб-мұсылман экспансиясының қозғалған бағыты болды.

Жаулап алушылар тек қаруды ғана емес, сонымен қатар араб сопы-көпестерінің қаржылық мүмкіндіктерін, олардың исламда ынталандырылған сауданың көмегімен көтерілген сопылық ғұрыптарға деген адалдығын, сондай-ақ қарапайым аскеттік пассионарлық сопылардың Жаратушыны әлемді тану арқылы білуге құштарлықтарын пайдаланғаны байқалады.

Айта кету керек, ғалымдардың еңбектерінде сипатталған сол замандағы елшілерді қабылдау рәсімінің көптеген ережелері қазіргі заманның өзінде сақталғанын көруге болады.

Дала ортасында болған шетелдік елшілерді қабылдау рәсімі Ұлы Жібек жолы бойындағы көптеген ғасырлар бойы жалғасқан қарым-қатынастың ізін қалдырған көнелік пен дәстүрдің ізін қалдырды деп қорытынды жасауға болады.

Қаржыландыру

ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі, Ғылым комитеті тарапынан 2022-2024 жылдарға қаржыландырылған AP14871250 Ұлы Жібек жолы сопылық тарикаттар мұрасының қазақ қоғамы мәдени кеңістігіне интеграциясы гранттық жобасы аясында зерттеу жүргізілген.

Әдебиеттер тізімі

1 Исламский фактор в интеграционных процессах Великого Шелкового пути // Материалы II Международной научно-богословской конференции «Духовный Шелковый путь. Созидание. Интеграция» (Болгар-Казань, 3–5 сентября 2017 г.). – М.: Издательский дом «Исламская книга», 2018. – 252 с.

2 Байпаков К. Великий Шелковый путь (на территории Казахстана). – А: Адамдар, 2007. – 496 с.

3 Гасанов М.Р. Дагестан и Великий Шелковый путь // Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Сер. Общественные и гуманитарные науки. – 2008. – № 4. – С. 8–11

4 Аверьянов Ю.А. Социальная роль братства бекташи в XVI–XVII вв. в источниках и литературе // Восточный архив. – 2009. – № 2 (20). – С. 14–26.

5 Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. – А: Қазақстан, 1992. – 208 б.

6 Волин С.Л. Сведения арабских источников в долине р.Талас и смежных районов // ТИИАЗ АН Каз.ССР. – Т. 8. – 1960. – 92 с.

7 Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. 1. – М., 1963. – 763 с.

8 Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. - Соч. Т. - II.ч.1. - М., 1963. - 104 с.

9 МИТТ. Т. 2. - 184 с. Том II. XVI-XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники. - М.-Л.: 1938. - 700 с.

10 Тизенгаузен В. Сборник материалов по истории Золотой Орды. Т. 1. - Спб. 1884. - 564 с.

11 Нутарзина Н.Д. Ислам в истории средневекового Казахстана. - А.: Фараб, 2000. - 312 с.

12 Мокрынни В.П. Дипломатическая практика в Западно-тюркском каганате // Страницы истории и материальной культуры (досоветский период). Киргистан. - Ф: Илим, 1975. - С. 110-123.

13 Гумилев Л.Н. Древние тюрки. - М: Наука, 1967. - 504 с.

14 Позднев П. Дервиши въ Мусульманскомъ мирѣ. Изслѣдованіе Петра Позднева. - О: Типографія Б. Вреслина, 1886. - 328 с.

15 Ян В.Г. Чингизхан: исторический роман. - М.: Правда, 1984. - 351 с.

16 Порошенко О.Ю. Концепция субъективности в суфизме и западном персонализме // *Вопросы культурологии*. - 2010. - № 9. - С. 81-92.

17 Хакимов А. Плач думбры // [Электронный ресурс] URL: http://www.aktivnoetv.ru/writer/14782/books/64297/hakimov_ahiyar/plach_dombryi/read/2/ (Қаралған күні 26.02.2024)

18 Рахматуллин Р.Ю. Философия суфизма // *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. - Тамбов: Грамота, 2015. - № 10 (60): в 3 ч. Ч. III. - С. 165-167.

19 Зиннатуллина Л.Р. Роль дервишизма в распространении суфизма и его отражение в художественной литературе // *Вестник Челябинского государственного университета*. - 2012. - № 20 (274). - Филология. Искусствоведение. Вып 67. - С. 55-57.

20 Кусаинова К.Т. Современные суфийские группы в Казахстане // *Вестник АГТУ*. - 2012. - № 1 (10). - С. 35-41.

21 Кирей Н.И. Территориальное распространение ислама в Азии и Африке // *Историческая и социально-образовательная мысль*. - 2012. - № 2 (12). - С. 41-45.

22 Абуов А.П. Мировоззрение Ходжа Ахмета Ясави. - Алматы: Институт философии МН-АН РК, 1997. - 196 с.

23 Nace İshak. Hadiqat ul-orifin. - Taşkent, Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkiyat Enstitüsü Ktr., nr. 11838.

24 Жандарбек З., Муминов Э. Насапнама Иасауи жолының тарихы (шежірелер негізінде). - Ш: South Print Corporation, 2022. - 128 б.

Transliteration

1 Islamskij faktor v integracionnyh processah Velikogo Shelkovogo puti // *Materialy II Mezhdunarodnoj nauchno-*

bogoslovskoj konferencii «Duhovnyj Shelkovyj put'. Sozidanіe. Integracija» (Bolgar-Kazan', 3-5 sentjabrja 2017 g.). - M.: Izdatel'skij dom «Islamskaja kniga», 2018. - 252 s. (in Russ)

2 Bajpakov K. Velikij Shelkovyj put' (na territorii Kazahstana) [The Great Silk Road (on the territory of Kazakhstan)]. - A: Adamdar, 2007 - 496 s. (in Russ)

3 Gasanov M.R. Dagestan i Velikij Shjolkovij put' [Dagestan and the Great Silk Road] // *Izvestija Dagestanskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta. Ser. Obshhestvennye i humanitarnye nauki*. - 2008. - № 4. - S. 8-11. (in Russ)

4 Aver'janov Ju.A. Social'naja rol' bratstva bektashi v XVI-XVII vv. v istochnikah i literature [The social role of the Bektashi brotherhood in the 16th-17th centuries. in sources and literature] // *Vostochnyj arhiv*. - 2009. - № 2 (20). - S. 14-26. (in Russ)

5 Bajpakov K., Nyrzhanov A. Yly Zhibek zholy zhane ortafasyrlyk Kazahstan [The Great Silk Road and medieval Kazakhstan]. - A: Qazaqstan, 1992. - 208 b. (in Kaz)

6 Volin S.L. Svedenija arabskih istochnikov v doline r.Talas i smezhnyh rajonov [Information about Arabic sources in the valley of the Talas river and neighboring districts] // *TIIAZ AN Kaz. SSR T. 8. - 1960. - 92 s. (in Russ)*

7 Bartol'd V.V. Turkestan v jepohu mongol'skogo nashestvija [Turkestan in the era of Mongol invasion]. Soch. - T. 1. - M., 1963. - 763 s. (in Russ)

8 Bartol'd V.V. Oчерк istorii Semirech'ja [Essay on the history of Semirechye]. Soch. T. II.ch.1, M.; 1963. - 104 s. (in Russ)

9 МИТТ. Т. 2. - 184 с. Том II. XVI-XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники [Iranian, Bukhara and Khiva sources] // - М.-Л.: 1938. - 700 с. (in Russ)

10 Tizengauzena V. Sbornik materialov po istorii Zolotoj Ordy [Collection of materials on the history of the Golden Horde]. Т. 1. Spb. 1884. - 564 с. (in Russ)

11 Nutarзина N.D. Islam v istorii srednevekovogo Kazahstana [Islam in the history of medieval Kazakhstan]. - A.: Farab, 2000. - 312 с. (in Russ)

12 Mokrynin V.P. Diplomatičeskaja praktika v Zapadno-tjurkskom kaganate [Diplomatic practice in the Western Turkic Khaganate] // *Stranicy istorii i material'noj kul'tury (dosovetskij period)*. Kirgistan. - F.: Ilim, 1975. - S. 110-123. (in Russ)

13 Gumilev L.N. Drevnye tjurki [Ancient Turks]. - M.: Nauka, 1967. - 504 с. (in Russ)

14 Pozdnev P. Dervishi v Musul'manskom mirѣ. Izslodovanie Petra Pozднеva. - О: Tipografija B. Vreslina, 1886. - 328 с. (in Russ)

15 Jan V.G. Chingizhan: istoričeskij roman. - M.: Pravda, 1984. - 351 с. (in Russ)

16 Poroshenko O.Ju. Konceptija subektivnosti v sufizme i zapadnom personalizme // *Voprosy kul'turologii*. - 2010. - № 9. - S. 81-92. (in Russ)

17 Hakimov A. Plach dumbry // [Elektronnyj resurs] URL: http://www.aktivnoetv.ru/writer/14782/books/64297/hakimov_ahiyar/plach_dombryi/read/2. (Qaralğan kuni: 26.02.2024). (in Russ)

18 Rahmatullin R.Ju. Filosofija sufizma // *Istoricheskie, filosofskie, poli-ticheskie i juridicheskie nauki, kul'turologija i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki*. – Tambov: Gramota, 2015. – № 10 (60): v 3 ch. Ch. III. – С. 165–167. (in Russ)

19 Zinnatullina L.R. Rol' dervishizma v rasprostraneniі sufizma i ego otrazhenie v hudozhestvennoj literature // *Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta*. – 2012. – № 20 (274). – Filologija. Iskusstvovedenie. Vyp 67. – S. 55–57. (in Russ)

20 Kusainova K.T. Sovremennye sufijskie

gruppy v Kazahstane // *Vestnik AGTU*. – 2012. – № 1 (10). – S. 35–41. (in Russ)

21 Kirej N.I. Territorial'noe rasprostranenie islama v Azii i Afrike // *Isto-ričeskaja i social'no obrazovatel'naja mysl'*. – 2012. – № 2 (12). – S. 41–45. (in Russ)

22 Abuov A.P. Mirovozzreniye Khodzha Akhmeta Yassawi. – Almaty: Institut filosofii MN-AN RK, 1997. –196 s. (in Russ)

23 Hacı İshak. Hadiqat ul-orifin. - Taşkent, Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 11838. (in Chagatai)

24 Zhandarbek Z., Muminov A. Nasapnama lasawi zholyryn tarihi (shezhireler negizinde) Kazahstana [History of the lasawi line of genealogy (based on genealogies)]. - S.: South Print Corporation, 2022. – 128 b. (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Алена Юлдашқызы Балтабаева

доцент, философия ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz, ORCID ID 0000-0003-3479-1827

Гулдана Курбанбекқызы Ахметова

гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, guldana.akhmetova@ayu.edu.kz, ORCID ID 0009-0006-7921-5224

Сабина Валиханқызы Алимова

Анкара Хажи Байрам Вели университеті, Түркия, Анкара, alimova.sabina01@hbv.edu.tr, ORCID ID 0009-0002-0519-3983

Алена Юлдашқызы Балтабаева

доцент, кандидат философских наук, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz, ORCID ID 0000-0003-3479-1827

Гулдана Курбанбекқызы Ахметова

магистр гуманитарных наук, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, guldana.akhmetova@ayu.edu.kz, ORCID ID 0009-0006-7921-5224

Алимова Сабина Валиханқызы

Университет Анкара Хажи Байрам Вели, Турция, Анкара, alimova.sabina01@hbv.edu.tr, ORCID ID 0009-0002-0519-3983

Alyona Baltabayeva

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz, ORCID ID 0000-0003-3479-1827

Guldana Akhmetova

Master of Humanities, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, guldana.akhmetova@ayu.edu.kz, ORCID ID 0009-0006-7921-5224

Sabina Alimova

Ankara Hacı Bayram Veli University, Turkey, Ankara, alimova.sabina01@hbv.edu.tr, ORCID ID 0009-0002-0519-3983

MOTIVATIONAL ASPECTS OF THE MECCAN AND MEDINA AYATS: COMPARATIVE ANALYSIS

R.T. Rashimbetov, A.S. Kabylova

ABSTRACT

In this article, the motivational aspects of the Ayats of the Qur'an were studied: Meccan and Medina. The changes and peculiarities of the motivation of the Ayats of the Qur'an during the early Muslim society were analyzed.

In the study, all efforts will be directed at finding answers to the main three questions: a description of the main features of the Meccan surahs in the Qur'an, which give spiritual support to early Muslims and inspire the Prophet Muhammad; a comparison of how the characteristics of motivation changed over time; an analysis of the motivational methods of the Qur'an in the period of early Muslims. The historical and comparative study was conducted using the hermeneutical method. In the course of the study, it can be noted that the motivational direction and method of the Qur'an in the above periods changed with the emergence of changes in social, religious, and political relations. Despite the differences in the motivational directions of the Ayats of these two periods, there were also similar sides. The authors of the article highlight the importance of studying the issues that can currently serve as a crucial basis for Muslim society, in a deep knowledge of the significance of the Qur'an in society and an understanding of religious phenomena.

Key words: Qur'an, Motivation, Mecca, Medina, Early Muslims, Comparison.

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Author-correspondent:
R.T. Rashimbetov,
r.rashimbetov.r@gmail.com

Reference to this article:
Rashimbetov R.T.,
Kabylova A.S. Motivational Aspects of the Meccan and Medina Ayats: Comparative Analysis // Adam Alemi. – 2024. – No.2 (100). – P. 118-127.

Меккелік және Мединелік аяттардың мотивациялық аспектілері: салыстырмалы талдау

Аңдатпа. Аталмыш мақалада екі кезеңдегі құран аяттарының мотивациялық қыры зерделенді: Меккелік және Мединелік. Алғашқы мұсылман қоғамындағы құран аяттарының мотивация беру өзгерісі мен ерекшеліктері талданды және салыстырылды.

Зерттеуде негізгі үш сұраққа жауап табуға күш салынады: Құрандағы Меккелік сүрелердің алғашқы мұсылмандарға рухани демеу беру мен Мұхаммед пайғамбарды шабыттандырудың негізгі ерекшеліктерін сипаттау; жоғарыдағы мотивация беру сипаттары уақыт өте келе қалай өзгеріске түскендігін салыстыру; Құранның мотивациялық тәсілдерінің алғашқы мұсылман қоғамындағы көрінісін талдау. Тарихи салыстырмалылық зерттеу герменевтикалық тәсілді қолдану арқылы орындалды. Зерттеу барысында аталмыш кезеңдердегі құранның мотивациялық бағыты мен тәсілі туындаған мәселелер мен қоғамдық, діни және саяси қатынастардың ауысуына орай өзгеріп отырғанын байқалды. Екі кезеңдегі аяттардың мотивациялық бағыттарында айырмашылықтардың болуына қарамастан ұқсас тұстары бар.

Мақала авторлары жоғарыда келтірілген сұрақтарды зерттеу қазіргі мұсылман қоғамындағы Құранның орны мен діни құбылыстарды терең түсінуде өте маңызды негіз бола алатындығын алға тартады.

Түйін сөздер: Құран, мотивация, Мекке, Мадина, Алғашқы мұсылмандар, салыстыру.

Мотивационные аспекты Мекканских и Мединских аятов: сравнительный анализ

Аннотация. В данной статье были изучены мотивационные аспекты аятов Корана: Мекканские и Мединские. Были проанализированы изменения и особенности мотивации аятов Корана во времена общества ранних мусульман.

В исследовании все силы будут направлены на поиске ответов основных трех вопросов: описание основных особенностей мекканских сур в Коране, дающих духовную поддержку ранним мусульманам и вдохновляющих пророка Мухаммеда; сравнение того, как менялась характеристика мотивации с течением определенного времени; анализ мотивационных методов Корана в период ранних мусульман. Историко-сравнительное исследование было проведено с помощью использования герменевтического метода. В ходе исследования можно заметить, что мотивационное направление и метод Корана в вышесказанных периодах менялся с возникновением изменений в общественных, религиозных и политических отношениях. Несмотря на отличия в мотивационных направлениях аятов этих двух периодов, были и схожие стороны.

Авторы статьи отмечают, что изучение приведенных выше вопросов, в настоящее время может служить очень важным основанием для мусульманского общества, в глубоком познании значимости Корана в обществе и понимании религиозных явлений.

Ключевые слова: Коран, мотивация, Мекка, Медина, ранние мусульмане, сравнение.

Introduction

The work of a highly motivated person will always be fruitful. Therefore, now such a concept expands the use of motivational conclusions, thereby turning it into a trend. Accordingly, the number of participants (young people) in motivational training is growing day by day. Adding to this, we can say that some motivational conclusions may have religious content. Motivational texts are often found in religious literature to raise the mood and maintain actions, as well as increase the activity of believers. Therefore, it can be argued that religious texts have a motivational influence on young people. In particular, such an influence can be seen in Muslim countries with a high level of demography. At the moment, being the world religion, Islam is followed by a quarter of the world's population. The Qur'an is the holy text of Islam and the book that guides a Muslim on the right path. The Qur'an forms the religious and everyday relationships of a Muslim. At the same time, it affects a person's life and spiritual views. Motivates a Muslim for some actions, and at the same time prohibits others from performing. It enhances the importance of a certain cause, thereby increasing the activity of a Muslim. For this reason, the Qur'an is a motivational source for adherents of Islam.

The Qur'an consists of the Meccan and Medina Ayats. This division is connected with the events and methods of preach-

ing religion that took place in Mecca and Medina by the Prophet Muhammad. Despite the division of the Ayats into Meccan and Medina, the Ayats in these two periods have not yet been sufficiently studied from the motivational side. Therefore, the study of the motivational aspects of the Meccan and Medina Ayats of the Qur'an is original in the field of religious studies. It should be noted that the authors of these studies understand the study of the Meccan and Medina Ayats from the point of view of motivation. Motivation is a guiding and controlling set of forces that leads a person in one particular way. This means that motivation stimulates and can direct a person's efforts to a certain action [1, p. 1]. Everyone knows that the Qur'an is the holy scripture of the religion of Islam, and the Ayats are separate parts of the Qur'an. The Meccan Ayats are those Ayats that descended during the period of the Prophet Muhammad's residence in the city of Mecca, and the Ayats that were sent down after moving to Medina are called Medina.

The main objectives of the study:

1. Describing the main differences in the spiritual treatment of Muslims and the inspiration of the Prophet Muhammad in the Meccan surahs of the Qur'an

2. Comparative analysis of changes in motivation characteristics after some time

3. Analysis of motivational methods of the Qur'an in the society of early Muslims

The authors of the article note that the study of these issues, and a deep under-

standing of religious phenomena shows the importance of the Qur'an in Muslim society. Bukhari Abdul Shomad and his colleagues say: "For the Muslim community, the Qur'an is a mother of all resources, not only in the ritual aspect but also in another aspect of Muslim life" [2, p. 314]. Accordingly, the influence of the Meccan and Medina texts of the Qur'an on daily actions and social relations in the present time may be the same as in the days of early Muslims.

Methodology

This study requires a comparative analysis in considering the Meccan and Medina Ayats. Especially, the main differences in motivating Muslims in the two groups of Ayats. How did the ways of motivation in the Qur'an change during the migration of the Prophet Muhammad and early Muslims from Mecca to Medina? How did the Prophet Muhammad increase interest and zeal in the religious path of Muslims and how did it differ in Mecca and Medina? The study has made efforts to address the above issues. To fully disclose the topic, the authors used a hermeneutic research method. The hermeneutical approach to research gives the authors an understanding of the meaning of sacred texts. Also, various conclusions and conclusions of Qur'anic studies were compared. The study belongs to the qualitative type.

Main part

Motivation in the Meccan Ayats

In Islamic sources, the years 610-622 are known as the Meccan period. It was at this time that the society of early Muslims was formed. The representatives of new religious groups formed later were subject to pressure from the Meccan aristocracy. For this reason, the Meccan period was full of difficulties. In turn, this burden required the Prophet Muhammad and his companions to persevere on the religious path. Enver Bayram divides the Meccan period into the missionary hidden "da'wah" (Gizli Dâvet Dönemi) and the open missionary period (Açıktan Davet Dönemi) [3, p. 134].

According to the research of Gustav Weil: Suras of the First Meccan Period (610-615), Suras of the Second Meccan Period (615-620) және Suras of the Third Meccan Period (620-622) [4, p. 350-357].

The contents of the early revealed Ayats show Muhammad that he is the messenger of God and his duties, and also teaches that Allah is the Creator. For example, in the 1,3 Surah of one of the early Ayats in the surah "Mudassir," it is written «O you covered!... Revere your Lord», thereby confirming the confessions of the Almighty [574:1,3]. The second name of the hidden missionary period is "the period of personal preaching". After the Prophet Muhammad recognized his Rasul duties, the mission of calling to Islam was aimed at individuals, his relatives, and the wealthy people of Mecca. However, the number of people who followed this path was not that many. On the contrary, some denied the Prophet Muhammad, calling him a "sorcerer" and a "madman", thereby refusing to recognize the Ayats of the Qur'an. In turn, such denial and non-recognition caused bad emotions in the prophet, for this reason, he directed all his forces to strengthen the doubts of the "prophetic mission". In the 2-4 Ayats of the surah "Kalam" it is written that the Prophet Muhammad is on the right path and he will be honored with a valuable gift from the Creator «By the grace of your Lord, you are not insane. You will certainly have a never-ending reward. And you are truly (a man) of outstanding character» (68:2-4) [5]. It is written in verse 33 of Surah 'An'am: «We certainly know that what they say grieves you 'O Prophet'. It is not your honesty they question - it is Allah's signs that the wrongdoers deny» (6:33) [5]. Ibn Kasir said the following about this Ayat: "Allah Almighty comforts His Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) about the disbelief of his people and disobedience to him," thus the Ayat called on Prophet Muhammad in his "prophetic mission" to strengthen faith in himself. In turn, these Ayats are texts based on holy scripture, arguing for the prophecy of Muhammad in the period of early Muslims and increasing religious interest. Another surah with motivational content is 3-5 Ayats, the surah of the "Spirit", it says: «Your Lord (O Prophet)

has not abandoned you, nor has He become hateful (of you). And the next life is certainly far better for you than this one. And (surely) your Lord will give so much to you that you will be pleased» (93:3-5) [5]. It says here that Allah is with the Muslims and the Prophet. The content of this Ayat was given as an answer to the mushriks. Until the moment of the revelation of this Ayat, regarding the lateness of aki, the pagans began to recognize it as a lie that the Prophet Muhammad is the Messenger of Allah (93:3-5) [6]. The Ayats of "Ash-Sharh" tell about the fact that the difficulties in the Meccan period are temporary, and relief will surely come for the Prophet Muhammad and Muslims "Have We not uplifted your heart for you (Prophet) relieved you of the burden which weighed so heavily on your back, and elevated your renown for you? So, surely with hardship comes ease» (94:3) [5]. Imam Maturidi explains the word "heavy" in the 3rd Ayat as a burden of prophecy (94:3) [6].

Thus, for the first three years of the Meccan period, the Prophet Muhammad was engaged in secret missionary activity. He tried as much as possible not to contradict the Mexican people and did da'wah for this. According to this, the Ayats of the Qur'an also did not reproach the Mushriks for their faith and misdeeds. The purpose of this is to increase the number of followers of the Prophet Muhammad and stimulate perseverance on the religious path [3, p. 134-135].

The second wave of the Meccan period is distinguished by open missionary activity. 94-95 Ayats of Surah "Al-Hijr" «So proclaim what you have been commanded, and turn away from the polytheists. Surely We will be sufficient for you against the mockers» (15:94-95) [5], 158 Ayat of Surah Al-Araf «Say, (O Prophet) «O humanity! I am Allah's Messenger to you all. To Him (alone) belongs the kingdom of the heavens and the earth. There is no god except Him. He gives life and causes death» So believe in Allah and His Messenger, the unlettered Prophet, who believes in Allah and His revelations» (7:58) [5]. In these Ayats, it is written that the Prophet Muhammad began open missionary activity and freely united Islam (7:58) [6]. In the Ayats of this

period, it was allowed to be discussed with the Mexican people. But there were no texts about an open clash in that period. On the contrary, there was a call for calm and patience. «So endure patiently, as did the Messengers of Firm Resolve.¹ And do not 'seek to' hasten 'the torment' for the deniers. On the Day they see what they have been threatened with, it will be as if they had only stayed in this world for an hour of a day. 'This is' a 'sufficient' warning! Then, will anyone be destroyed except the rebellious people?» (46:35) [5]. It is here, in the Ayats of the Qur'an, that it is suggested to look with patience at strong pressure and belittlement and to conduct a dialogue. The Meccan people were against the open da'wah. In particular, because of the small number of supporters, the poor and slaves suffered physical and moral harm. Consequently, these changes required even more patience from the prophet and his companions. An example from the Qur'an «Whoever disbelieves in Allah after their belief - not those who are forced while their hearts are firm in faith,¹ but those who embrace disbelief wholeheartedly -they will be condemned by Allah and suffer a tremendous punishment» (16:106) [5]. The reason for the revelation of this Ayat is related to 'Ammar ibn Yasir. The inhabitants of Mecca accused 'Ammar ibn Yasir, thereby calling for the rejection of Islam. Having failed the tests, 'Ammar ibn Yasir will say that he renounced Islam. Then 'Ammar ibn Yasir will tell the Prophet Muhammad that his choice was due to coercion, in fact he did not refuse. Then the Qur'an will show that he is still a Muslim and will give him support. To inspire the oppressed Muslims, the Meccan Ayats say a lot about ahiret, about heaven and hell. One of the pillars of Islam is the belief that after death everyone will be accountable to Allah and then will be granted. Heaven is the greatest gift, and hell is the most painful punishment. Muslims are obliged to do good deeds in order to get to heaven, and to refrain from bad things in order not to get to hell. Plus, the Ayats about paradise teach and motivate you to be persistent and active on your religious path. And the Ayats about hell in the minds of Muslims influence to fear Allah, but not

to be afraid of life's difficulties. According to the thoughts of Al Hosani: «For Muslims, the concept of hell and heaven is a motivator, and it is the promise of Allāh Almighty for those who do as commanded. This is a positive motivation for Muslims since it contains the bounties and promises of a good life in the hereafter» [7, p. 153]. In the 25.26 Ayats of Surah Yunus it is said: «Those who do good will have the finest reward¹ and (even) more.² Neither gloom nor disgrace will cover their faces. It is they who will be the residents of Paradise. They will be there forever. As for those who commit evil, the reward of an evil deed is its equivalent. Humiliation will cover them—with no one to protect them from Allah—as if their faces were covered with patches of the night's deep darkness. It is they who will be the residents of the Fire. They will be there forever.» (10:25-26) [5].

During the preaching of Islam, early Muslims had a fear that they would be subject to punishment by the Meccan aristocracy. The Ayats of the Qur'an are aimed at telling about the steadfastness of the prophets, to spiritualize Muslims. An example is the surah "ash-Shuara" and its 10-11 Ayats: «when your Lord called out to Moses, «Go to the wrongdoing people the people of Pharaoh. Will they not fear (Allah)?» and 14-15 Ayats «Also, they have a charge against me, so I fear they may kill me. Allah responded, «Certainly not! So go, both of you, with Our signs. We will be with you, listening» (26:10-11) [5]. It is told here that the Prophet Musa preached religion to Pharaoh with great boldness, and Allah assisted him. It means that the Prophet and his companions were inspired by the kissings of Musa. In the words of Muhammad Tahara men Salih Yucel, it is said: «Storytelling is a unique technique used to promote understanding, inspiration, and appreciation. Mostly, the Prophet (pbuh) used to narrate the stories of previous nations to inspire and motivate his companions for sincere brotherly cooperation goodness, and religion... By narrating the past stories, the Prophet (pbuh) would motivate them to listen carefully and then get a lesson or lessons» [8, p. 78]. In general, the method of storytelling is still there.

It is used to increase engagement. This method is reflected in the stories about the life path of the prophets. The word "Ta'sia" according to Şengül and Gedük, in Arabic is denoted in this direction. In the Qur'an, "Ta'siya" is used in the meaning to ease the sadness of another person, to help cope with grief [9, p. 11]. That is, we can say that stories about the difficulties and achievements of the prophets on the religious path are told for the purpose of admiration and delight. In turn, the formation of such a mood increases the motivation for any action of religious people.

The beginning of the open da'wah subjected Muslims to economic pressure. Poor Muslims suffered mainly from economic pressure. For this reason, there are Ayats of interest in the Qur'an about helping and providing material support to poor Muslims. In the 5,6-th Ayats of the Surah "al-Layl" it says: «As for the one who is charitable, mindful (of Allah) and (firmly) believes in the finest reward», this is also described in 19,20 Ayats of the same surah: «not in return for someone's favours, but seeking the pleasure of their Lord, the Most High» [5]. Rich Muslims used these Ayats for motivation when they helped the poor. A close friend of the Prophet Muhammad, also the first Caliph Abu Bakr, bought the slave Bilal, who was in captivity of the Mushriks, for a lot of money and will free him from slavery. At the same time, he will extend a helping hand to other Muslims. At that time, Abu Bakr's father, on the contrary, helped strong, successful people, and not the poor, thereby increasing the number of supporters. However, Abu Bakr will explain his actions with the Ayats of Surah "al-Layl" [10, p. 130].

In general, motivational tales about material benefits and successes are not so common in the Meccan surahs. Nevertheless, the Ayat of the Qur'an speaks about the importance of obtaining an honest income: «O messengers! Eat from what is good and lawful, and act righteously. Indeed, I fully know what you do» (23:51) [5]. In the interpretation of Ibn Qasir, based on hadith, it is said: "This Ayat indicates that the consumption of permissible food contributes to the performance of righteous deeds... In Sahih al-Bukhari (2262)

The Messenger of Allah said, "There was no prophet who did not feed sheep." His companions asked: "And you?" and he said, "Yes, and I was grazing them for the Meccans for a few carats." The Sahih also provides: "Daud ate from earning with his own hands" (23:51) [11]. Muslim scholars have noted that these Ayats say that one should move in accordance with Sharia in achieving material values. In turn, the ayat can serve as a motivation for understanding halal income in the mind of a religious person.

Analyzing the motivational aspect of the Meccan Ayats, it becomes clear that this is directly related to the missionary activity of the Prophet Muhammad in Mecca. The fact that Islam was alien to the Meccan society in the early years of its spread, as a result, showed the need for motivational Ayats caused by the moral and economic pressure of Muslims and the immediate threat to their lives. Based on these exceptions, the Ayats of the Qur'an distinguished motivational texts in several directions:

- legends aimed at strengthening the religious faith of early Muslims and statements reflecting the accusations of the Meccans regarding the canons of Islam. Motivational Ayats aimed at dispelling doubts that early Muslims may have about the Islamic faith as a result of the ideological attack of the Meccans;

- Ayats aimed at increasing the patience of Muslims who have been subjected to bodily injury or punishment for accepting Islam;

- Ayats that encourage Muslims who find themselves under material pressure based on the sanctions of the Meccans to help each other;

- Ayats encouraged not to be afraid of punishment for missionary activity and to take bold steps.

Motivation in medical Ayats

The Medina period is considered the most important in Islamic history. The Prophet Muhammad and the Muslims who were next to him with the help of re-settlement from Mecca to Medina were freed from the pressure of the Meccans and achieved the free spread of religion

in the new state. However, the early Muslims also had difficulties and unsolvable issues during this period. According to M. Amazhun, the da'wah of the prophet in the Medina period is aimed at the development of the "muakhah" (brotherhood) system [12, p. 328]. According to this system, it was important to unite the Muhajirs (Muslims who migrated from Mecca to Medina) and the Ansars (the indigenous inhabitants of Medina), to improve relations between Muslims and the residents of Medina. But it is worth noting something else – this is the relevance of the opposition of Muslims to the attacks of the Meccans. For this reason, motivational legends, in the medical Ayats of the Qur'an, make efforts to solve these problems. By M. The Medinan Ayats differ from the Meccan ones in the following features: long Ayats, beginning with the words "laa ayah al-amanu", detailed proofs and arguments, military sentences, had (punishment) and Ayats about inheritance, consideration of munafiq (duplicious), dialogue with representatives of Ahli Kitab (Christians and Jews), administrative positions, clarification of rituals of worship and Muamalat, commitment to submission to the prophet, the promise of the prophet's life and the promise of victory [13, p. 321–330].

Muslims who migrated from Mecca to Medina are called "muhajir", and the indigenous inhabitants of Medina are called "Ansar". Muhajir is used in the sense of an immigrant, and ansar in the sense of an accomplice of those immigrants. These designations are directly related to the economic situation of Muslims and the Ayats of the Qur'an. The Muhajirs, because of their escape from Mecca, were forced to leave their possessions in Mecca. And upon arrival in Medina, they needed material needs. For this reason, the Ayats of the Qur'an gave the degree of "Ansar" to local residents, and urged them to help muhajirs. Of course, it will not be easy for anyone to give away their property. Therefore, there are Ayats in the Qur'an that motivate the Ansars to help. The Qur'an says: «As for the foremost—the first of the Emigrants and the Helpers - and those who follow them in goodness, Allah is pleased with them and they are pleased with Him. And

He has prepared for them Gardens under which rivers flow, to stay there for ever and ever. That is the ultimate triumph» [59:100]. In another verse: «As for the disbelievers, they are guardians of one another. And unless you 'believers' act likewise, there will be great oppression and corruption in the land» [58:73].

As the number of followers of Islam increased, people with a low level of religious faith began to appear among Muslims. Followers of this category are called "munafiq" in the Qur'an. Legends about "munafiqs" are found in the Medina Ayats [14, p. 166]. In the Meccan period, "munafiqun" was not a problem. Because the difficult Meccan period singled out only true believers this did not cause the need for false adherence to Islam. And the military, political force in Medina, led to the fact that some influential residents of Medina converted to Islam in absentia and internally resisted the prophet to preserve their status and property. For example, among Muslim researchers, Abdullah Bin Uboot Bin Talal belonged to this group [15, p. 368]. Abdullah Bin Uboot Bin Talal was the most influential in Medina before the arrival of the righteous of Islam. However, after the spread of Islam, many Medina residents began to accept the religion of Islam and recognize the leadership of the Prophet Muhammad. "Before the battle of Uhud, Abdullah ibn Ubay led his 300-man detachment away, being afraid of the numerous army of the Meccan pagans, thereby predetermining the defeat of the Muslims" [16, p. 45]. The surah "Al-Munafiqun" of the Qur'an says: «When the hypocrites come to you 'O Prophet', they say, "We bear witness that you are certainly the Messenger of Allah" – and surely Allah knows that you are His Messenger – but Allah bears witness that the hypocrites are truly liars» (63:1) [5]. In this regard, the Ayats of the Qur'an are aimed at strengthening the internal religious faith of Muslims. For this, there were Ayats in the Qur'an about the punishment of the munafiq by Allah. In the Qur'an it is written: «Some of the nomads around you 'believers' are hypocrites, as are some of the people of Medina. They have mastered hypocrisy. They are not known to you 'O Prophet'; they are known to Us. We will

punish them twice 'in this world, then they will be brought back 'to their Lord' for a tremendous punishment» (9:101) [5], and «Allah has promised the hypocrites, both men and women and the disbelievers an everlasting stay in the Fire of Hell—it is sufficient for them. Allah has condemned them, and they will suffer a never-ending punishment» (9:68) [5]. Ayats of this nature explained to Muslims that hypocrisy is a very grave sin thereby forming feelings of hatred towards the munafiqs. At the same time, Muslims with weak beliefs had a high probability of joining the "munafiqs" and this caused great fear. During the period when the Prophet Muhammad went to war under the name "Tabuk", some companions refused to go to battle together. However, when the Ayats of the Qur'an describe that the munafiq avoid obeying the prophet and participating in the war, they will repent that they did not follow Muhammad. In Surah at-Tauba it is written: «Some others have confessed their wrongdoing: they have mixed goodness with evil. It is right to hope that Allah will turn to them in mercy. Surely Allah is All-Forgiving, Most Merciful» (9:102) [5]. From this, it can be understood that their repentance can be accepted by Allah. The interpretation of Imam al-Razi explains: "These are Muslims who did not participate in the battle of Tabuk not because of hypocrisy, but because of laziness, and then regretted what they had done and repented," and in al-Jalalayn: "It was revealed about Abu Lubab and those who tied themselves to the pillars mosques when they heard what was revealed about those who did not participate in the battle. And they swore that no one would untie them except the Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him). And this Ayat was revealed" (9:102) [6]. It means that this Ayat of Surah at-Taub had an active motivational influence on ensuring the religious fidelity of Muslims.

In Islam, the difference between a Muslim and a munafiq is directly related to religious rituals and responsibility for their believing brothers. For this reason, there were many legends in the Medina period that increased interest in religious rituals. In the Qur'an: «And seek help through patience and prayer. Indeed, it is a burden ex-

cept for the humble» (2:45) [5]. The word "humble" in this surah is a translation of the Arabic word "khashi'un". The "Hashi'un" group includes Muslims with high motivation and a great desire for worship. «The term "khashu" etymologically refers to calmness, submission, full of concentration, eagerness and humbleness» [17, p. 8]. In another medical Ayat: «Has the time not yet come for believers' hearts to be humbled at the remembrance of Allah and what has been revealed of the truth, and not be like those given the Scripture before – 'those' who were spoiled for so long that their hearts became hardened. And many of them are 'still' rebellious» (57:1) [5]. Mahmoud al-Alusi al-Hanafī interpreted the above Ayat: "Allah Almighty reproaches here those believers who show laziness and negligence in worshipping Allah. Ibn Abbas reports that such appeared among Muslims, and the Almighty sent down this Ayat about them. A'mash said that after moving to Medina, Muslims began to live in comfort and prosperity, because of this, some of them began to show less zeal for good deeds than before the Hijra." (57:16) [6].

Conclusion

As noted in the two main parts above, the Meccan and Madinah Ayats have motivational content. Motivational approaches and the orientation of the Ayats changed in direct connection with the number of Muslims and the political and social events of that time. Motivational statements were also used depending on the level of religious knowledge and faith of Muslims.

During the "secret da'wah" of the Meccan period, Muslims did not experience much pressure due to the fact that they did not engage in open confrontation with the Mushriks. But the Meccan pagans are making efforts to question the religious canons of Islam. Therefore, the content of the Ayats is aimed at preventing the religious conversion of Muslims. Along with this, encouraging Ayats are included to fulfill the holy mission of the Prophet Muhammad. The motivational teaching of the Meccan Ayats is closely connected with the conduct of the "open da'wah". The open missionary activity of Muslims led to the fact

that the Meccan mushriks kept them under economic, physical and moral pressure. In this regard, in the Meccan Ayats, the content of the texts was stimulating to material and spiritual assistance to each other. The legends related to the fact that Allah is with them and that it is worth being patient with difficulties will also be sanctified. Of course, the stories about the incentive are more often found in the words "about that world" of Allah, about the reward in the form of paradise and punishment in the form of hell. Another motivational aspect of the Meccan Ayats is the desire of the past prophets to inspire Muslims by expounding their perseverance and courage on the path of religion.

During the Medina period, Muslims managed to gain political freedom, and the emergence of problems in the new city gave rise to Ayats and motivational statements in this direction. The migration of Muslims to Medina created the threat of an invasion of the Meccans in Medina. For this reason, it was during this period that motivational statements were required, which would increase the feelings of heroism and unity among Muslims. Believers in the category under the meaning of hypocrites "Munafiqun" are strongly condemned by the Qur'an. "Munafiqun" is outwardly described as a passive and representative of an anti-Islamic group, thereby causing hatred towards him among Muslims. Munafiqi are very passive in performing religious rites and during military operations. As a result, Muslims tend to be active and motivated to avoid the characteristics of munafiqun. Such motivational statements in the Medina Ayats were also used to avoid the problem of laziness among Muslims. The fact is that the Muslims who saw the pressure in Mecca, after replacing their lives with a comfortable one, began to decrease religious motivation and from this the number of people with a low level of religious faith began to increase.

In the course of the study, in the two periods, despite the differences, similar moments were noted. For example, both in the Meccan and Medina periods, the issue of tolerance and tranquility was relevant. During the Meccan period, efforts were made to increase the economic pressure

and the resilience of Muslims to various difficulties. And during the Medina war, there was a call for patience in difficult moments and fortitude in military torture. Texts were motivating the Madinah ansars to help, muhajirs who moved from Mecca in two periods to form fortitude and patience and translated texts about the greatness of paradise and the tortures of hell. At the same time, there are Ayats in two periods that encourage Muslims to help each other financially, due to the fact that the economic situation of Muslims is becoming relevant.

References

- 1 Amin R. Motivating People in Organizations // *The Islamic Way*. – 2016. – Vol. 2. – № 2. – P. 11.
- 2 Shomad H.B.A., Susanto I., ME Sy I.S.S. Re-thinking Islam: Inspiring Qur'an For Conducting Scientific Research // *Hamdard Islam*. – Hamdard National Foundation Pakistan, 2020. – Vol. 43. – № 1. – P. 314–323.
- 3 Bayram Enver. Hz. Peygamber'in "Elçilik" Motivasyonunda Uzlet Hayatının ve İlk İnen Ayetlerin Rolü // *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. – Vol. 6. – № 4. – P. 121–141.
- 4 Weil G. An Introduction to the Qur'an. III. // *Biblic. World*. – The University of Chicago Press, 1895. – Vol. 5. – № 5. – P. 343–359.
- 5 The Noble Qur'an // [Electronic resource] URL: <https://Qur'an.com/fb> (accessed: 31.03.2021).
- 6 Абу Али Ал-Ашари. Тафсир Корана // [Electronic resource] URL: <https://azan.ru/tafsir> (accessed: 31.03.2021).
- 7 Al Hosani M.M.A.G. Concept of motivation in Islam. – University of Wales Trinity Saint David, 2015. – 266 p.
- 8 Tahir M., Yucel S. Motivational Techniques for Teaching: Prophetic Model // *International Journal of Teaching and Education*, 2019. – Vol. 7. – № 2. – P. 70–85.
- 9 Şengül İ.T.D., Gedük S.Y. Kur'an'da müminlere teselli, moral ve motivasyon. – Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri. 2015. – 240 p.
- 10 Ибн Х., Гайнуллин Н.А. Жизнеописание Пророка Мухаммада рассказанное со слов аль-Баккай, со слов Ибн Исхака аль-Мутталиба (первая половина VIII века). – Уммаһ, 2007. – P. 656.
- 11 Священный Коран // [Electronic resource]. URL: <https://Qur'an-online.ru/> (accessed: 21.04.2021).
- 12 Amahzun M. Manhaj Dakwah Rasulullah. – Qisthi Press, 2006. – 124 p.
- 13 Ünver M. Tefsir Usûlünde Mekki-Medenî İlimi. – Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998. – 362 p.
- 14 Bingöl A. Kur'an'da Münafıkların Tenkid // *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. – Vol. 4. – № 1. – P. 149–168.
- 15 Zen-Eldeen Z.S. Dangers and Treatment of Hypocrites' Rumors Thematic Analytical Study: 1. – 2021. Vol. 29. – № 1.
- 16 Волобуев А.В. О концепциях лицемерия и неблагодарности в этике ислама // *Вестник Московского Городского Педагогического Университета Серия Философские Науки. Государственное автономное образовательное учреждение высшего образования*, 2014. – № 4. – P. 44–48.
- 17 Arifin M.Z. The Concept Khushu in The Qur'an (A Thematic Study // *J. Studi Al-Qur'an*. – 2006. – Vol. 1. – № 3. – P. 623.

Transliteration

- 1 Amin R. Motivating People in Organizations // *The Islamic Way*. – 2016. – Vol. 2. – № 2. – P. 11.
- 2 Shomad H.B.A., Susanto I., ME Sy I.S.S. Re-thinking Islam: Inspiring Qur'an For Conducting Scientific Research // *Hamdard Islam*. – Hamdard National Foundation Pakistan, 2020. – Vol. 43. – № 1. – P. 314–323.
- 3 Bayram Enver. Hz. Peygamber'in "Elçilik" Motivasyonunda Uzlet Hayatının ve İlk İnen Ayetlerin Rolü [The Role of the Life of Uzlet and the First Revealed Verses in the Motivation of the Prophet's "Embassy"] // *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. – Vol. 6. – № 4. – P. 121–141. (in Turkish)
- 4 Weil G. An Introduction to the Qur'an. III. // *Biblic. World*. – The University of Chicago Press, 1895. – Vol. 5. – № 5. – P. 343–359.
- 5 The Noble Qur'an // [Electronic resource] URL: <https://Qur'an.com/fb> (accessed: 31.03.2021).
- 6 Abu Ali Al-Ashari. Tafsir Korana [Tafsir of the Qur'an] // [Electronic resource] URL: <https://azan.ru/tafsir> (accessed: 31.03.2021). (in Russ)
- 7 Al Hosani M.M.A.G. Concept of motivation in Islam. – University of Wales Trinity Saint David, 2015. – 266 p.
- 8 Tahir M., Yucel S. Motivational Techniques for Teaching: Prophetic Model // *International Journal of Teaching and Education*, 2019. – Vol. 7. – № 2. – P. 70–85.
- 9 Şengül İ.T.D., Gedük S.Y. Kur'an'da müminlere teselli, moral ve motivasyon [Con-

solation, morale and motivation for believers in the Qur'an]. – Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri. 2015. – 240 p. (in Turkish)

10 Ibn H., Gajnullin N.A. Zhizneopisanie Proroka Muhammada rasskazannoe so slov al'-Bakkai, so slov Ibn Ishaka al'-Muttaliba (pervaja polovina VIII veka) [Biography of the Prophet Muhammad told from the words of al-Bakkai, from the words of Ibn Ishaq al-Muttalib (first half of the 8th century)]. – Ummah, 2007. – P. 656. (in Russ)

11 Svjashhennyj Koran [Holy Qur'an] // [Electronic resource]. URL: <https://Qur'an-online.ru/> (accessed: 21.04.2021). (in Russ)

12 Amahzun M. Manhaj Dakwah Rasulullah. – Qisthi Press, 2006. – 124 p.

13 Ünver M. Tefsir Usûlünde Mekki-Medenî İlimi [Mekki-Civilized Science in the Tafsir Method]. – Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler En-

stitüsü, 1998. – 362 p. (in Turkish)

14 Bingöl A. Kur'an'da Münafıkların Tenkidi [Criticism of Hypocrites in the Quran] // Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. – Vol. 4. – № 1. – P. 149–168. (in Turkish)

15 Zen-Eldeen Z.S. Dangers and Treatment of Hypocrites' Rumors Thematic Analytical Study: 1. – 2021. Vol. 29. – № 1.

16 Volobuev A.V. O koncepcijah licemerija i neblagodarnosti v jetike islama [On the concepts of hypocrisy and ingratitude in the ethics of Islam] // Vestnik Moskovskogo Gorodskogo Pedagogicheskogo Universiteta Serija Filosofskie Nauki. Gosudarstvennoe avtonomnoe obrazovatel'noe uchrezhdenie vysshego obrazovaniya, 2014. – № 4. – P. 44–48. (in Russ)

17 Arifin M.Z. The Concept Khushu in The Qur'an (A Thematic Study // J. Studi Al-Qur'an. – 2006. – Vol. 1. – № 3. – P. 623.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

<i>Rakhymzhan Rashimbetov</i>	PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, email: r.rashimbetov.r@gmail.com , ORCID ID 0000-0003-2257-7444
<i>Aina Kabylova</i>	Professor, Doctor of Philosophical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: kabyl72@mail.ru , ORCID ID 0000-0001-6226-3947
<i>Рахымжан Рашимбетов</i>	PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: r.rashimbetov.r@gmail.com , ORCID ID 0000-0003-2257-7444
<i>Айна Кабылова</i>	профессор, философия ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, kabyl72@mail.ru , ORCID ID 0000-0001-6226-3947
<i>Рахымжан Рашимбетов</i>	PhD докторант, Евразийский национальный университет им Л.Н. Гумилева, Казахстан, Астана. Алматы, Казахстан, r.rashimbetov.r@gmail.com , ORCID ID 0000-0003-2257-7444
<i>Айна Кабылова</i>	профессор, доктор философских наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, kabyl72@mail.ru , ORCID ID 0000-0001-6226-3947

ДІНИ ҰЛТШЫЛДЫҚ: ПОСТКЕҢЕСТІК КЕҢІСТІК ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

1,2,3 М.Ө Насимов, 2 Б.Ж. Паридинова

АҢДАТПА

Діни ұлтшылдық белгілі бір географиялық аймақ пен қауымдастық шегінде діни бірегейлік пен ұлттық бірегейлік арасындағы тығыз байланысты орнатуға және сақтауға ұмтылатын саяси идеология. Діни ұлтшылдық белгілі бір дін мен діни дәстүрлер ұлттың мәдени және тарихи өзіндік ерекшелігінің ажырамас бөлігі ғана емес, ұлттық мемлекетті анықтау мен ұйымдастырудың іргелі негізі болып табылады деген сеніммен сипатталады. Осы тұжырымдарға сәйкес бұл мақалада діни ұлтшылдық түсінігіне қатысты посткеңестік ғалымдардың зерттеулеріне мән беріледі. Жалпы діни ұлтшылдық ұғымын тек отандық зерттеушілер ғана емес, посткеңестік кеңістік ғалымдары да аз зерттеп жүр. Web of Science Core Collection базасында «religious nationalism» кілт сөзі арқылы іздеу барысында отандық ғалымдар жүргізген зерттеулерді мүлдем таба алмадық. Посткеңестік кеңістік ғалымдары арасында бұл ұғымды қолданған 9 зерттеу жұмысын таптық. Мақаланың негізгі бөлімінің бірінші бөлігінде ресейлік ғалымдар зерттеулеріне сипаттама жасалады. Екінші бөлігінде армениялық және литвалық ғалымдар зерттеулеріндегі көзқарастарға талдау жүргізіледі. Нәтижесінде бір ел авторларының және өзге ел ғалымдарымен бірлескен авторлық жұмыстар ішінен ресейлік ғалымдардың 6, литвалық ғалымдардың 2 және армениялық ғалымдардың 1 зерттеуіне ерекше мән бердік. Ресейлік ғалымдар өз еліндегі діни ұлтшылдық мәселелерін 4 мақалада, армениялық ғалымдар 1 мақалада назар аударады. Литвалық ғалымдар болса, Шығыс және Орталық Еуропадағы мәселелерді талдайды. Мақалада посткеңестік кеңістік ғалымдарының діни ұлтшылдықты аз зерттеуінің бірнеше себептері айқындалды. Діни ұлтшылдықты түсінудің кейбір өзекті мәселелеріне тоқталдық. Сонымен қатар, ғалымдар зерттеулерін жүйелеу барысында бірнеше ортақ көзқарастардың бар екендігі анықталды.

Түйін сөздер: діни ұлтшылдық, ұлттық бірегейлік, діни бірегейлік, саясат, қоғам, бірлік.

¹Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда, Қазақстан

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

³ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
М.Ө. Насимов,
nasimov_m@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Насимов М.Ө.,
Паридинова Б.Ж.
Діни ұлтшылдық:
посткеңестік кеңістік
ғалымдарының зерттеулері
// Адам әлемі. – 2024.
– № 2 (100). – Б. 128-140.

Религиозный национализм: исследования ученых постсоветского пространства

Аннотация. Религиозный национализм – это политическая идеология, которая стремится установить и поддерживать тесную связь между религиозной идентичностью и национальной идентичностью в пределах определенной географической области и сообщества. Религиозный национализм характеризуется верой в то, что конкретная религия и религиозные традиции не только являются неотъемлемой частью культурной и исторической самобытности нации, но также служат фундаментальной основой для определения и организации национального государства. В соответствии с этими выводами в этой статье делается упор на исследования постсоветских ученых, касающиеся понятия религиозного национализма. Понятие религиозного национализма в целом мало изучено не только отечественными исследователями, но и учёными постсоветского пространства. В ходе поиска по ключевому слову «religious

nationalism» в базе Web of Science Core Collection мы не смогли найти исследований, проведенных отечественными учеными. Мы нашли 9 научных работ, в которых использовалась данное понятие среди постсоветских ученых. В первом разделе основной части статьи описаны исследования российских ученых. Во втором разделе проводится анализ взглядов армянских и литовских ученых. В результате из числа совместных авторских работ с авторами одной страны и учеными других стран особое внимание мы уделили исследованиям 6 российских ученых, 2 литовских ученых и 1 армянских ученых. Российские ученые уделяют внимание проблеме религиозного национализма в своей стране в 4 статьях, армянские ученые - в 1 статье. Литовские ученые анализируют проблемы Восточной и Центральной Европы. В статье обозначено несколько причин, по которым ученые постсоветского пространства редко изучают религиозный национализм. Мы затронули некоторые актуальные вопросы понимания религиозного национализма. Кроме того, в процессе систематизации исследований ученых было установлено, что существует несколько общих точек зрения.

Ключевые слова: религиозный национализм, национальная идентичность, религиозная идентичность, политика, общество, единство.

Religious Nationalism: Research by Scientists in the Post-Soviet Space

Abstract. Religious nationalism is a political ideology that seeks to establish and maintain a close alignment between religious identity and national identity within a particular geographic area and community. Religious nationalism is characterized by the belief that a specific religion and religious tradition is not only integral to the cultural and historical identity of a nation but also serves as the fundamental basis for defining and organizing the nation-state. In accordance with these findings, this article focuses on the research of post-Soviet scientists regarding the concept of religious nationalism. The concept of religious nationalism as a whole has been little studied, not only by domestic researchers but also by scientists in the post-Soviet space. When searching for the keyword “religious nationalism” in the Web of Science Core Collection, we could not find studies conducted by domestic scientists. We found nine scientific works in which this concept was used among post-Soviet scientists. The first section of the main part of the article describes the research of Russian scientists. The second section analyzes the views of Armenian and Lithuanian scientists. As a result, among the joint author’s works with authors from one country and scientists from other countries, we paid special attention to the research of six Russian scientists, two Lithuanian scientists, and one Armenian scientist. Russian scientists pay attention to the problems of religious nationalism in their country in 4 articles; Armenian scientists in 1 article. Lithuanian scientists analyze the problems of Eastern and Central Europe. The article identifies several reasons why scientists in the post-Soviet space rarely study religious nationalism. We have touched on some pressing issues in understanding religious nationalism. In addition, in the process of systematizing the research of scientists, it was found that there are several common points of view.

Key words: Religious Nationalism, National Identity, Religious Identity, Politics, Society, Unity.

Кіріспе

Діни ұлтшылдық тұжырымдамасы ұлтшылдық, дін және бірегейлік саясаты саласындағы басқа тақырыптармен салыстырғанда посткеңестік кеңістіктегі зерттеушілер, оның ішінде қазақ зерттеушілері тарапынан көп назар аударылған жоқ. Дегенмен, соңғы жылдары әлемдік және аймақтық деңгейде діни ұлтшылдық құбылысы байқала бастағандықтан, посткеңестік кеңістік зерттеушілері арасында аз да болса ғылыми қызығушылықтың артқанын байқауымызға болады.

Посткеңестік кеңістік ғалымдарының діни ұлтшылдықты салыстырмалы түрде аз зерттеуінің мынадай бірнеше себептері бар деп ойлаймыз:

1. Қоғамды секуляризациялауға (зайырлылық) тарихи назар: Кеңес дәуірінде мемлекеттік саясаттың бір бөлігі ретінде зайырлылық пен атеизмге көп көңіл бөлінді. Секуляризациялауға ерекше назар аудару академиялық дискурсқа әсер еткені сонша, діни ұлтшылдыққа әлеуетті қарсы күш пен жаңа құбылыс болғандықтан назар аударылмады.

2. Саяси күрделілік: діни ұлтшылдық ұлттық бірегейлік, мемлекеттік құрылыс және этносаралық қатынастар мәселелерімен тоғысатын аймақтарда күрделі саяси тақырып болып табылады. Саяси күрделілік пен академиялық еркіндікке шектеудің қойылуына байланысты ғалымдардың діни ұлтшылдық бойынша зерттеу жүргізуі қиынға соқты.

3. Пәнаралық сипат: діни ұлтшылдық саясаттану, әлеуметтану, тарих, антропология және дінтану секілді т.б. ғылымдармен қиылысатын күрделі құбылыс. Діни ұлтшылдықты жан-жақты зерттеу пәнаралық ынтымақтастық пен тәжірибені қажет етеді және зерттеушілер арасында логистикалық қиындықтарды тудырады.

4. Жаңа құбылыс: діни ұлтшылдық көптеген елдерде тарихи тамырларға ие болғанымен, оның посткеңестік кеңістікте қайта жанданып, қайта құрылуы салыстырмалы түрде жақында болған құбылыс. Зерттеушілерге қазіргі қоғамдағы діни ұлтшылдық көріністерін байқау, талдау және контекстке келтіру үшін көп уақыт қажет болады.

5. Тілдік кедергілер: діни ұлтшылдыққа қатысты зерттеу материалдары мен ғылыми әдебиеттерге қолжетімділік тілдік кедергілерге байланысты посткеңестік кеңістіктегі зерттеушілер үшін шектелуі мүмкін. Діни ұлтшылдық туралы бар зерттеулердің көпшілігі ағылшын немесе басқа батыс тілдерінде жарияланатындықтан, негізінен жергілікті ұлттық тілдерді пайдаланатын зерттеушілер үшін талдау қиынға соғады.

Осы себептерге қарамастан, посткеңестік кеңістіктегі саясат, қоғам және бірегейлікті қалыптастыратын маңызды күш ретінде діни ұлтшылдықты зерттеудің маңыздылығын мойындау артып келеді. Ғалымдар бұл тақырыпты зерттеуді жалғастыратын болса, өз еліндегі және одан тыс жерлерде діни ұлтшылдықтың динамикасы, салдары мен көріністері туралы жақсырақ түсінетін болады. Бірлескен күш-жігер, пәнаралық зерттеулер және ғылыми алмасудың ұлғаюы осы күрделі құбылысты толық түсінуге ықпал ете алады. Бұл мақала осы мақсатты ұстанады және посткеңестік кеңістік ғалымдарының діни ұлтшылдықты зерттеулерін алғаш қазақ тілінде талдаған алғашқы жұмыс ретінде бағалауға болады.

Діни ұлтшылдыққа қатысты түсіндірмелер өте көп. Мәселен, С.Л.Н. Hayes [1] ұлтшылдықты діннің өзі деген ұстанымды тұжырымдайды. Кейде ұлтшылдықты белгілі бір діни сенім,

дәлелденбеген қағида, идеология, тиістілікке қатынас ретінде баға беріледі. Бұл қатынастардың екі көрінісі бар: дінді саясиландыру және діннің саясатқа ықпалы [2]. Бірінші көрінісін ортақ дінді ұлттық бірлік сезімі, ұлт азаматтары арасындағы ортақ байланысқа ықпал ететіндей қарастыруға болады. Діннің екінші саяси көрінісі ортақ этникалық, тіл мен мәдениет секілді ұлттық бірегейлікті насихаттаумен айқындалады. Діннің саясатқа ықпалы идеологиялық сипатқа ие: діни идеялардың заманауи түсіндірмелері саяси белсенділік пен іс-әрекетті шабыттандырады; дінді қатаң түрде ұстануға ықпал ететін заңдар қабылданады [3].

Осы тұста діни ұлтшылдықты түсінудің мынадай өзекті мәселелері бар екенін айтқымыз келеді:

1. Дін мен ұлттық бірегейлік интеграциясы: діни ұлтшылдық немесе діни және ұлттық бірегейлік пен мақсаттардың бірігуі ұлтшылдықтың айқын көрінісіне айналды [4]. Бұл түсінік діни ұлтшылдықтың ұлттың басым діни мен діни дәстүрі оның ұлттық бірегейлігінен бөлінбейтіндігін көрсетеді. Тұжырым белгілі бір дінді ұстану ұлтқа тиістіліктің негізгі көрінісі және ұлттың мәдени, моральдық және саяси құндылықтары осы діннен тарайды деген идеяға келеді.

2. Діни бірлікке ықпал жасау: дін ұлтшылдықпен қатар әлеуетті біріктіруші фактор болып табылады. Дін түрлі топтар, тайпалар, ұлттар, тұтас елдерді біріктіретін күшке ие [5]. Діни ұлтшылдар ұлт ішінде бірлікке шақыратын күш ретінде үстем дінді, діни дәстүрді насихаттау мен сақтауды жақтайды. Ортақ діни нанымдар мен тәжірибелерге негізделген әлеуметтік бірлік пен ұжымдық бірегейлік діни қауымдастық мүшелерінің арасындағы ынтымақтастық сезімін дамытады.

3. Секуляризмның ұлтшылдыққа қарсылығы: діни ұлтшылдық тұжырымдары кейде дін мен мемлекеттің бөлінуін жақтайтын зайырлылық қағидаттарына қайшы келуі мүмкін. Зайырлылық бағдары бойынша рационалистік және тек әлемдік қатынастар істеріне қатысты моральдық және саяси доктрина ретінде

түсініледі [6, 106 б.]. Бұл тұжырымды зайырлылық барлық азаматтарға тең қатынас пен дін бостандығын қамтамасыз етуінен, діни ұлтшылдық үстем дінді қолдап және оны ресми мемлекеттік дін, басқару мен саясатты қалыптастырудағы жетекші күшке айналдыруға ұмтылуынан байқаймыз.

4. Саясат пен қоғамға ықпалы: діни ұлтшылдықтың саясат, қоғам және халықаралық қатынастарға елеулі ықпалы бар [7]. Мәселен, діни ұлтшылдық сайлау нәтижелеріне әсер ете алады, иммиграция және әлеуметтік саясат секілді мәселелер бойынша қоғамдық дискурсты қалыптастырады, діни және этникалық топтар арасындағы немесе түрлі діни бірегейліктері бар елдер арасындағы шиеленістерге түрткі болады.

Осылайша, діни ұлтшылдықты ұлттық мемлекет ішінде діни және ұлттық ерекшеліктер тоғысатын күрделі құбылыс ретінде айқындауымызға болады. Діни ұлтшылдық бірлік пен ынтымақтастық

сезімін тудырса да, оқшаулану, кемсітушілік және зайырлылық пен діни бостандық қағидаларына қарсы келуі ықтимал. Зерттеу тақырыбының өзектілігіне байланысты мақалада келесі сұрақтарға жауап іздейміз: (1) діни ұлтшылдықты зерттеудің қандай ерекшеліктері бар? (2) діни ұлтшылдықты зерттеуде посткеңестік кеңістік ғалымдары қандай тұжырымдар ұсынады?

Әдіснама

Зерттеуде діни ұлтшылдық түсінігін анықтау мақсатында «religious nationalism» кілт сөзі арқылы Web of Science Core Collection базасындағы ғылыми әдебиеттерге талдау жүргізілді. Нәтижесінде базадан осы кілт арқылы 345 материал табылды және ең көп материал дінтану (119) және ең аз материал гуманитарлық ғылымдар (9) саласында екені белгілі болды (сурет 1).

Сурет 1 - Web of Science Core Collection базасындағы ғылымдар саласы бойынша мақалалар саны

Дереккөз: Web of Science Core Collection, 2024 жылдың 14 қаңтарындағы көрсеткіш

Материалдардың көптігі және бір мақала шеңберінде табылған материалдарды талдау мүмкін еместігін ескере отырып, авторлар мәліметтерді тарылтуды көздеді. Бұл үшін базада индекстелген жарияланымдардың елдер бойынша көрсеткіштеріне талдау жүргізіліп, посткеңестік кеңістік ғалымдарының зерттеулері жинақталды. Жалпы бұл ұғымды АҚШ ғалымдары көп қолданатындығы белгілі болды

(166) және Англия (27), Үндістан (18), Австралия (15), Израиль (11) елдерінің зерттеушілеріне қарағанда басымдық берілгендігі көрінді. Посткеңестік кеңістік ғалымдары жарияланған журналдар салалары дінтану, этникалық зерттеулер, саяси және тарих ғылымдарын қамтиды. Жарияланған мақалаларға берілген сілтемелер де жүргізілген зерттеулердің өзектілігін көрсетіп отыр: 5 мақалаға 25 сілтеме берілген (кесте 1).

Кесте 1 - Посткеңестік кеңістік ғалымдарының Web of Science Core Collection базасында жарияланған мақалаларына берілген сілтемелер саны

№	Мақала мәліметтері	Сілтеме саны	Жылына орташа
1	Yusupova G. The Islamic representation of Tatarstan as an answer to the equalization of the Russian regions [9]	14	1.56
2	Burchardt M., Hovhannisyan H. Religious vs secular nationhood: «Multiple secularities» in post-Soviet Armenia [14]	8	0.89
3	Emelyanova N. The specifics of political modernization in modern India: Between progress and regression [12]	1	0.2
4	Гарри И. Культ Авалокитешвары и конкурирующие национализмы сино-тибетского пограничья (1911-1951 гг.) [13]	1	0.2
5	Golovushkin D.A. On the issue of religious tolerance in modern Russia: national identity and religion [8]	1	0.05
ЖАЛПЫ:		25	3.13

Дереккөз: Web of Science Core Collection, 2024 жылдың 14 қаңтарындағы көрсеткіш

Посткеңестік кеңістік ғалымдарының зерттеулерін талдау барысында авторлар диалектикалық, тарихи және салыстырмалы әдістерге көңіл бөлді. Алынған нәтижелерді талдауда сипаттамалық әдіске ерекше назар аударылды. Посткеңестік кеңістік ғалымдарының зерттеулерін талдауда қолданылған аталмыш әдістер діни ұлтшылдық сынды күрделі құбылысты түсінуге көп өлшемді көзқарас қажет екендігін көрсетті. Диалектикалық материализм философиясынан бастау алатын диалектикалық әдіс қоғамдық құбылыстардың өзара байланысы мен серпінділігін көрсетеді. Бұл әдіс арқылы діни ұлтшылдықтың дамуына тән қайшылықтар мен шиеленістерді анықтадық. Тарихи әдіс қазіргі құбылыстарды контекстке келтіру үшін өткен оқиғалар мен тенденцияларды зерттеуді қамтыды. Діни саясаттың мұрасы, тарихи наразылықтар мен мәдени дәстүрлер секілді факторларды анықтай отырып, діни ұлтшылдықтың тарихи тамырын айқындауда әдіс ерекше көмек берді. Салыстырмалы әдіс түрлі ахуалдар арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды дәйектеп берді. Жалпы заңдылықтар мен тенденцияларды анықтау арқылы діни ұлтшылдықтың өсуі мен төмендеуіне ықпал ететін фак-

торларды түсіндіре алдық. Сипаттамалық әдіс эмпирикалық деректер мен құбылыстарды талдауға үлесін қосты. Осы әдісті қолдану негізінде діни ұлтшылдықпен байланысты көріністер, тәжірибелер және идеологияларды анықтай алдық. Төрт әдісті біріктірген авторлар діни ұлтшылдықты талдаған зерттеулерді жан-жақты қарастыра алды, оның сан қырлы табиғаты, тарихи тамырлары, салыстырмалы динамикасы көріністерін айшықтады. Пәнаралық және әдіснамалық тұрғыдан алуан түрлі әдістер дін, ұлтшылдық және бірегейлік арасындағы күрделі өзара әрекеттестік туралы түсінікті кеңейтті.

Ресейлік ғалымдар зерттеулеріне сипаттама

Посткеңестік Ресейдегі діни толеранттылықтың, сондай-ақ діни ұлтшылдықтың бастауларын ұлт пен дінді топтық сәйкестендіруден табуға болады. Дағдарыс жағдайында ұлттық бірегейлікті анықтау критерийі орыс қоғамының тарихи діні - православие болып табылады. Алайда, бүгінде ресейліктердің көпшілігі өздерін православие санайтынына қарамастан, олардың көпшілігі дінге сенбейді.

«Сыртқы сенімнің» байқалатын ықпалы діннің жеке таңдау және индивидуалды құндылық мәселесіне айналу үрдісіне әкелді. Бұл үрдіс ұлтшылдық қызметіне әсер беріп, идеологияға айналады. Нәтижесінде саяси элита дінді түрлі діни емес мақсаттарға жету құралы ретінде қарастырады. Орыс православие шіркеуі бұл ақиқатты ескеруге, тіпті қолдауға мәжбүр. Сондықтан қазіргі Ресейдегі діни төзімсіздік пен діни ұлтшылдық дінге бағытталған [8]. Бұл тұрғыда діни толеранттылық пен ұлтшылдыққа бірнеше факторлар ықпал етеді және ұлт пен дінге негізделген топтық сәйкестендіру маңызды рөл атқарады. Кеңестер Одағының өмір сүруінің көп бөлігінде атеизмді таңып, діни әдет-ғұрыптарды басып тастап отырды. 1991 жылы Кеңестер Одағының ыдырауы діни сенім бостандығының қайта жандануына әкелді. Кеңестер Одағы ыдырағаннан кейін жаңа ұлттық бірегейлікті іздеу ұлтшылдықты өршітті. Ұлттық бірегейлікпен астасып жатқан дін біріктіруші де, бөлуші де бола алады. Кейбіреулер өздерінің діни бірегейлігін толеранттылықты насихаттайтын ұлттық бірегейлігінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырса, басқалары оны діни ұлтшылдыққа апаратын ерекше құбылыс санайды. Демек, дін жеке және топтық бірегейліктің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қызмет етеді. Азаматтар өздерінің діни нанымдарын белгілі бір қауымдастыққа тиістілік сезімімен байланыстыруы мүмкін және бұл сәйкестендіру бірдей наным-сенімдерді бөліспейтіндердің шеттетілуіне әкеледі. Көшбасшылар мен саяси құрылымдар діни бірегейлікті өз мақсаттары үшін пайдалана алады. Белгілі бір діни бірегейлікті атап көрсету арқылы олар қолдауды жұмылдыра алады, билікті біріктіре алады, басқа әлеуметтік және экономикалық мәселелерден назарды аудара алады. Мұндай құралдарды пайдалану төзімсіздік пен діни ұлтшылдыққа ықпал етуі мүмкін. Осылайша, посткеңестік елдердегі діни толеранттылық пен діни ұлтшылдықтың қайнар көздері өзара байланысты және тарихи, саяси, әлеуметтік

және мәдени факторлардың үйлесімі арқылы қалыптасты. Ұлттық және діни бағыттағы топтық сәйкестендіру осы факторлардың өзара әрекеттесуін елдегі діни қатынастардың жалпы климатын анықтайды.

G. Yusupova [9] мақаласында посткеңестік Татарстандағы татарлардың ерекше мәртебесін сақтаудағы исламдық діни рәміздер зерттеледі. Автор Татарстандағы аймақтық этникалық элиталардың исламды өңірдегі артықшылық ахуалын заңдастыру құралы ретінде пайдалану жолдарын дәйектейді. Мәселе аймақтағы ислам тарихы және аймақты бейнелеудегі исламдық рәміздер турасында өрбіген. Сонымен қатар, зерттеуде ислам мәдениетінің аймақтағы күнделікті өмір мен қоғамдық кеңістікке енуі арқылы түрлі этникалық топтар арасындағы әлеуметтік шекараларды нығайтуы қарастырылған. Ғалым Ресейдегі этникалық федерализм жүйесі жойылғаннан кейін татарлар исламға бет бұру арқылы өздерінің ерекше мәртебесін сақтап қалды деген қорытындыға келеді. Біздің пікірімізше, этникалық иерархиялар ішіндегі мәртебе үшін күресте діни ұлтшылдықтың рөлі әлеуметтік динамикадан көрінеді. Ғылыми талдаулар діни ұлтшылдықтың этникалық топтардағы мәртебелерді қалыптастыру, бәсекелесу және нығайтуда әлеуетті құрал ретінде қызмет ете алатынын айқындайды. Тұжырымға сәйкес этникалық иерархиядағы мәртебе үшін күрестегі діни ұлтшылдық пен рәміздер арасындағы байланысты талдау пәнаралық көзқарасты қажет етеді. Мәселен, символдық интеракционизмге сәйкес азаматтар рәміздерден алған түсініктерден өздерінің әлеуметтік әлемін қалыптастырады. Киім, рәсімдер мен дәстүрлер секілді т.б. діни рәміздер этникалық топтар арасындағы қарым-қатынастың қажетті құралы бола алады. Мәртебе үшін күресте азаматтар этникалық иерархиядағы өз ұстанымын келіссөздер үшін стратегиялық түрде осы рәміздерді пайдаланады және бәсекелеседі. Әлеуметтік бірегейлік теориясы азаматтар өздерін және басқаларды ортақ белгілеріне қарай

әлеуметтік топтарға бөлуге болатынын айтады. Тұлғаның маңызды белгілері болып табылатын діни рәміздер діни ұлтшылдық пен этникалық топқа қатыстылық сезімін күшейтеді. Сондықтан символдық интеракционизм мен әлеуметтік бірегейлік теориясы көзқарастарын біріктіру діни рәміздердің этникалық топтардағы діни ұлтшылдық мәртебесі динамикасын анықтауда нақты түсініктер береді деуімізге болады.

Татарстанда жүргізілген тағы бір зерттеуде А.В. Sitnikov, М.В. Romanov және Р.Р. Faskhudinov [10] 2020 жылдың қыркүйегінде Татарстан Республикасында өткізілген сауалнама нәтижелеріне сүйене отырып, республиканың татар халқы арасындағы ұлтшылдық пен ислам дінін ұстанушылықтың арақатынасын айқындайды. Сауалнама 1000 респонденттен тұратын кездейсоқ іріктеу бойынша телефон арқылы сұхбат әдісімен жүргізілген. Сауалнамаға Татарстан Республикасының аумағында 18 жастан асқан тұрақты этникалық татарлар қатысқан. Авторлар мынадай сауалдарға жауап іздейді: исламшылдық қоғамдық санада қандай орын алады? Қоғамды саяси шоғырландыру идеологиясы ретінде ислам, соның ішінде діни ұлтшылдық қаншалықты сұранысқа ие? Осы сұрақтарға сәйкес мақала авторлары исламшылдық, этникалық және діни ұлтшылдықтың бір-бірімен байланыстарын талдайды. Мәселені талдау барысында Татарстанда «діни ұлтшылдық» деп атауға болатын діндарлық пен ұлтшылдық арасында ешқандай байланыс жоқ екені анықталған. Сондай-ақ, мақала авторлары респонденттердің этникалық ерекшелік маңыздылығын көрсететін айнымалылар мен діндарлықтың түрлі аспектілеріне қатынасын көрсететін айнымалылар арасындағы әлсіз корреляцияны тапқан. Респонденттер үшін этникалық мәселелер дінге қарағанда маңыздырақ болған, ал этноұлтшылдық көріністері іс жүзінде діншілдікпен байланысы болмаған. Зерттеу нәтижелері көрсетіп отырғандай, татарлардың жоғары діндарлығы дінді қоғамдық ор-

тада және күнделікті деңгейде көрсету қажеттілігіне әкеледі. Бұл тұрғындардың исламшылдыққа қатысты құштарлығын тудырмайтындықтан саяси саланы исламдық нормаларға сәйкес қайта құру қажеттілігін көрсетеді.

Славян неопанизміндегі діни ұлтшылдық талданған зерттеуде Е. Golovneva [11] халықтың туған сенімін құтқару және сақтау мәселесін дәйектейді. Ғалымның пайымдауынша, Урал және Сібірде қарқынды дамып келе жатқан неопанизм қауымдастықтары ұлттық бірегейлік, топтық құндылықтар және саяси идеологияға дискурсивті негіз жасайды. Қауымдастық этникалық ынтымақтастық, ұлттық бірлік, дәстүршілдік және ұлттық жандану нормаларымен, ұлттық ерекшелік пен Батысқа қарсылық тұжырымдамаларын негізге алады. Автор қауымдастықтың этикалық қағидалары ретінде орыс патриотизмі мен тайпалық мұраттарға берілгендікті санайды. Біздің түсінігіміз бойынша славян неопанизміндегі діни ұлтшылдық христиандық дәуірге дейінгі славяндық дәстүрлерді жаңғырту аясында діни сенімдердің ұлтшылдық пен этноцентристік құндылықтармен тоғысуын білдіреді. Дегенмен, славян неопанизм қозғалыстарының әралуандылығын ескере отырып, оның барлық жақтастары негативті ұлтшылдық идеологияларды ұстанбайды деп ойлаймыз. Жалпы діни қауымдастықтағы діни ұлтшылдық сенімдерге негізделген ұлтшылдық пен патриоттықты білдіреді. Бұл құбылыс жеке адамдар мен топтар өздерінің діни бірегейлігін белгілі бір ұлт пен этникалық топқа лоялдылық сезімімен байланыстырғанда пайда болады. Сондықтан діни ұлтшылдық төңірегіндегі пікірталастар оның басқа діни және мәдени қауымдастықтармен әлеуметтік бірігу, толеранттылық және өзара әрекеттесуге ықтимал әсерін қарастыруымен тығыз байланысты.

Ресейлік ғалымдар авторлығымен жарық көрген 2 зерттеуде Ресейдегі ахуал емес, өзге елдердегі діни ұлтшылдық мәселелеріне назар аударылады. Мәселен, N. Emelyanova [12] мақаласында Үндістанның халықтық

партиясы (Bharatiya Janata Party - BJP) ұсынған жаңа Үндістанның қалыптасуына байланысты елдің саяси өміріндегі елеулі өзгерістер қарастырылады. Ғалым BJP және Үндістанның премьер-министрі Нарендра Модидің елдегі діни ұлтшылдық саясатын жүзеге асырудағы қызметін сынға алады. Заманауи Үндістанның қоғамдық-саяси өміріне ықпал еткен мәлімдемелердің мәні дәйектеледі. Зерттеуші елдегі тіл, дін және тарихи мұра төңірегінде болып жатқан пікірталастар, үнді бірегейлігін нығайтудың түрлі түсіндірмелеріне назар аударады. Үндістанның саяси моделінде бұрынғыдай саясаткерлердің мінез-құлқын анықтайтын топтық құрықтарын қорғау ерекшеленеді. Үндістанның саяси өміріне индуизм (дінді саясиландыру) және кастизм (әлеуметтік институтты саясиландыру) факторларының салдары анықталады. Автор үндістандықтар демократия мен діни ұлтшылдықтың ұлттық моделін құруды таңдайтындығын айта келе, Үндістанның халықтық партиясының индуизм ұлтшылдығы Үндістанның ұлттық конгресінің (Indian National Congress) зайырлы ұлтшылдығына қарсы тұрады деген қорытындыға келді. Үндістандықтар да қазіргі таңда теңдік қағидаттарына негізделген басты құндылық даму екенін атайды. Халық BJP және Нарендра Модиден елдің дамуын тездететіндігінен үмітті. Біздің ойымызша, әр елдегі діни ұлтшылдық саясатын жүзеге асыру түрлі формада болады және халық қалауын ескереді. Діни ұлтшылдыққа қатысты саясат ұлттың анықтаушы сипаты ретінде белгілі бір діни және мәдени мұраны ілгерілету мақсатында діни бірегейлік пен ұлттық бірегейлік арасындағы тығыз байланысты қамтиды. Діни ұлтшылдық саясатының қуаттылығы әр түрлі болуы мүмкін екенін ескеру қажет. Өйткені, оның салдары әлеуметтік бірігумен қатар, топаралық шиеленістерді, тіпті қақтығыстарды қамтуы ықтимал. Сонымен қатар, діни ұлтшылдықтың саясатқа әсер ету дәрежесі елдегі саяси, әлеуметтік және экономикалық динамиканың өзгеруіне байланысты уақыт өте келе өзгеріп отыратындығын

мойындауымыз қажет.

И. Гарри [13] 1911 жылы Цин империясы құлағаннан кейінгі кезеңде және 1951 жылы Тибеттің ҚХР-ға қосылғанға дейінгі Қытай-Тибет шекарасындағы Тибет ұлтшылдығының пайда болуын зерттейді. Автор Авалокитешвара (Avalokitesvara - мархабатпен қарау) жанашырлығы будхисаттвасының (Bodhisattva - ояңған сананы тазарту) табынушылығы Тибетті Далай-ламалар мемлекетімен байланыстыратын тибеттік діни ұлтшылдықтың негізгі рухани тамыры болды деген пікір білдіреді. Мақалада Тибет таулы қыратының кең-байтақ аумағында ұлтшылдықтың мынадай түрлерінің болғаны да баяндалады: тибеттік коллаборационистік ұлтшылдық; гоминьдандық немесе коммунистік типтегі зайырлы автономиялық ұлтшылдық. Бұл кезеңдегі ұлтшылдық сайысында діни фактор басты орын алған. Сондықтан Тибет буддизмі дін мен саясатты біріктіру дәстүрі аясында жаңа жағдайларға оңай бейімделіп, ұлтшылдықтың түрлі формаларында түбегейлі қарама-қарсы мақсаттарды қолданды. Дегенмен, мақалада түрлі ұлттық және діни мүдделер қақтығысы Қытай коммунистерінің жеңісіне және діни ұлтшылдықтың жойылуына әкелгені айқындалады. Демек, табынушылық діни ұлтшылдықты дамытады және түрлі діни мүдделер діни ұлтшылдықтың құлдырауына әкеледі деуімізге негіз бар. Табынушылықта орталықтандырылған жетекшілік және әлеуетті идеологиялық бірлік сезімі бар. Кейбір жағдайларда осы орталықтандырылған бақылау діни ұлтшылдықты насихаттау үшін пайдаланылуы мүмкін. Табынушылық нанымдары мен тәжірибесі ұлтшылдық идеологиясымен сәйкес келеді және топ ішінде бірлік пен бірегейлік сезімін ілгерілетеді. Дегенмен, діни плюрализм, тіпті, конфессияаралық диалогқа назар салу діни ұлтшылдықтың құлдырауына әкелуі мүмкін. Өйткені, түрлі діни мүдделер диалог пен ынтымақтастыққа түскен кезде ортақ құндылықтар мойындалып, ұлтшылдық назардан тыс қалады деп ойлаймыз. Сондықтан табынушылық діни ұлтшылдықтың дамуына ықпал

еткенімен, түрлі діни мүдделер мен әлеуметтік үдерістер діни ұлтшылдық идеологиясының құлдырауына немесе өзгеруіне әкеледі.

Армениялық және литвалық ғалымдар зерттеулеріндегі көзқарастар

М. Burchardt және Н. Novhannisyan [14] мақаласында ұлтшылдықтың Армениядағы дін мен зайырлылық төңірегіндегі дауларды қалыптастырып жатқан құбылыстарды «мәдени қорғаныс» ұғымы арқылы анықтайды. Ғалымдардың пайымдауынша, бұл тұжырымдама өзекті болғанымен, Кавказ аймағындағы діни өзгерістерді посткеңестік кеңістіктің бөлігі ретінде талдау үшін сирек қолданылған. Бұл зерттеуде «мәдени қорғаныс» ахуалының әлеуметтік нәтижелерінің діни ұлтшылдықтың күшеюіне әсері салыстырмалы түрде қысқаша талданады. Авторларды діни және зайырлы сала арасындағы ара-қатынастың қоғамда нақты тәсілдермен көрініс табуы, посткеңестік Арменияның діни-зайырлы кескіндемесінің дамуы және мемлекеттілік пен ұлтшылдықтың жұмылдыру процестері тұжырымдамаларының қалыптасуы қызықтырады. Осы тұста ұлтшылдық дін мен зайырлылықты қалыптастырады деген тұжырымға мән берген дұрыс сияқты. Ұлтшылдық дін мен зайырлылыққа қатысты жеке адамдар, қауымдастықтар мен үкіметтердің осы ұғымдарды түсінуіне және өзара әрекеттесуіне ықпал жасайды. Ұлтшылдық діни нанымдар мен тәжірибені ұлттық құндылықтарға сәйкес келетін ұғымдармен түсіндіреді. Діни рәміздер, рәсімдер мен дәстүрлер ұлттық бірегейлік пен ынтымақтастықты нығайту үшін қолданылады. Ұлтшылдық зайырлылық ұғымын ұлттық контексте де қалыптастыра алады. Бұл тұста мемлекеттік зайырлылық діни ұлтшылдыққа қарсы тұруы мүмкін. Бұл қарсылық діннің қоғамдық өмірдегі рөлі, орта және жоғары мектептердегі діни білім беру, мемлекеттік мекемелерде діни рәміздердің болуы секілді

мәселелер төңірегінде пікірталастардан көрінеді. Сонымен қатар, азаматтық ұлтшылдық сияқты ұлтшылдықтың түрі ұлттық бірліктің негізі ретінде этникалық және діни бірегейлікті бірінші орынға қоятын этно-діни ұлтшылдықпен де таласқа түседі. Сондықтан ұлтшылдық, дін және зайырлылық арасындағы өзара әрекеттесуді түсіну әлеуметтік-саяси динамикаға талдау жасау және плюралистік қоғамды ілгерілету үшін маңызды.

L. Yakova және E. Racius [15] пікірінше, бұрынғы КСРО және Варшава шартына мүше республикалар коммунистік биліктен ажырағанына ондаған жылдар өтсе де, Шығыс Еуропа елдері көп жағдайда өтпелі кезеңді жалғастыруда. Бұл елдердегі өзгерістер айқын көрінетін бір саласына діни әралуандылықты басқару жатады. Коммунизм ыдырағаннан бері аймақтағы мемлекеттердің көпшілігі либералды діни басқару режимдерін, сондай-ақ түрлі діни қауымдастықтардың өсіп-өркендеуіне мүмкіндік беретін әралуандылықты жақтайтын үрдістерді қабылдады. Ғалымдар көзқарасы бойынша соңғы уақытта аймақтың түрлі бөліктерінде діни әралуандылыққа жалпы оң көзқарастан алшақтап, қабылданған еркіндіктен діни қауымдастықтар мен олардың қызметін бақылауды күшейтуге қарай ауысу байқалады. Осы процестерді түсіндіру үшін «Ethnicities» журналында түзіліп жатқан арнайы нөмірде мәселенің кейбір негізгі динамикасын талдау үшін діни ұлтшылдықтың теориялық көріністері мен келешегі қарастырылады. Мәліметке сәйкес арнайы нөмірде бірқатар сұрақтарды талдау жоспарланып отыр, олардың ішіндегі ең маңыздысы мынау: діни ұлтшылдық посткоммунистік Еуропадағы дінді басқаруға ықпал жасай ма, егер ықпал жасаса, қалай? Бұл сұраққа өзіміз жауап беруге ұмтылдық. Діни ұлтшылдық дін бостандығы, мемлекет пен шіркеудің қарым-қатынасына және қоғамдағы діннің рөліне қатысты саясат пен тәжірибені қалыптастыру арқылы посткоммунистік Еуропадағы дінді басқаруға әсер етеді деп ойлаймыз.

Біріншіден, діни ұлтшылдық елдегі дәстүрлі және көпшілік діндердің үстемдігіне жәрдемдеседі. Коммунизм ыдырағаннан кейін ұлттық бірегейліктің қайта жандануы байқалған пост-коммунистік Еуропада үкіметтер ұлттық бірегейлік пен келісімді нығайту тәсілі ретінде этникалық көпшілікпен байланысты дәстүрлі дінді жақтауы ықтимал.

Екіншіден, діни ұлтшылдық ықпалындағы үкіметтер көпшілік дінге артықшылық беретін заңдар мен саясатты жүргізеді. Бұл шараларға дәстүрлі діни қауымдастықтарды мемлекеттік қаржыландыру, арнайы артықшылықтар беру, ұлттық бірегейлікке қауіп төндіретін азшылықтар діндеріне және жаңа діни ағымдарға шектеулер енгізу жатады.

Үшіншіден, діни ұлтшылдық пост-коммунистік Еуропадағы мемлекет пен шіркеу арасындағы қарым-қатынас сипатына да әсер етуі мүмкін. Бұл процесс үкіметтердің дәстүрлі діни қауымдастықтарға қоғамда артықшылық беру және ұлттық құндылықтар мен бірегейлікті нығайту үшін білім беру мен адамгершілік тәрбие секілді қоғамдық істерге тарту арқылы тығыз байланыс орнатуға ұмтылуынан байқалады.

Төртіншіден, діни ұлтшылдық басым дінмен байланысты мәдени мұраны сақтауға және насихаттауға көп мән береді. Шығыс Еуропалық үкіметтер ұлттық бірегейлік пен мақтаныш сезімін нығайту үшін діни орындарды қалпына келтіру, діни туризмді ілгерілету және білім беру бағдарламаларына діни тақырыптарды енгізуге назар аудара бастайды.

Бесіншіден, діни ұлтшылдық басым діни және ұлттық идеологияға қарсылық ретінде қабылданатын азшылық діндерді бақылауды күшейтуі және шектеуі мүмкін. Үкіметтер ұлттық қауіпсіздік пен мәдени тұтастықты сақтау сылтауымен діни тәжірибеге қатысты ережелерді енгізіп, жаңа діни топтарды тіркеуді шектеуі және азшылықты құрайтын діни қауымдастықтардың қызметін бақылайды.

Алтыншыдан, білім беру саясаты ұлттық бірегейлік пен құндылықтарды

қалыптастырудағы үстем діннің маңыздылығына назар аударатын оқу бағдарламаларымен бірге діни ұлтшылдық идеологияларын насихаттайды. Мәселен, оқушыларды ұлттық қауымдастыққа тиістілік сезімін нығайта отырып, мектеп бағдарламалары арқылы діни ұлтшылдық идеялармен таныстыруға болады.

Жетіншіден, діни ұлтшылдық конфессияаралық қатынастарға әсер етіп, діни қауымдастықтар арасындағы шиеленісті күшейтуі мүмкін. Азшылықтардың өздерін маргиналды топ ретінде немесе кемсітушілікті сезінуі діни бірегейлік негізіндегі әлеуметтік келіспеушіліктер мен қақтығыстарға әкеледі.

Тұтастай алғанда, посткоммунистік Еуропадағы дінді басқаруға діни ұлтшылдықтың әсері ерекше. Дегенмен, дәстүрлі және көпшілік діндердің мүдделеріне басымдық беретін, азшылық діни топтарды маргиналдандыратын саясатты жүргізген мемлекет үшін тиімсіз.

D. Vékony және E. Raciustың [16] айтуынша, тарихи үстем Рим-католиктік мұрасы бар Орталық Еуропа елдері дінді басқару тұрғысынан белгілі бір кластерге жатады. «Ethnicities» журналының арнайы нөміріне жоспарланып жатқан мақалада Венгрия мен Словакиядағы діни ұлтшылдықтың екі елдегі дінді басқару режимдеріне әсері қарастырылады. Берлин қабырғасы құлағаннан кейін либералдық құндылықтар ұстанатын дінге қатысты бейтараптықтың қысқа кезеңі қалыптасты. Қасиетті Тақпен конкордаттық екіжақты келісімдері негізінде екі ел де дәстүрлі христиан шіркеулерін қолдай бастады. 2010 жылдарға қарай екі елдің заңнамасы «жаңа» діндердің енуіне шектеулі кедергілер жасады. Осы негізде «ескі» және «жаңа» діндер үшін екі деңгейлі жүйе құрылып, біріншісі мемлекетпен тығыз қарым-қатынаста болды. Нәтижесінде шіркеу мен мемлекеттің бөлінуі бұлыңғырлана бастады. Дәрежесі биік шіркеулер қоғамдық кеңістікте белгілі бір білім беру және әлеуметтік қызметтерді жеткізушілер ретінде қайта пайда болды. Артықшылығы мол

шіркеулер мен мемлекет арасында үйлесімсіз өзара тәуелді қарым-қатынас дамып, мемлекет басымдылыққа ие болды. Осы уақытта популистік және ұлтшыл партиялар дінді құрал ретінде пайдаланып, христиандықты өздерінің ұлтшылдық саяси дискурсына енгізді. Бұл процесс мемлекеттің кейбір діни топтарға артықшылық бере алатын нормативтік кеңістікті құруға көмектесті. Христиандық ұлттық бірегейлікке назар аудару үкіметтердің көші-қонды қауіпсіздік пен исламмен байланыстыратын көзқарастарын күшейтті. Аталмыш қағида оңшыл және популистік көзқарастарға бейім билеуші элитаның дини-ұлтшылдық көзқарастарына сәйкес келмейтін кейбір діни топтарды ықпал жасаудан тыс қалдырды.

Қорытынды

Посткеңестік кеңістік ғалымдарының діни ұлтшылдыққа қатысты тұжырымдары жан-жақты және әр елдегі академиялық дискурстағы түрлі көзқарастарды дәйектейді. Посткеңестік кеңістік ғалымдарының зерттеулерін жүйелеу барысында кейбір ортақ көзқарастар айқындалды:

1. Әлеуметтік-саяси талдау: посткеңестік кеңістік ғалымдары діни ұлтшылдықты оның қоғам, саясат және тұлғаның қалыптасуына әсерін зерттеп, әлеуметтік-саяси көзқарасқа ерекше назар аударады. Ғалымдар діни ұлтшылдықтың этникалық, мәдени ұлтшылдық секілді т.б. түрлерімен тоғысуы және әлеуметтік бірлік пен шиеленістерге әсерін зерттеуге ұмтылады.

2. Тарихи контекст: зерттеушілер кеңестік атеизм мұрасы, коммунизм ыдырағаннан кейінгі діни бірегейліктің қайта жандануы, ұлттық бірегейлік пен құндылықтарды қалыптастырудағы діннің рөлі сынды факторларды қарастырып, посткеңестік кеңістіктегі діни ұлтшылдықтың тарихи ахуалына жиі тоқталады.

3. Бірегейлік саясаты: посткеңестік ғалымдар діни ұлтшылдықты бірегейлік саясатының түрі ретінде талдайды

және оның діни тиістілікке негізделген ұжымдық бірегейлікті құрудағы және жұмылдырудағы рөліне мән береді. Бұл діни ұлтшылдықтың этникалық, тілдік және мемлекеттік бірегейлікпен тоғысуы, топаралық қатынастарға ықпалын зерттеуді нақтылайды.

4. Мемлекет пен шіркеу қатынастары: ғалымдар діни ұлтшылдық үкіметтің діни институттарға қатысты саясатын қалыптастыруы, дін көшбасшыларының саясаттағы рөлі және шіркеу мен мемлекеттің бөлінуіне қатысты пікірталастарды қарастырады және посткеңестік контексте мемлекет пен шіркеу қатынастарының динамикасын зерттейді.

5. Адам құқықтары және азшылық құқықтары: зерттеушілер посткеңестік кеңістіктегі діни ұлтшылдықтың адам және азшылық құқықтарына тигізетін зардаптарына назар аударады. Олар діни азшылықтарды кемсітетін, дін мен сөз бостандығын шектейтін саясатты сынайды немесе қолдайды және діни әралуандылыққа қатысты төзімділік көзқарастарын жақтайды.

6. Секуляризм және плюрализм: ғалымдар діни ұлтшылдықты зайырлылық пен плюрализмге қатыстылығын талдап, діни және зайырлы институттар арасындағы тепе-теңдік пен толеранттылықты насихаттауға және көпмәдениетті қоғамдағы діни әралуандылықты басқарудағы қиындықтарға ықпалын қарастырады.

7. Салыстырмалы зерттеулер: әрине, посткеңестік кеңістік ғалымдары діни ұлтшылдықты басқа елдер, тарихи кезеңдер аясында қарастырып, салыстырмалы зерттеулер жүргізген. Салыстырмалы зерттеулер діни ұлтшылдыққа қатысты посткеңестік қоғамдағы ұқсас ағымдар арасындағы параллельдерді белгілейді.

Қорыта айтқанда, посткеңестік кеңістік ғалымдарының діни ұлтшылдыққа қатысты көзқарастары ұғымның күрделілігі мен елдегі қоғам, саясат және мәдениетке тигізетін салдары туралы нақты түсінікті қалыптастыруға септігін тигізеді. Посткеңестік кеңістік ғалымдарының талдаулары ұлттық

бірегейлік, басқару мен әлеуметтік қатынастарды қалыптастырудағы діннің рөлі туралы пікірталастарды шешуге ықпал етеді.

Қаржыландыру

Берілген мақала «Қазақстандағы ұлттық құрылыс аясындағы исламизация үдерісі: интеграциялық және дезинтеграциялық әлеуеті» ғылыми жобасы аясында дайындалып, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды. Грант АР14871508.

Әдебиеттер тізімі

1 Hayes C.J.H. Nationalism: A Religion. – Routledge, 2016. – 198 p.

2 Xypolia I. Cypriot Muslims among Ottomans, Turks and British // *Bogazici Journal*. – 2011. – No. 25 (2). – P. 109–120.

3 Juergensmeyer M. The worldwide rise of religious nationalism // *Journal of International Affairs*. – 1996. – No. 50 (1). – P. 1–20.

4 Grzymala-Busse A. Religious nationalism and religious influence // [Electronic resource] URL: <https://oxfordre.com/politics/display/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-813> (accessed 14.01.2024)

5 Khan Z-I. Religion is a unifying force // [Electronic resource] URL: <https://www.milligazette.com/news/islamic-perspectives/3756-religion-is-a-unifying-force/> (accessed 14.01.2024)

6 Hibbard S. Religion, nationalism, and the politics of secularism. In Omer A., Scott Appleby R., Little David (Eds.), *The Oxford handbook of religion, conflict, and peacebuilding* (pp. 100–123). – Oxford: Oxford University Press, 2015. – 736 p.

7 Mooney C.Z. *The public clash of private values: The politics of morality policy*. – Washington: CQ Press, 2001. – 283 p.

8 Golovushkin D.A. On the issue of religious tolerance in modern Russia: national identity and religion // *Journal for the Study of Religions and Ideologies*. – 2004. – No. 2 (7). – P. 101–110.

9 Yusupova G. The Islamic representation of Tatarstan as an answer to the equalization of the Russian regions // *Nationalities Papers - The Journal of Nationalism and Ethnicity*. – 2016. – No. 44 (1). – P. 38–54.

10 Ситников А.В., Романов М.В., Фасхудинов Р.Р. Национальная и религиозная идентичности: опыт анализа взаимосвязи (на примере Республики Татарстан) // *Социологические исследования*. – 2022. – №3. – С. 120–134.

11 Golovneva E. Saving the native faith: Religious nationalism in Slavic neo-paganism (Ancient Russian Yngling Church of orthodox old believers-Ynglings and Svarozhichi) //

Convention 2017: Modernization and Multiple Modernities (ISPS CONVENTION 2017). – Dubai: Knowledge E, 2018. – P. 337–347.

12 Emelyanova N. The specifics of political modernization in modern India: Between progress and regression // *Istoriya - Elektronnyi Nauchno-Obrazovatelnyi Zhurnal*. – 2020. – No. 11 (12).

13 Гарри И. Культ Авалокитешвары и конкурирующие национализмы сино-тибетского пограничья (1911–1951 гг.) // *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*. – 2020. – №1(38). – С. 13–36.

14 Burchardt M., Hovhannisyanyan H. Religious vs secular nationhood: «Multiple secularities» in post-Soviet Armenia // *Social Compass*. – 2016. – No. 63 (4). – P. 427–443.

15 Yakova L., Raciuc E. Introduction: All quiet on the Eastern front? Recent dynamics in the governance of religion in post-communist Europe // *Ethnicities*. – 2023. // [Electronic resource] URL: <https://doi.org/10.1177/14687968231209324>. (accessed 14.01.2024)

16 Vékony D., Raciuc E. Governance of religious diversity in Central Europe: A religious nationalism inspired illiberal turn in Hungary and Slovakia? // *Ethnicities*. – 2023. // [Electronic resource] URL: <https://doi.org/10.1177/14687968231209517>. (accessed 14.01.2024)

Transliteration

1 Hayes C.J.H. Nationalism: A Religion. – Routledge, 2016. – 198 p.

2 Xypolia I. Cypriot Muslims among Ottomans, Turks and British // *Bogazici Journal*. – 2011. – No. 25 (2). – P. 109–120.

3 Juergensmeyer M. The worldwide rise of religious nationalism // *Journal of International Affairs*. – 1996. – No. 50 (1). – P. 1–20.

4 Grzymala-Busse A. Religious nationalism and religious influence // [Electronic resource] URL: <https://oxfordre.com/politics/display/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-813> (accessed 14.01.2024)

5 Khan Z-I. Religion is a unifying force // [Electronic resource] URL: <https://www.milligazette.com/news/islamic-perspectives/3756-religion-is-a-unifying-force/> (accessed 14.01.2024)

6 Hibbard S. Religion, nationalism, and the politics of secularism. In Omer A., Scott Appleby R., Little David (Eds.), *The Oxford handbook of religion, conflict, and peacebuilding* (pp. 100–123). – Oxford: Oxford University Press, 2015. – 736 p.

7 Mooney C.Z. *The public clash of private values: The politics of morality policy*. – Washington: CQ Press, 2001. – 283 p.

8 Golovushkin D.A. On the issue of religious tolerance in modern Russia: national identity and religion // *Journal for the Study of Religions*

and Ideologies. - 2004. - No. 2 (7). - P. 101-110.

9 Yusupova G. The Islamic representation of Tatarstan as an answer to the equalization of the Russian regions // *Nationalities Papers - The Journal of Nationalism and Ethnicity*. - 2016. - No. 44 (1). - P. 38-54.

10 Sitnikov A.V., Romanov M.V., Faskhudinov R.R. Nacional'naja i religioznaja identichnosti: opyt analiza vzaimosvjazi (na primere Respubliki Tatarstan) [National and religious identities: experience of interconnection analysis (on the example of research in the Republic of Tatarstan)] // *Sotsiologicheskie Issledovaniya*. - 2022. - No. 3. - S. 120-134. (in Russ)

11 Golovneva E. Saving the native faith: Religious nationalism in Slavic neo-paganism (Ancient Russian Yngling Church of orthodox old believers-Ynglings and Svarozhichi) // *Convention 2017: Modernization and Multiple Modernities (ISPS CONVENTION 2017)*. - Dubai: Knowledge E, 2018. - P. 337-347.

12 Emelyanova N. The specifics of political modernization in modern India: Between progress and regression // *Istoriya - Elektronnyi Nauchno-Obrazovatelnyi Zhurnal*. - 2020. - No. 11 (12).

13 Garri I. Kul't Avalokiteshvary i konkurirujushhie nacionalizmy sino-tibetskogo pogranich'ja (1911-1951 gg.) [Avalokitesvara cult and competing nationalisms of the Sino-Tibetan borderland] // *Gosudarstvo Religiya Tserkov v Rossii i Za Rubezhom*. - 2020. - No. 38 (1). - S. 13-36. (in Russ)

14 Burchardt M., Hovhannisyan H. Religious vs secular nationhood: «Multiple secularities» in post-Soviet Armenia // *Social Compass*. - 2016. - No. 63 (4). - P. 427-443.

15 Yakova L., Raciuc E. Introduction: All quiet on the Eastern front? Recent dynamics in the governance of religion in post-communist Europe // *Ethnicities*. - 2023. // [Electronic resource] URL: <https://doi.org/10.1177/14687968231209324>. (accessed 14.01.2024)

16 Vékony D., Raciuc E. Governance of religious diversity in Central Europe: A religious nationalism inspired illiberal turn in Hungary and Slovakia? // *Ethnicities*. - 2023. // [Electronic resource] URL: <https://doi.org/10.1177/14687968231209517>. (accessed 14.01.2024)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Мұрат Өрленбайұлы Насимов

қауымдастырылған профессор, саяси ғылымдарының кандидаты, Қызылорда «Болашақ» университеті, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: nasimov_m@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-8209-8707.

Ботагөз Жаппарқызы Паридинова

аға оқытушы, философия магистрі, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, email: filosof.sokrat.86@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3733-0671.

Мурат Орленбаевич Насимов

ассоциированный профессор, кандидат политических наук, Кызылординский университет «Болашақ», Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: nasimov_m@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-8209-8707.

Ботагөз Жаппаровна Паридинова

старший преподаватель, магистр философии, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан, email: filosof.sokrat.86@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3733-0671.

Murat Nassimov

Associate Professor, Candidate of Political Sciences, Bolashak University, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: nasimov_m@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-8209-8707.

Botagoz Paridinova

Senior Lecturer, Master of Philosophy, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan, email: filosof.sokrat.86@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3733-0671.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СОПЫЛЫҚ: ТАРИХЫ МЕН СИПАТЫ

¹Қ. Қасымхан, ²Е.Қ. Қасабекова

АҢДАТПА

Бүгінгі таңда Қазақстанда ислам тақырыбы өзекті мәселелердің бірі. Елдегі діни мәселелердің терең тамырларын ескере отырып, қазіргі Қазақстандағы діни процестерді бағдарлауға болады және мемлекеттің бейбітшілігі мен тұтастығын сақтау мен Қазақстан халқын діни негіздегі қақтығыстардан арылту үшін қай бағытта қозғалу керектігі жайында қоғамда жаңа тетіктер іске қосылуы қажет.

Бүгінгі таңда сопылықтың пайда болу тарихы мен мәселелері және оның онтологиялық табиғаты және қазіргі әлемдегі рөлі гуманистік дүниетанымды дамытатын негізгі ой мектебі болып табылады. Сопылық феноменінің жан-жақтылығы мен оның әртүрлілігі ерекше қайшылықтарды тудырады. Сондықтанда мақаланың негізгі мақсаты Қазақстандағы «сопылық» бағыттың даму тарихын тереңірек талдау болып табылады. Назарларыңызға ұсынылып отырған мақала Исламның маңызды бағыттарының бірі – Қазақстандағы сопылық бағыттың таралуы, оның негізгі бағыттары мен ерекшеліктерін талдауға арналған.

Түйін сөздер: Қазақстандағы сопылық бағыты, сопылық, Қожа Ахмет Ясауи, Нақшбанди, тасаууф, ислам, тариқат.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:

Е.Қ. Қасабекова,
kasabekova1978@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:

Қасымхан Қ.,
Қасабекова Е.Қ.
Қазақстандағы сопылық:
тарихы мен сипаты //
Адам әлемі. – 2024.
– № 2 (100). – Б. 141-150.

Суфизм в Казахстане: история и сущность

Аннотация. На сегодняшний день развития ислама в Казахстане является одним из актуальных вопросов. Учитывая глубокие корни религиозных вопросов, можно ориентировать религиозные процессы в современном Казахстане, и необходимо провести исследование в нашем обществе о том, в каком направлении двигаться, чтобы сохранить мир и целостность государства, избавить народ Казахстана от конфликтов и религиозных конфликтов.

Сегодня проблемы возникновения суфизма, его онтологической природы и роли в современном мире являются основной школой мысли, развивающей гуманистическое мировоззрение. Как известно, многогранность и разнообразие суфизма вызывают особые споры. Поэтому целью статьи является глубокий анализ истории развития «суфийского» направления в Казахстане. Статья посвящена анализу распространения одного из важнейших направлений ислама.

Ключевые слова: Суфийское направление в Казахстане, суфизм, Ходжа Ахмет Ясауи, Накшбандия, тасаввуф, ислам, тариқат.

Sufism in Kazakhstan: History and Essence

Abstract. Today, the development of Islam in Kazakhstan is one of the most pressing issues. Taking into account the deep roots of religious issues, it is possible to orient the religious processes in modern Kazakhstan, and it is necessary to conduct a study in our society about which direction to move in order to preserve peace and the integrity of the state, to save the people of Kazakhstan from conflicts and religious conflicts.

Today, the problems of the emergence of Sufism, its ontological nature and role in the modern world are recognized by the main school of thought that develops a humanistic worldview. As you know, multifacetedness and diversity of Sufism cause special disputes. Therefore, the goal of the article is a deep analysis of the history of the development of the «Sufi» movement in Kazakhstan. The article is devoted to the analysis of one of the most important trends in Islam - the spread of the Sufi trend in Kazakhstan, its main trends and features.

Keywords: Sufi Direction in Kazakhstan, Sufism, Khoja Ahmet Yasawi, Naqshbandiya, Tasawwuf, Islam, Tariqat.

Кіріспе

Ислам дінінің маңызды бөлшегі тасаууф (сопылық) ұғымының мәні ашылып, оның даму тарихы мен мұсылман дүниетанымындағы орны және ұлы дала төсіне таралуы мен Қазақстандағы негізгі аспектілері мақаланың негізгі арқауына айналды. Сопылық тариқаттардың өзара айырмашылықтары мен ерекшеліктері сараланады. Бұған қоса бірқатар сопылық ұғымдардың мәні ашылады. Бүгінгі таңдағы жалпы қоғамдағы өзекті мәселелердің бірі ислам дінін дұрыс түсінбеушілік пен бұрмалануында болып отыр.

VI-VIII ғасырлардан бастап Умәуи халифатының қол астына қараған Орта Азия топырағы ислам дінін қазақ даласына таралуының бастауы еді. Сол замандардан бастап орныққан ислам дінінің қазақ жұртының жүрегіне ұялауына Ахмет Яссауидің рөлі болды. Оның «Диуани хикмет» атты кітабы қазақ халқының ізгі тәрбиесіне өзіндік үлес қосқан. Ахмет Яссауи тасаууф бабында риязат, чиллә, зікір және мужахадаға баса көңіл бөлген. Бүгінгі таңда сопылық ілімнің қайта пайда болуы, онтологиялық табиғаты мен қазіргі әлемдегі рөлі, гуманистік дүниетаным тәрізді дүниелер оның маңыздылығын арттырып отыр. Құран мен сүннет мәтіндер идеялармен бейнеленген сопылық жолдың қасиеті соз. Сондықтанда сопылық ілімнің сан қырлы, әр-алуан сипаттарға ие адам және қоғам тәрбие бесігі. Сол үшін бұл зерттеуде Қазақстандағы сопылық ілімді түсінудің даму процесі де сөз болады. Бұл зерттеуде сопылық ілімнен дәріс алған ғалымдардың еңбектері мен олардың интернет арқылы қолжетімді мақалаларын түсіндіруге мүмкіндік беретін мазмұнды талдау әдісі қолданылды. Сонымен бірге, осы зерттеулерде айтылған ойлар мен пікірлерді талдауға және дамытуға негіз болатын бірқатар материалдар немесе құжаттар да зерделенді. Қазақстандағы сопылық топтардың іс-әрекеті сараланды

Әдіснама

Тақырыпты зерделеу барысында келесі ғылыми әдістемелер қолданылды: тарихи баяндау немесе сипаттау

әдісі; сонымен қатар салыстырмалы, құрылымдық, тұтас, анықтамалық, статистикалық әдістері пайдаланылды. Берілген мәселенің іргелі аспектілерін анықтау және оның құндылығын анықтау үшін тарихи-аксиологиялық талдау әдісі қолданылды. Ғылыми таным феноменінің құрамдас бөлігі болып табылатын қоғамдық-саяси үдерістерді, бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамдық санаға ықпалын талдау барысында әдістемелік бағыт ретінде тарихи сананың қалыптасуы мен дамуын тереңдету маңыздылығы алынып, қазіргі кезеңде кейбір әдістемелік бағыттар бар. Мақалада зерттеудің әдіснамалық негізін құрайтын әдістерге саяси және діндарлық үдерістерді сыни талдау, салыстырмалы талдау, мәселелік-теориялық зерттеу әдістері жатады.

Сопылық ілімінің таралуы

Сопылық ілімнің Қазақстанда таралу тарихы мен онда орын тепкен негізгі тариқаттар туралы баяндауды алдымен сопылық ілімнің даму тарихынан бастаған жөн. Исламдағы тасаууф ілімінің тарихы Мұхамед Пайғамбардың (с.а.у.) заманынан бастау алады. Мұхаммед Пайғамбар (с.а.у.) мен бірге келген илаһи ілімнің өзегі болған құт ілімі сопылық арқылы бақытты табу жолы мал-дүние, атақ-мансап бақытынан рухани бақытты табуға алмасты. Құлшылыққа ықыласты жандарды «әз-зунһад» (дүниені жүрегімен тәрк етуші), «әл-ғуббад» (құлшылығы мол адамдар) деп атайтын үрдіс пайда болды. Сондай-ақ әр топ өздерін «зунһад», «ғуббад» дейтінді шығарды. Сол кезде Аллаға шынайы беріліп, ғапылдықтан өздерін сақтай білетін әһлі сүннетті ұстанатындардың дана тұлғалары «тасаууф» есімімен ерекшеленді. Нихра жыл санауы бойынша I-ші ғасырдың соңында аталмыш тұлғалар «сопы» деген атаумен танымалы бола бастады. Сондай-ақ, сопылық ағымдардың қалыптасуына, интеллектуалдық немесе идеологиялық сопылықтың теориялық қалыптасуына, мистикалық теософияның пайда болуына әкелді деп айтуға болады. Сонымен бірге өздеріне білім берген дара тұлғаларды, пір (басшы) әрі қожа (ұстаз) қылған қауым қалыптасты. Сондай-

ақ олар муминнің рухани дүниесін кемелділікке және тура жолға баулып жүректі таза ұстап, нәпсіні тәрбиелеуге шақырды. Бұл тәрбие бағдарламасы кейіннен сол ұстаздардың атымен Қадари, Маулауи, Нақшбанди және Наказалар деп тарих бетінде қалды.

Бұл мектептерде теориялық айырмашылықтар болғанымен исламдағы сопылық тариқаттардың Құдайға деген сенімінде (ақидасында) біркелкілік бар болған. Сопылықтың ақиқатқа жету тариқатына түскендердің мистикалық ойының қалыптасу механизмін түсіну үшін әртүрлі мистикалық топтардың теориялық ұстанымдарын білудің маңызы зор.

Сопылық ілімінің пайда болуын Зәріпбай Жұманұлы Оразбай «Әлсіздердің табандылығы» атты кітабында: «Тасаууф (шығыстанушы мамандар тілінде «суфизм», «сопылық») – адам рухының тәрбиесіне арналған ілім. Оның қарсыластары: «Тасаууф сөзі құранда да, сүннетте де жоқ. Ол хижраның үшінші ғасырынан соң пайда болған бидғат» деп дәлел айтса, оны жақтайтындар: «Тасаууф хижраның бірінші ғасырында-ақ болған. Табиғиндерден саналатын, көптеген сахабалардың сұхбатын тыңдаған имам Хасан Басри бір риуаятында: «Тауафта бір суфиді (сопыны) кездестірдім. Оған бір нәрсе берген едім алмады. Менің төрт теңгем бар, сол маған жетеді деді» деген. Сопылық ұстанымының тағы бір тұлғасы саналатын Суфян әс-Саури: «Егер Әбу Хашим суфи болмағанда, рияның нәзік тұстарын түсініп білмеген болар едім» [1], - деді. Дәлел келтіру арқылы тамыры исламның пайда болған кезінен, тіпті Пайғамбармыз Мұхаммедпен (с.а.у.) бірге пайғамбарлық негізде бастау алаған уаһилық уахиден негізделген айтса. А.Субхан мен А.Джон: «Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) оларды тамақтандырды және шәкірттеріне де солай істеуді бұйырды» [2], - дейді. Сонымен бірге басқада зерттеушілер бұл дәлелдердің астарында тасаууф ілімі Құран мен сүннетте айтылмағанымен, оған қатысты бірқатар аяттар мен хадистерді дәлел ретінде алға тартады. Пайғамбарымыздың (с.а.у.) өмірінен, сопылық ілім баса айтқан көптеген мәселелерді оңай кездестіруге болады. Сопылық термин

ретінде айналымда болмаса да, ол Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) мен оның сахабалары заманынан бері ислам тақуалығының маңызды элементі ретінде мағынасы мен ақиқатында бар. Сопылықтың дербес және жүйелі ғылыми пән ретінде тууы мен қалыптасуына келетін болсақ, бұл жағынан сопылықтың тарихи дамуы ислам дінінде маңыздылыққа ие болған басқа діни ғылымдардың жағдайымен ұқсас. Фикһ, тәпсір, калам ғылымдарының үлгілері сияқты сопылық та хижридің 2-3 ғасырларында дербес ғылым саласы ретінде қалыптасты. Өйткені бұл ғылымдардың ешқайсысы Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) өмірінде болмаған. Алайда бұл ғылым салалары зерттеген пәндерге Алла Елшісінің (с.ғ.с.) сахабаларына үйреткен пәндері кірді. Басқаша айтқанда, фикх пен ақидаға қатысты мәселелер мен ережелер фикх пен калам ғылымдары қалыптаспағанға дейін мұсылмандардың күн тәртібінде болғаны сияқты, сопылық ғылым ретінде қалыптасқанға дейін сопылық ілімнің ерекше атап өткен діншілдік элементтерін құраған мұсылмандардың діни әдет-ғұрыптарының орталық нүктелері. Осы іргетаспен қатар сопылық ағымдардың қалыптасуын фикһ және теологиялық мазһаптардың пайда болуымен салыстыруға болады» - [3] делінген. Мұхаммед Пайғамбардың (с.а.у.) адамдарға жіберілуі мақсаты бірінші адамдарға Құран мағынасын үйретуі, екінші адамдарға көркем мінезді үйретуі, үшінші руханиятын тазартуы, төртінші Құран үкімдері мен адами қасиеттегі сүннетті үйрету екенін құран аяттары айқындайды. Мұхаммед Пайғамбар (с.а.у.) осы аталған төрт міндетті өзінің 23 жыл пайғамбарлық дәуірінде кәміл орындады. Соның нәтижесінде ислам дінінің кемелденгені белгілі. Бұған еш күмән жоқ. Осы аталған төрт басты міндеттің бірі – адамдардың руханиятын, яғни нәпсісін тазарту еді. Мұхаммед пайғамбар (с.а.у.) бұл міндетін де адал атқарып, көптеген атақты сахабаларға бұл мәселелердің қыр-сырын үйретті. Олардың ең әйгілері: Әбу Бакр, Омар ибн әл-Хаттаб, Осман ибн Аффан, Әли ибн Әбу Талиб, Әбу Зарр әл-Фифари, Абдулла ибн Амр, Әбу Дарда, Абдулла ибн Аббас, Абдулла ибн Омар, Салман Фарих

си және басқа да суффа сахабалары. Бұлардың жолын берік ұстанған «табиғиндер» сахабалардан кейігі діни абыройлы тұлғалар да барлық діни ілімдер қатары рухани тәрбие (нәпсіні тазарту) ілімін мүлтіксіз қабылдап алды. Олардың арасынан тасаууф қағидаларын белгілеп, оның ілім ретінде қалыптасуына үлкен үлес қосқан ғұламалар жетіліп шықты. Олардың ең атақтыларынан Уайс Қарани (Ойсыл Қара), Хасан Басри, Саид ибн Мұсайиб, Жағфар Садиқтарды атауға болады. Бұлар ұстанған тасаууф қағидалары ең тура екендігіне ешбір ғұлама шек келтіріп, қарсы шықпаған. «Құран мен сүннетке негізделген бұл ілім «Тәзкия» немесе «Тәзкиятун нәфс» делінеді. Кейіннен барып бұл ілім тасаууф деп аталып кетті» [4], - делінеді. Демек сопылықтың дүниеге қызықпау мен тақуалыққа (құдайды көріп тұрғандай халге) негізделген өмір сүру үлгісі, Пайғамбар (с.ғ.с.) мен оның саңлақ сахабалары заманында өзінің барлық шынайылығымен және көр-кемдігімен тәжірибе саласында орын алды. Дүнияуи рахат, билік, мал-мүлік пен бақталастық олардың санасында ешбір құндылығы жоқ түкке тұрғысыз нәрсе саналып, Аллаға бет бұру, құлшылық ету және мойынсұну олардың ең басты құндылығы болды. Сейид Абдулхакам Арваси (Ер Риядул Тасавуфийе) кітабында атап өткендей: «Хижри жфл санауы 2-ғасырдан бастап, бұрынғы мұсылмандықтың ізгі қоғамындағы керемет үлгі бірте-бірте кері кетіп, дүние қоңыздық қоғам пайда болып адамдар арасында дүниеге деген сүйіспеншілік пен дүниеқорлыққа бейімділік пайда болды, мұндай тенденцияларға қарсы тұрған дәстүрлі ізгілік жолды ұстанған ақ ниетті азғантай бір топ діндарлар жамағат «мутасавәйел» және «суфийе» деп аталды», [5] - дейді. Жоғарыда айтылған сопылық атауының класси-калық сопылық мәтіндерде қайдан алынғаны туралы нақты дерек жоқ. Дегенмен ғұламалар бірқатар мүмкіндіктер алға тартып, төмендегідей бірнеше негізде қарастырады. Бірінші сөздіктегі мағынасы тұрғысынан айқындық пен кіршіксіздікті білдіретін «сафа» және «сафвет» сөздерінің мәнінен қарастырады. Екіншісі, Аллаһ Тағаланың алдында бірінші қатардан

орын алған үздіктер «eş-saffu'levvel» Алдыңғы шептегілер композициясы негізінде қарастырады. Үшінші Мұхаммед Пайғамбардың (с.ғ.с.) саңлақ сахабаларынан болған Аһлу'с-суфенің «суффе» деген атпен аталған ізгілердің сипаттамасына негіздейді. Ал төртінші сол замандағы дүнияуи рахат мен билік, байлық бақ таластығын құндылық деп білмейтін, Құдайға бет бұруды, құлшылық етуді және мойынсұнуды ең басты құндылық санайтын санаулы жамағаттың үстілеріне киген жүн киімдерінің сипатында айтылған «суф» сөзінен қарастырады [3] депті. Тасавууф саласының данышпандары бұл мүмкіндіктердің ішінде араб тілінің ережелері мен қағидаларына негізделіп мағынасы жағынан ең орындысы «Суфи» және «Тасавууф» сөздері жүн деген мағынаны білдіретін «суф» сөзінен шыққан деген пікірді айтады. Ибн Халдун сопылар жасаған бұл анықтамалардың ешқайсысы мақсатты білдіруге жеткіліксіз деп санайды [6]. Сопылық туралы еңбектерімен танымал Рейнольд Аллейн Николсонда осындай пікірді алға тартады [7]. Николсон Қушайри: «Рисала», Фарид ад-дин Аттардың «Tezkiretü'l-evliyâ» және Молла Жамидің «Нафахатүл Үнс» еңбектерінде хижридің екінші ғасырынан бесінші ғасыры арасында өмір сүрген ерте кезеңдегі атақты сопыларына қатысты 78 сопының анықтамаларының хронологиялық тұрғыдан көрсеткен» [8]. Сондай-ақ Молла Жәמידің шығармасында ерте кезеңдегі сопылық тарихаттарының көрнекті өкілі Абдухашим Куфиден (8 ғ.) бастап, ақын Хожа Хафиз Ширазиге (14 ғ.) дейінгі жалпы саны 588 шейх туралы мәліметтер берілген [9]. Сондай-ақ олардың ішкі жан дүниесі де, сырты тұлғалық сипаты да таза болғаны үшін «сафа» және «сафвет» деп, әрекеті мен сөздеріне сүйене отырып, «суфий» деп атаған, бұл атау уақыт өте келе сопылық ілімнің қайнар көзі, фиқ, ақида ілімдері сынды исламның негізгі салаларының бірі болып қалыптасты. С. Абдулхакам Ер Риядул: «Тасавуфийе» еңбегінде Тасавууф ілімі ислам шарифатының бір бөлімі саналады. Сопылық жолы әу баста Пайғамбардың, сахабалардың одан кейін табиғиндердің тәжірибелі өмір жолдарының сара жолы

болып қалыптасып, соңында мұсылман үмбетіне, үлкен милекте жол болды. Бұл тұрғыдан Тасаввуф ғұламаларының еңбегі жалпы шариғат ғұламаларының исламға қосқан үлесінен ұлырақ бір керемет ілім саласын ортаға шығарған еді. Бұл тұрғыда шариғат ілімі екі бөлімге бөлінді, бірі бөлімі фиқһ саласы мен фатуаға негізделген; ғибадат, әдет, және муамалатпен жалпы үкімдер саласын қамтыса, екінші бөлігінде тасаввуф іліміне тән; мужахида (рухани күрес), мухасаба (нәпсіден есеп алу) тәрізді өз-өзімен күресу деп атап көрсетеді» [5]. Демек толық мұсылман адам шынайылық пен пәктікті тек фиқһ саласының тармақтарында ғана орындалумен ішкі жандүниеде де шынайылық пен пәктіктің (сафвет) қасиет болса ол адамның сөзі де өзі де іс-әрекеті де таза болады. Мұндағы тазалық дегеніміз – сопы өзінің жүрегін, құндылықтар әлемін түгелдей Раббысына арнап, оларды жамандықтан тазартады. Сондықтан сопылық жолдың адам жүрегін тазарту (таşfiye) тәжірибесіне баса мән беретінін ескерсек, бұл түсініктеменің тақырыпқа сәйкес көзқарас екені белгілі болады.

Сопылық тарихатының пайда болуы мен даму тарихы жайлы жазылған көптеген ғылыми зерттеулерге көз жүгіртіп, жазылған классикалық дерек-көздерге назар аудар болсақ сопылық ілімінің қайнар көзі құран мен сүннет екеніне еш күмәндан байды. Олардың пікірінше, сопылық ілім мазмұны мен жүйесі жағынан толығымен құрандық және мұхаммедтік ілім. Бұл ғылым алға қойған алғашқы сопылық мәтіндердің барлық негізін құран аяттары мен Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардан жеткен хадистерге негізделген. Сондай-ақ Пайғамбардың (с.ғ.с.) шын мәнінде алға қойған өмір салтын негізге алады. Сонымен бірге сопылықтың ғибадат, тақуалық, тәубе, зікір, ықылас, жомарттық, сабыр, сенім, разылық, Аллаға деген сүйіспеншілік, қорқу сияқты маңызды элементтерін осындай сопылық көзқарастарымен түсіндіреді. Оның дәлелі «Жәбірейіл хадисі» деп аталатын әйгілі хадис. Оны бірнеше атақты сахабалар риуаят еткен. Олардың бірі – әзіреті Әбу һурайра. Онда былай делінген: «Күндердің бірінде Мұхаммед пайғамбар (с.а.у.) сахабаларына «Менен

сұрайтындарыңды сұрап алыңдар» деді. Сонда оның алдына ақ киінген, шашы мен сақалы қара бір кісі кіріп келді. Оны ешкім танымады. Ол пайғамбардың қарсы алдына келіп, тізесін оның тізесіне тақай отырып, сұрақ қоя бастады: «Иә, Расулулла, Ислам деген не?». Пайғамбар: «Аллаға ешбір нәрсені серік қоспауың, намаз оқуың, ораза тұтуың, зекет беруің, шамаң келсе, қажылыққа баруың» деді. Әлгі кісі: «Дұрыс айттың» деді. Сосын «Иман деген не?» деп сұрады. Пайғамбар: «Аллаға, кітаптарына, расулдеріне, қиямет күніне, жақсылық та, жамандық та Алла жазған тағдырдан екеніне және өлген соң қайта тірілуге иман келтіру» деді. Сонда ол кісі «Дұрыс айттың» деді. Соңынан «Ихсан деген не?» деп сұрады. Пайғамбар «Алладан дәл Оны көріп тұрғанындай қорқуың (құлшылық жасауың). Ал, егер көріп тұратындай халге жете алмасаң, Ол сені көріп тұрғанындай хәлде қорқуың» деді. Сауал берген кісі қайтып кеткеннен соң, Пайғамбар сахабаларына: «Әлгі кісіні кері шақырыңдар» деді. (Көп кідірмей оның соңынан шыққан) сахабалар ол кісіні таба алмай қайтты. Сонда Пайғамбар сахабаларға: «Ол сендерге діндеріңді үйретуге келген Жәбірейіл еді», [10] - деді. Бұл әйгілі Жәбірейіл хадисінде айтылған «ихсан» ұғымына назар аударар болсақ, жоғарда келтірген дереккөз анағұрлым айқындала түседі. Тасаввуф ғұламалары бұл хадисте ислам дінінің жалпы діндарлық өлшемдері «ислам», «имаң» және «ихсан» болып бекітілгенін айтады. Сондай-ақ олар сопылық жолдың фиқһ және ақида өлшемдерінің талаптарын орындау арқылы адами қасиет тұрғысынан Аллаға жақындауға тырысатынын айтады. Хадисте «Аллаһты көріп тұрғандай құлшылық ету» күйі ретінде сипатталған ихсан дәрежесі сопылар үшін адам мен Алланың қарым-қатынасы аясында ізгі құлдың жетуі мүмкін болған ең жоғары мәртебесіне жетелейді һәм бұл ізгі құл өзін Құдайдың құзырында тұрақты бақылауда екенін сезініп, бүкіл өмірін әрдайым түзу ұстауға тырысады. Сопылық деректерге сүйенсек, сопылар иман негіздеріне қатысты фиқһ және хадис ғалымдарымен бірдей көзқараста сондай-ақ олар білімінің ақиқаттығын қабылдайды. Сопылар

діндегі бидғаттардан сақтану және нәпсіге құл болу жағдайына түсіп қалмау үшін бұл мәліметтерге мұқтаж екенін қазірдің өзінде жақсы біледі. Фикһ ғұламалар келісетін мәселелерде сопыларда келісіп, келіспейтін мәселелерде сопылар сақтықпен әрекет етіп, күмәнді нәрселерден аулақ болуға тырысады [3]. Демек мұндай тенденциялар дінді бағаламау, діни бұйрықтардың маңыздылығын түсінбеу, сақтанудан бас тарту дегенді білдірмейді. Ахмет Вурал «Тасаууф» терминологиясына қатысты шығармаларға баға мақаласында алғашқы ғасырлардан бастап сопылық ғұламалар осы саланың білгірлеріне жеңіл түсінікті болу үшін және сауаты жоқтардан жасыру үшін арнайы тіл жасап, соның нәтижесінде сопылық терминология пайда болды.

Діни тәжірибені басынан өткерген сопылардың бұл тәжірибелерді өздерінің терминологиясын ашу арқылы білдіруі сопылық терминологияның маңыздылығын арттыра түседі. Сопылардың өз тәжірибелерін жеткізу және талғам мен интуицияға негізделген салада өз ойын білдіру үшін символдар мен тілді қолдануы – діни тәжірибе сияқты терминологияны байытатын тағы бір фактор деген де пікір бар [11]. Пайғамбар Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарлығымен бірге келген илаһи ілімнің Ихсан атауымен аталып Сопылық мектеп болып қалыптасу үдерісі мен тарихы белгілі бір пісіп-жетілу үдерісінен кейін пайда болып, әр кезеңдерде әртүрлі сипаттарды көрсетті. Бастапқыда Зуһуд (тәркі дүния), сенім және аскетизмге қатысты ұғымдар мен терминдер пайда болды, кейінгі кезеңдерде хал мен мақамдарға қатысты ұғымдар мен терминдер, келесі кезеңде фана (жоқ болу) мен мәңгілік және илаһи махаббатқа қатысты ұғымдар мен терминдер, одан кейін басқада көптеген ұғымдар қосылды және абсолютты болмыс идеясына қатысты терминдер қосылды. Refik el-Асем жүргізген зерттеуінде сопылық терминдердің қалыптасу процесін төрт кезеңге бөліп қарастырып, терминдердің тарихи барысы туралы маңызды тұжырымдар жасады: «Бірінші кезең – терминдердің туу кезеңі, онда терминдер әлі аталмаған. Зуһуд (тәркі дүния), махаббат, сулук (ақылақ), нәпсімен күрес сияқты

қағидалар төңірегінде қалыптасқан ұғымдар. Бұл кезең хижра жыл санауы бойынша II-III-ші ғасыры басына дейінгі уақыт болып табылады», [13] – деді. Екінші кезең – құраннан бастау алған сопылық ұғымдардың бірте-бірте философиялық мәнге ие бола бастаған кезеңі. Сопылық философия саласына сіңген хулул, бірлік, әлем-исағир, әлем-и кебир сияқты ұғымдар пайда бола бастады. Терминология бірінші кезеңмен салыстырғанда бұл фазаның табиғи өсімін көрсетеді. Бұл кезеңде темкин, разиат, сахв, тебарик, кабз, курб, карамет, әлим, ариф, абид, макамат, мукашефе және варид сияқты көптеген терминдер пайда болды делінеді [12]. Профессор Суад Хаким: «Өзінің Ибн Араби сөздігі еңбегінде сопылық терминологиясының қалыптасуының үшінші кезең – Ибн Арабимен (қ.ж. 638/1240) кезеңі деп атап көрсетіп, бұл ұғымдардың жетіліп, айқын болған кезеңі дейді. Ибн әл-Арабимен бірге тасаввуф саласында жаңа тіл пайда болды. Бұл тіл жаңа интеллектуалдық әдістің алты ғасырлық сопылық тәжірибенің және ғаламды жан-жақты түсінудің жемісі» [13], – деп көрсетеді.

Қазақ даласына ислам түсінігінің таралуына Аллаға деген сүйіспеншілікті, Мұхаммед Пайғамбардың сүннетіне адалдықты мықты ұстанған адамгершілігі биік түркілер арасындағы сопылық көсемдер мен пірлердің ықпалы зор болды. Әсіресе Жібек жолының бойына орналасқан қазақ топырағы тек саудаға ғана емес, сопылардың ислам дінін таратуына да оңтайлы болды. Мұхаммед пайғамбардың «Ең игі ғасыр – менің ғасырым, одан кейінгісі – одан кейін келгені», – [14] деп мақталған үш ғасырдың соңғы екі ғасырында ислам шуағына бөленген түрік - ислам мәдени ортасы Фараби, Матуриди, Ибн Сина, Ибн Рушд сияқты көптеген ғалымдарды, Хожа Ахмет Яссауи сияқты сопылардың имамдарын тәрбиеледі. Дидар Шауенов «Түркі жұрты» сайтында жолдаған «Қазақстандағы дін және діни өмір» атты мақаласында:

«Ислам діні қазақ жеріне VIII-IX ғасырларда араб жорықтары арқылы тарай бастады. 756 жылы арабтар мен қарлұқтар ынтымақтаса отырып, Алланың дініне сенген түріктерді жеңсе,

жиырма жылдан кейін қарлұқтардың көпшілігі исламды қабылдады» [15], - деп атап көрсетеді. Қазақстанда исламның таралуына, халықтың исламдануына үлкен рөл атқарғаны айтылады. Олар ислам дінін жергілікті түсінікке, әдет-ғұрыптарға бейімдеп, еркін таратуға тырысқанын. Сонымен қатар, мұсылман болған қазақ халқы ислам дінін қабылдағаннан кейін ислам өркениетінің бір бөлшегіне айналуы аталмыш үдерістің сипатын айқындай түседі. Демек орта ғасырда ислам дінінің өркендеуіне үлес қосқан Мауренахрдағы түркі жұрты екеніне сенімді айғақтар өте көптеп кездеседі. Айтач Чағлардың Afro-Eurasia studies халықаралық журналына жариялаған «Қазақстандағы мемлекеттік, діни өмір және азаматтық қоғам» атты мақаласында Қазақстан тәуелсіздік алғанға дейін егіншілік пен мал шаруашылығы экономиканың айқындаушы факторлары болса, әкімшілік құрылымында ру, тайпа, қала, ауыл қауымына бөлінген құрылым да болды. Бұл мәселенің маңыздылығы экономикалық-әкімшілік жүйенің бұл түріне жалпы ислами идеологиямен сипатталады. Яғни, тәуелсіздік алғанға дейінгі кезеңде Қазақстанда ислам дінінің үстем болғанын байқауға болады. Тарихшы В.Бартольд қазақтардың исламға берілгендігін мына сөздермен анықтайды: «Түркістандықтың кім екенін сұрасаң, ол алдымен мұсылманмын, содан кейін қай қаладан, қай ауылдан, ал көшпелі болса, руынан екенін айтады» [16], - деген. Қазақстанда ислам діні бойынша зерттеулер жүргізген Брюс Привратски «Muslim Turkistan Kazak Religion and Collective Memory» атты еңбегінде сопылық қазақ халқының мұсылман өмірінің ажырамас бөлігі және қазақтарда ислам дінінің өмір сүруі мен тұрақтылығын айқындайтын ерекше мәдени динамикаға ие деген көзқарасты ортаға қойған. Привратски де «Сопылықтың эзотерикалық және институционалдық келбеті жойылды, бірақ оның практикалық негізі қазақ дінінде көп жағдайда сақталды», [17] - деп көрсеткен. Орта ғасырдағы дін исламның шыңына шыққан қазақ қоғамын орыстың отарлау саясатының христиандандыру процесі мен кеңестік кезеңдегі атеистік нанымға жетелеуі

саясаты елімізде қазақтарды ислам дінінің ықпалын айтарлықтай жоюға тырысқанымен, тәуелсіздікке дейінгі кезеңде де ислам дінінің Қазақстандағы үстемдігін сақтап қалғаны байқауға болады.

Қазақ халқының ата-бабалық ұлттық коды мен мәдени динамикасына айналған сопылық ілімін орыстардың патшалық және кеңестік кезеңі ислам дінін ассимиляцияға айналдырудың сая-си нысанасына алса да қазақ халқының мәдени жадысына айналғанын өміршеңдігімен және өзектілігімен тәуелсіздіктен кейінде дәлелденеді. Қазақ халқының ислам дінін қабылдау тарихы мен оның жай жапсары тұрғысынан Қ.Қасымханның «Иман, Ислам, Ихсан» атты еңбегінде «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының еңбектерінде түріктердің алғаш рет исламды қалай қабылдағаны туралы тың деректер айтылады. Мәшһүр Жүсіп Көпейдің келтірген деректеріне сүйене отырып, түркілер исламды Пайғамбар өмір сүрген дәуірде қабылдай бастаған деген мәліметтерді байқауға болады. Мәшһүр Жүсіптің келтірген деректері бойынша, пайғамбар заманында түріктер исламмен таныс бола бастаған. 92 рудың бір-бір өкілі шығып, ислам діні туралы естіп, бәрі жиналып сол Араб түбегіне сапар шекті дейді. Біз түрік деген халықпыз, Озған пайғамбардың, яғни Оғыз қағанның үмбетіміз деген. Сонда пайғамбармыз олардың сәлемін қабыл алды дейді. «Түркілер сендерге соқтықпайынша оларға соқтықпаңдар» деген хадис бар. Ислам дінінің қазақ жеріне таралуын VIII-ші ғасырға жатқызамыз. Өйткені бізге белгілі шығыс деректерінде, араб деректерінде Қазақстан жерінде Қарлұқ заманында исламды қабылдай бастағаны жазылды. Исламмен түркі оғланы VII ғасырда, яғни пайғамбар дәуірінде-ақ таныса бастаған. Ал VIII-IX ғасырда өмір сүрген тарихшы Хишам ибн Фадланның «Пұттар туралы кітап» атты іргелі еңбегінде сол кезде жаңадан жаулап алынған жерлердегі діни нанымдар туралы жазылған. Онда аталарымыздың зороастризм дінінің құрсауында жатқаны баяндалады. Зороастризм діні біздің жыл санауымыздан екі жарым мың жыл бұрын ұстаған діні екені сөзсіз»,

[1] - делінді. Осындай тереңде жатқан тектіліктен тамыр алып жатқан ислам діні тәуелсіздікпен бірге Қазақстандағы ұлт пен мемлекеттің интеграциясына мүмкіндік беретін рухани ресурстардың маңызды элементі ретінде көтерілді. Осы ұлттық санамен халық мешіттер мен медреселер салуға бет бұрып, ислам дінінің қағидалары халық арасында тез өркендеді. Осылайша, ресейлік ассимиляцияға ұшыраған Қазақстанды тәуелсіздік алғаннан кейін неғұрлым қарқынды исламдандырудың қозғаушы күші болды. Түркияның үлгісімен Қазақстанда теология факультеттері ашылып, сопылық ілім алға шығарылып, Қазақстандағы Яссауидің негізгі курстарының қатарына «Яссауитану» курсы енгізілді. Нәтижесінде ислам идеологиясы Қазақстандағы мемлекет құру үдерісінің тиімді элементіне айналып, жаһандану құралы ретінде қолданыла бастады деген де пікір бар [16]. Демек сопылық діни-философиялық мектептің жарқын жақтарының бірі ретінде Яссауи бауырластық өкілдері (шаманизм) мен исламды синтездей алды. Осылайша Қожа Ахмет Яссауидің рухани-адамгершілік мұрасын зерттеудің маңызы арта түседі. Яссауи сопылық бауырластықтың негізін қалаушы, сол кездегі ақын-жыраулардың, гуманисттердің, озық ойлы ойшылдардың, билеушілер мен қарапайым халықтың рухани көсемі және барлық түрік тілдес елдердің құрмет тұтар биік мәртебеге ие тұлғасы болды. Қазақстанда Яссауи тұлғасы – қазақ халқының Қорқыт ата, Арыстан бап сияқты тұңғыш ұлы ойшылдарының бірі ретінде құрметтелді. Өйткені XVI-XVII ғасырлардағы даму шыңына жеткен сопылық ілімінің әйгілі ұстаздар немесе рухани ғалымдар осы тұлғалар болған. Жоғарыда айтылғандай, Қазақстандағы ислами сопылық өмір салты түркі жұртының қара шаңырағы болып саналатын қазақ халқының тарихи, этномәдени, әлеуметтік және саяси шындығымен ажырамас байланысын көрсетеді. Тәуелсіздіктен кейін Қазақстанда саясатқа араласуға қарсы тұратын Яссауи бауырластықтан көрі саяси белсенділік танытатын Имам Раббаниден бастау алған Нақшбандия сопылық қауымдары болды. Яссауи ілімінің мұрагерлері Қазақстанның

оңтүстік-батысында шоғырланғаны белгілі. Солардың ішіндегі ең маңызды есімдерінің бірі – Халил ата. Орта Азиядағы ең ірі сопылық ағымның негізін қалаушы әрі идеологы Мұхаммед Бахауддин Нақшбандия (1318-1389) Қасым Шейх, Халил Ата Маулана Ариф сынды Яссауи ұстаздарына қол беріп шәкірт болғанын еске алсақ бұл екі тариқаттың қазақ даласында болуы табиғи жағыдай еді. Әрі Яссауи мен Нақшбандия тариқаты жағынан жақын байланыста болған. Сол үшінде қазақ даласында бұл екі тариқаттың да өкілдері бар.

Қорытынды

Сонымен жоғарыда айтылған мәселелерді түйіндей келе, сопылық Орталық Азия аймағының рухани-мәдени мұрасының маңызды құрамдас бөлігі болып табылатынын есте ұстай отырып, сопылық дәстүрлердің жағымды құндылықтарын бүгінгі күні де рухани жаңғыру аясында қолдануға болады. XI-XII ғғ сопылық ағымы Мәуренахрда дамудың биік шыңына шыққан сопылық дәстүр шығыс поэзиясы мен араб-парсы мәдениетінің ықпалы арқылы оңтүстігі Мәуренахрға қарайтын Түркістан аумағы әлемдік мәдениет деңгейіне жетті. Ең алғашқы ислами орта оқу орындары болған медреселердің араб жерінде емес, Түркістан өлкесінде пайда болғаны тарихтан белгілі [18]. Бұл өркениетке Қожа Ахмет Ясауи негізін салған Ясауи жолы мен Мұхаммед Бахауддин негізін қалаған Нақшбандия сопылық жол ілімінің айрықша маңызы бар, әсіресе 70 жылдық дінсіздік пен 30 жылдық бахабистер және салафилік ағымдардың шырмауынан сүрінбей шыққан дін исламның негізі «Диуан-и-Хикмет» (діни-философиялық бағыттағы өлеңдер) өлеңдерімен өзінің халқын еш қыстамастан мұсылмандыққа тартқан Ясауи сопылық негізі еді.

Осы екі негізгі жүйеде сақталған Қазақстандағы сопылықтың ілімнің бүгінгі аспектілері мәдени және рухани мұраларды жаңғырту, діни білім беру жүйесін дамыту, конфессияаралық диалог және экстремизмге қарсы күрес сияқты факторлармен сипатталады. Қазақстандағы сопылықтың ең көрнекті өкілі Қожа Ахмет Яссауи. Оның «Диуани

Қаржыландыру

Бұл мақала ҚР ҒЖБМ ҒК-нің қаржыландыру аясында әзірленді (Грант BR21882428 «Постқалыпты уақыттағы рухани-мәдени, саяси, әлеуметтік құбылыстар ретіндегі исламның ықпалы мен келешектері: Таяу Шығыс пен Орталық Азия елдерінің тәжірибесі»)

Пайдаланған әдебиеттер

хикмет» атты шығармасы қазақ даласында сопылық ілімнің таралуында маңызды рөл атқарған. Ясауи ілімі рухани тазалық пен адамгершілік құндылықтарын насихаттайды. Сондай-ақ қазақ халқының ұжымдық жады және оның діни элементі мәселесінің Қазақстандағы ислам мен оның органикалық бөлігі болып табылатын сопылық дінінің жаңғыру үдерісін түсіну үшін және кеңірек мағынада қазақ халқының діни ерекшелігін түсіну үшін маңызды рөл атқарады. Қазақстандағы сопылық ілімі Қазақ халқына Қазақстандағы «Рухани жаңғыру» кезеңінде аймақтың посткеңестік елдеріндегі өзіндік ізденіс жергілікті рухани дәстүрлерге, соның ішінде жергілікті сопылық дәстүрлерге деген қызығушылықтың артуына әкелді. Тарихи маңызы бар Түркістан қаласында орналасқан Қожа Ахмет Ясауи атындағы медреселер мен ғылыми орталықтар сопылықтың мәдени мұрасын сақтап, зерттеумен айналысып ұлттық және діни дәстүрлерді сақтап, мемлекет пен қоғамның зайырлы сипатына берік екенін жариялаған қарқынды дамып келе жатқан ел жағдайында қайта жандануда. Бұл жерде жаңғыруға деген ұмтылыс өзінің ұлттық болмысын, өзіндік рухани болмысын іздеуге ұмтылыспен ұштасып жатыр. Батыстық зерттеулер мен кеңестік идеологиялық тұжырымдарға толы әдебиеттер мен бүгінгі қоғамдағы дін құбылысының табиғи көрінісі болып табылатын діни танымдық топтардың ерекшеленуі, өзара психологиялық субъективті пікірталастардың көбейуі ислам дінінің өзегі, қазақи ұлттық болмысының брендінене жасаған қиянаттан сопылықтың моральдық құндылықтары мен этикалық көзқарастары ұлттық болмысты қайта құру кезінде сұранысқа ие екені айқындалады әсіресе сопылық ілімнің адамгершілік және рухани қағидаттары экстремизмге қарсы тұруда тиімді құрал болып қана қоймай дәстүрлі дін мен мәдениетті нығайтуға маңызды рөл атқарады. Сондай-ақ бұл ілім конфессияаралық диалогта маңызды рөл атқарып, діни келісім мен толеранттылықты нығайтуға үлес қосады һәм заманауи қоғамдағы рөлін талқылауға және дамытуға мүмкіндік береді.

1 Қасымқан Қ. Иман. Ислам. Ихан. Зерттеулер. - Алматы, «Самға» баспасы, 2022. - 132 б.

2 Субхан А. Джон. Суфизм. Его Святыи и Святини. - Ст.-Питербург: Диля, 2005.

3 Tasavvufun Kaуnaғи // [Электронды ресурсы] URL: https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/51362/mod_resource/content/1/Tasavvufun%20Do%2C4%9Fu%2C5%9Fu-l.pdf (Қаралған күні: 01.09.2023)

4 Қасымхан Қ. Сопылық ілімнің Қазақ даласына таралуы және оның негізгі тариқаттары // «Science and education in the modern world: Challenges of the XXI century» атты XIII халықаралық ғылыми-тәжірибелік Конференция жинағы, - Астана: «Общенациональное Движение «Бобек», 2023. - 14-17 б.

5 Seyyid Abdülhakim Arvasi. Er Riyadul Tasavvufiyye. Mekteb-i Harbiyye Matbaası. - 1341. - S. 17.

6 İbn Haldun. Tasavvufim Malıyyeti: Şıfa 'u's-sii 'il. - İstanbul, 1984. - S. 144.

7 Kasım Gani. Tarfb-i Tasavvıfder Jsliim. - Tahrán, 1322 hş. - S. 196.

8 Cebeciođlu. «Prof Nicholson» un Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarineri». Ankara üniversitesi. Dergisi, XXIX (Ankara 1987). - S. 387-406.

9 Шодиев Р. Суфизмге қарсы Духовной Жизни Народов Средней Азии (XI-XIII vv.). - Самарқанд: СамМУ, кандидаттық диссертация, 1993.

10 Сопы Аллаяр. Сәбатұл ажизин. Әлсіздердің табандылығы // [Электронды ресурсы] URL: <https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brld=1592970> (Қаралған күні: 15.12.2023)

11 Ахмет Вурал. Тасавуф терминологиясына қатысты шығармаларға баға // Akademiar dergisi. - Ankara, 2018. - №5. - S. 65-90.

12 Refik el-Acem. Mevsuatü Mustalahâti't-Tasavvufi'l-İslâmi, Mektebetü Lübnân ve Nâşîrûn. - Beyrut, 1999. - S. 15-16.

13 Suad el-Hakim. İbnü'l-Arabî Sözlüğü. - İstanbul, 2017. - S. 11.

14 Бағашар Қ. Исламдағы бала тәрбиесі. - Алматы, Көкжиек-К баспасы, 2011. - 115 б.

15 [Электронды ресурсы] URL: <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1977> (Қаралған күні: 21.01.2024)

16 Erşahin Seyfettin. Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ulusal Güvenlik ve Din // *Dini Araştırmalar Dergisi*. - 2004. - Cilt 7. - Sayı 20. - S. 185-186.

17 Privratsky Bruce. G. Muslim Turkistan: Kazak

Religion and Collective Memory. - Psychology Press, 2001. - P. 187-189.

18 Қазақстандағы діни білім жүйесі: тарихы, қазіргі жай-күйі және өзекті мәселелері // [Электронды ресурс] URL: <https://kazislam.kz/eislam-153/> (Қаралған күні: 15.12.2023)

Transliteration

1 Qasymqan Q. Iman. Islam. Ihsan. Zertteuler [Islam. Ihsan. Research]. - Almaty, «Samga» baspasy, 2022. – 132 b. (in Kaz)

2 Subhan A. John. Sufizm. Ego Svyatiye i Svyatini [Sufism. His Saints and Sanctities]. - St. Petersburg: Dilya, 2005. (in Russ)

3 Tasavvufun Kaynağı [Source of Sufism] // [Jelektroнды resurs] URL: https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/51362/mod_resource/content/1/Tasavvufun%20Do%4%9Fu%5%9Fu-1.pdf (Qaralğan kuni: 01.09.2023) (in Turkish)

4 Qasymqan Q. Sopylyq ilimnin Qazaq dalasyna taraluy zhane onyn negizgi tariqattary [The spread of Sufism in the Kazakh steppe and its main sects] // «Science and education in the modern world: Challenges of the XXI century» atty XIII halyqaralyq ғылыми-tazhiribelik Konferenciya zhynagy, – Astana: «Obshhenacional'noe Dvizhenie «Bobek», 2023. - 14-17 b. (in Kaz)

5 Seyyid Abdülhakim Arvasi. Er Riyadul Tasavvufiyye [I. Mekteb-i Harbiyye Matbaasi. - 1341. - S 17.

6 Ibn Haldun. Tasavvufim Maliiyet: Şıfa 'u's-sii 'il [The Property of My Sufism: Healing 'u's-sii 'il]. - Istanbul, 1984. - S. 144. (in Turkish)

7 Kasim Gani. Tarfb-i Tasavvufder Jsliim. - Tahrān, 1322 hş. - S. 196.

8 Cebeocioğlu. «Prof Nicholson» un Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarineri» [«Prof Nicholson»'s Chronologically Based Description of Sufism». Ankara üniversitesi. Dergisi, XXIX (Ankara 1987). -

S. 387-406. (in Turkish)

9 Shodiev R. Sufizmge qarsy Duhovnoj Zhizni Narodov Srednej Azii (XI-XIII vv.) [Against Sufism Dukhovnoi Zhizni Narodov Srednei Azii (XI-XIII vv.)]. - Samarqand: SamMU, kandidattyq dissertaciya, 1993. (in Kaz)

10 Sopy Allajar. Sabatyl azhizin. Alsizderdin tabandylygy [Sabatul Ajizin. Perseverance of the weak] // [Jelektroнды resurs] URL: <https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brld=1592970> (Qaralğan kuni: 15.12.2023) (in Kaz)

11 Ahmet Vural. Tasavvuf terminologiyasyna qatysty shygarmalarga baga [Evaluation of works related to Tasavvuf terminology] // Akademiar dergisi. - Ankara, 2018. - №5. - S. 65-90. (in Kaz)

12 Refik el-Acem. Mevsüatü Mustalahâti't-Tasavvufi'l-İslâmî, Mektebetü Lübnân ve Nâşirün. - Beyrut, 1999. - S. 15-16.

13 Suad el-Hakîm. İbnü'l-Arabî Sözlüğü [Ibn al-Arabi Dictionary]. - İstanbul, 2017. - S. 11.

14 Bagashar Q. Islamdagy bala tarbiesi [Child education in Islam]. - Almaty, Kokzhiek-K baspasy, 2011. – 115 b. (in Kaz)

15 [Jelektroнды resurs] URL: <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1977> (Qaralğan kuni: 21.01.2024)

16 Erşahin Seyfettin. Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ulusal Güvenlik ve Din [National Security and Religion in the Central Asian Turkish Republics] // Dini Araştırmalar Dergisi. - 2004. - Cilt 7. - Sayı 20. - S. 185-186.

17 Privratsky Bruce. G. Muslim Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory. - Psychology Press, 2001. - P. 187-189.

18 Qazaqstandagy dini bilim zhujesi: tarihy, qazirgi zhaj-kuji zhane ozekti maseleleri [System of religious education in Kazakhstan: history, current state and current issues] // [Jelektroнды resurs] URL:<https://kazislam.kz/eislam-153/> (Qaralğan kuni: 15.12.2023) (in Kaz)

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Құрманбек Қасымхан

PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: qqasymhan@gmail.com

Еңлік Құралғазықызы Қасабекова

аға ғылыми қызметкер, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: enlik78@rambler.ru

Құрманбек Қасымхан

PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: qqasymhan@gmail.com

Енлик Қуралғазықызы Қасабекова

старший научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан, email: enlik78@rambler.ru

Kurmanbek Kasymkhan

PhD Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: qqasymhan@gmail.com

Yenglik Kassabekova

Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studie, Almaty, Kazakhstan, email: enlik78@rambler.ru

SOCIO-POLITICAL FACTORS INFLUENCING THE DEVELOPMENT OF ISLAMIC FUNDAMENTALISM

¹B.K. Botakarayev, ²Y.Benli

ABSTRACT

Religious fundamentalism is a relevant subject of study that requires in-depth analysis for a more comprehensive understanding of its origins, development and global consequences. In this scholarly article, we will provide an overview of research on Islamic fundamentalism and also conduct our analysis based on existing theories and empirical data.

We examine the historical context of the formation of religious fundamentalism, highlighting the important events and factors that contributed to its development. We emphasize the importance of social, economic and political aspects in understanding this phenomenon, as well as the influence of global trends on its development.

The focus is on the diversity of Islamic fundamentalism in different regions, as well as its relationship with terrorism and international security. Strategies to counter Islamic fundamentalism at the level of states and the world community are analyzed.

Our article calls for an in-depth understanding of Islamic fundamentalism beyond its religious dimensions and makes recommendations for further research and development of strategies to prevent the spread of this phenomenon.

Key words: Fundamentalism, Ideology, Dialogue Between Religions, Religious Tolerance, Islamic Identity, Religious Movements, Radicalization.

¹ Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

² Erciyes University, Kayseri, Turkey

Author-correspondent:
B.K. Botakarayev,
bake.kaz.tr@gmail.com

Reference to this article:
Botakarayev B.K., Benli Y.
Religious fundamentalism as a sociological phenomenon // Adam Alemi.
– 2024. – No.2 (100).
– P. 151-159.

Ислам фундаментализмінің дамуына әсер ететін әлеуметтік-саяси факторлар

Аңдатпа. Діни фундаментализмі өзекті зерттеу нысаны болып табылады, оның шығу тегі, дамуы және жаһандық салдарын неғұрлым толық түсіну үшін терең талдауды қажет етеді. Бұл ғылыми мақалада біз ислам фундаментализміне қатысты зерттеулерге шолу, сонымен қатар қолда бар теориялар мен эмпирикалық деректерге сүйене отырып, талдау жасаймыз.

Біз ислам фундаментализмінің қалыптасуының тарихи контекстін зерттей отырып, оның дамуына ықпал еткен негізгі оқиғалар мен факторларды атап өтеміз. Бұл құбылысты түсінуде әлеуметтік, экономикалық және саяси аспектілердің маңыздылығын, сондай-ақ оның эволюциясына жаһандық үрдістердің ықпалын атап өтеміз.

Түрлі аймақтардағы ислам фундаментализмінің әртүрлілігіне, сондай-ақ оның лаңкестікпен және халықаралық қауіпсіздікпен байланысына назар аударылады. Мемлекеттер мен әлемдік қауымдастық деңгейінде исламдық фундаментализмге қарсы тұру стратегиялары талданады. Мақаламыз ислам фундаментализмін оның діни аспектілерінен тыс терең түсінуге шақырады және бұл құбылыстың таралуына жол бермеу үшін одан әрі зерттеу және стратегияларды әзірлеу бойынша ұсыныстар беріледі.

Түйін сөздер: фундаментализм, идеология, діндер арасындағы диалог, діни толеранттылық, исламдық бірегейлік, діни ағымдар, радикалдану.

Социально-политические факторы, влияющие на развитие исламского фундаментализма

Аннотация. Религиозный фундаментализм является актуальным объектом исследования, требующим глубокого анализа для более полного понимания его происхождения, развития и глобальных последствий. В данной научной статье мы предлагаем обзор исследова-

ний, посвященных исламскому фундаментализму, а также проводим свой анализ на основе существующих теорий и эмпирических данных.

Мы рассматриваем исторический контекст формирования исламского фундаментализма, выделяя ключевые события и факторы, способствовавшие его развитию. Подчеркиваем важность социальных, экономических и политических аспектов в понимании этого явления, а также влияние глобальных тенденций на его эволюцию.

Основное внимание уделяется разнообразию исламского фундаментализма в различных регионах, а также его связи с терроризмом и международной безопасностью. Анализируются стратегии противодействия исламскому фундаментализму на уровне государств и мирового сообщества.

Наша статья призывает к глубокому пониманию исламского фундаментализма, не ограничиваясь его религиозными аспектами, и выдвигает предложения для дальнейших исследований и разработки стратегий по предотвращению распространения этого явления.

Ключевые слова: фундаментализм, идеология, диалог между религиями, религиозная толерантность, исламская идентичность, религиозные движения, радикализация.

Introduction

Since the beginning of the 21st century, it has been observed that interest in the phenomenon of Islamic fundamentalism has increased in world politics and society. This complex and multifaceted phenomenon represents a current area of research that requires in-depth analysis and understanding. Islamic fundamentalism not only poses new challenges to global security, but also questions fundamental principles of religious tolerance and cultural diversity. The validity of this work is reinforced not only by geopolitical contradictions, but also by the internal social and religious dynamics of the Muslim world. Developments related to Islamic fundamentalism are having a significant impact on the world stage, raising concerns about security and stability in many regions.

The aim of this study is to systematically analyze and understand the roots, dynamics and consequences of Islamic fundamentalism. We aim to identify the factors underlying the formation and spread of this phenomenon, analyze its impact on political and sociocultural spheres, and provide opportunities to develop strategies to counter and prevent radicalization.

During the study, we will pay attention to various aspects of Islamic fundamentalism, from its historical roots to its consequences for modern international society. The analysis of various forms of Islamic fundamentalism in different regions and its relationship with global trends constitute the main aspects of our work.

Therefore, this study aims to contribute to a deeper understanding of Islamic fundamentalism and to suggest constructive

approaches to the challenges it brings to the modern world.

Methodology

The methodology used in this scientific article is based on an interdisciplinary approach combining historical, sociological and political research methods. The first focus is to analyze the historical context of the formation of Islamic fundamentalism, covering the period from its origins to the present day. This analysis allows us to highlight important events and trends underlying this phenomenon.

The second phase of the methodology involves a sociological approach, the aim of which is to investigate the social and economic factors that contribute to the spread of Islamic fundamentalism. Empirical data obtained through the analysis of social and economic indicators in various regions allow us to identify trends and relationships between social conditions and the level of religious radicalization.

The third aspect of our methodology is political analysis, covering the role of Islamic fundamentalism in political processes and its impact on international relations. This allows us to assess the impact of fundamentalism on geopolitical dynamics and develop counter strategies at the level of states and the world community.

The novelty of this article lies in the systematic approach to the study of Islamic fundamentalism that includes both historical, social and political dimensions. This approach allows us to provide a comprehensive understanding of the subject and contribute to the existing body of knowledge regarding fundamentalism in Islam.

The Nature of fundamentalism

It can be seen that the concept of fundamentalism, which comes from the word "Fundamentum", in Latin means basis, support and root. The term "fundamentalism" first entered the dictionary in the 1920s to describe radical movements within American Protestantism. The emergence of Protestant fundamentalism is largely explained by turning points in the history of American secularization. In this context, Casanova speaks of three processes of rupture. The first of these is the process of constitutional rupture separating Protestant churches and the state. This process, according to Casanova, was deepened by the secularization of the higher education system and the elimination of Protestant cultural influence from public life. The third process of rupture was the total secularization of life, the exclusion of the Protestant ethic and the adoption of a pluralistic understanding of civil society [1, p. 135].

The emergence of a fundamentalist reaction is explained by the fact that religion with all its institutions in the process of modernization was perceived as an extreme and marginal identity. It is a common view in sociology that the process of secularization always produces reactionary militancy and that the main distinguishing feature of religious fundamentalism is the reactivity resulting from the erosion of religion and its loss of a dominant role in society. In fact, the desire of fundamentalist groups to dominate the state with the aim of reconsecrating state and social life or ending its secular character is one of their main distinguishing features. However, it is not yet enough to explain such a reaction solely by anti-secularism. Sometimes this occurs as a reaction to ethnic or religious pluralism, as in the case of Hindu fundamentalism against Muslims in India, or in opposition to competing national ideologies, as in the case of Buddhist fundamentalism against Tamil Hindus in Sri Lanka. Political threats from other religious and ethnic groups not only reject the secular world, but also allow religious identity to be framed in radical terms. In a vicious cycle of violence-response-violence or "pressure-reaction-pressure," fundamentalist movements tend to legitimize political is-

ssues around ethnicity and land within the framework of sacred relativity.

Religious fundamentalism has been one of the most debated issues in politics and the media since the early 1980s. In fact, the concept of fundamentalism, derived from Protestant fundamentalism that emerged in America in the 1920s, has been used to describe political and social movements that have been widespread in many third world countries over the past twenty years and have their origins in Islam. But as a concept, religious fundamentalism arose on a completely different continent and in a country that is today considered its sworn enemy. Although religious fundamentalism is an issue that has been debated for almost a century and is still being explained in various ways in the West, it has also become the subject of heated debate in the Islamic world, especially since the mid-1990s.

When presented as a set of characteristics, religious fundamentalism appears as a religious stance that primarily contains the following characteristics.

a) interpretation of religion as a rigid system as the final moral and legal code that answers all questions of life;

(b) the tendency to take sacred texts literally and generally move from ideological assumptions/leaders to religious texts rather than from religion to life;

(c) belief in a fundamental "golden age" when religious truths were "perfectly" practiced, and a great desire to restore such an age;

(d) the use of violence, if necessary, to achieve this desire;

(e) suspicion not only of believers of other religions, but also of their fellow believers, who are considered hypocrites, sometimes completely alienating them and even using violence against them;

(f) incompatibility with modern secular society, and in some cases even a complete rejection of secular values; In this context, do not make harsh comments on issues such as politics, education, law and women. However, with a pragmatic attitude towards modernity, using every useful concept and product;

(g) sanctification of history, events and characters by esoteric understanding; In the battle between the divine and the demonic - understanding the ultimate savior; the adoption of a millenarian and machinist ideology of salvation;

(h) refusal to negotiate and the search for harmony with idealism, fueled by a firm belief in salvation even in the most lost place on this line [2, pp. 261-263].

Of course, the most discussed issue today is Islamic fundamentalism. From the second half of the 70s of the 20th century, large-scale penetration into political practice of fundamentalist ideas began, aimed at re-establishing Islam as the basis of national identity. Fundamentalists are based on the belief that the Islamic world is in a state of decline and that this is due to departure from the direct path of Islam. Islamic political activists view Islam as a holistic way of life based on the teachings of the Quran, the life of Muhammad, and the nature of the early Muslim community and fully embodied in sharia as the law revealed to humans by God. They demand a return to Islamic law and the creation of a state and society project guided by Islam and based on social justice. The process of globalization plays an important role in strengthening fundamentalist tendencies in Islam. The rapid attack on Islam and the Islamic way of life by Western standards, consumer ideology and mass culture, the disintegration of previous social roles, restrictions, statuses, rights and responsibilities, is perceived by many Muslim believers as a spiritual and social disaster. All this leads to the rapid fragmentation of traditional Muslim society, which inevitably leads to tension in social relations. At the same time, Islamic fundamentalism is not necessarily equivalent to political radicalism and extremism and is not a direct cause of terrorism. "Fundamentalism (Salafism) is indeed the basis of Islamism, but only partially. The slogan "Al-Islam hua'l hal" ("Islam is the solution") means "establishing order" in the Islamic world, eliminating social injustice, immorality and corruption, eliminating "unfair rulers". In order to be protected from the harmful effects of the West's foreign cultural and behavioral models, it is necessary to first purify Islam itself from harmful layers and return to the uncomplicated roots of this religion." Fundamentalist tendencies are also seen in Hinduism and Confucianism [3, p.78].

Political Islam or Islamic Fundamentalism

Terms such as moderate, political, militant or radical Islam often appear in gen-

eral discussions of religious fundamentalism, although there are of course subtle and important differences between them. Specific equivalents of these concepts are the Muslim Brotherhood in Egypt, Jamaat al-Islami in Pakistan and Jamat al-Islami in other countries, Hamas and Islamic Jihad in Palestine, Hezbollah in Lebanon, and with some Western countries, there may be Hizbuttahrir in Tajikistan and Kyrgyzstan, the Islamic Salvation Front in Algeria, there may be Al-Qaeda in Afghanistan, Iraq, Sudan, Yemen or another region, and ISIS in Syria and Iraq. The main axis of the debate on Muslim fundamentalism is jihadist and takfiri Salafism, represented mainly by al-Qaeda and, more recently, Daesh, as well as radical elements of the Muslim Brotherhood and Jamaat-e Islami as institutional movements. Although Wahhabism combined with Salafism is seen as one of the intellectual infrastructures of religious fundamentalism, the harmonious and obedient Wahhabism represented by the clergy associated with the Saudi regime and the personality of Osama bin Laden, who declared war not only on the Saudi regime, but also on the United States and the West, is seen that there are differences between the "Salafi-Jihadist-Wahhabi composition". Again, within the Shia Islamic tradition, the line of Ayatollah Khomeini, which became concrete with the Islamic Revolution in Iran, and Hezbollah, which is presented as a concrete indicator of this line and serves as an outpost of Iran, are also involved in religious activities and have occasional discussions about fundamentalism.

Another important approach that has left its mark on discussions of political Islam defines Islamist movements as anti-modernist and reflects on how these movements developed so quickly and were politically active in the last quarter of the 20th century. Accordingly, Islamist movements are groups belonging to the past, reactionary, fanatical and rejecting modernization and the Western way of life. According to Abrahamian [4, p.102], the key word of this approach is the rejection of modernity by these movements: "In the minds of radical writers about Islamist movements there is an image: theological reactionism, political regression, rejection of science, modernity, enlightenment philosophy and the indus-

trial revolution". The group's authors argue that Islamist movements «reject modernity» and take their core principles from the holy book (the Qoran). In other words, the ideological roots of these movements go back only to the seventh century.

One of the important root causes of the phenomenon defined as Islamic revivalism or fundamentalism is the defeat of Muslim identity in the war for world power. It can be seen that depending on this main reason, other political, economic or social reasons develop. Because it is believed that when Muslim societies regain the power they had in ancient times, economic, political and social problems will automatically disappear. Thus, the phenomenon defined by Western literature as revival or radicalism is in many ways a struggle for power. Islamic groups that consider themselves to be the opposition in this struggle are taking various actions in accordance with the demands of the opposition position. It is inevitable that everyone who considers himself a Muslim, from the most moderate to the most radical, is some kind of fundamentalist. The problem is not whether Muslims are fundamentalists or not, but the method they follow in the struggle for the identity, culture and power that they define within Islam. This is why distinctions such as radicalism, extremism, moderation or traditionalism matter. However, the attempt to classify all movements as fundamentalist, ignoring the differences between the accepted methods, can be perceived as an attempt to make people forget about the current problems of our time. In this way, the existing power structures in Islamic countries from the colonial period will be preserved and world peace and stability will be maintained in accordance with Western priorities.

Researchers writing about fundamentalism argue that it began as a reaction to modernity. Indeed, the most fundamental feature of fundamentalism is revealed in its relationship with modern culture. In other words, we can say that almost all forms of fundamentalism arose as a result of opposition to modernization [5, p. 108].

Therefore, the likelihood of fundamentalist tendencies arising in cultures not influenced by the modern world is extremely small. It can be said that this is mainly due to

the encounter with modernism and the inability to cope with it. In this sense, it is quite understandable that the first fundamentalist tendencies arose in Western societies that were the first to experience modernity. Because a certain part of the people, emphasizing their religious sensitivity, were concerned about the development of secularization that occurs with modernization in society. Fears and anxieties about the rejection of God and the existence of different ideas about the divine had negative consequences. However, it has been observed that Western societies have entered into a very rapid process of adaptation to modernism. New areas of opportunity arising from social change are another factor that creates an extremely favorable environment for such trends. According to "resource mobilization theory," one of the factors that determines whether fundamentalist movements succeed or not is the extent to which they mobilize available resources. Movement capabilities are extremely important in this regard [6, p. 127].

There are certain reasons why the term Islamic fundamentalism emerged. We will explain these as follows.

a. External Factor. It is also argued that due to the siege of imperialism, social and cultural values based on Islam have come under attack from secular, Western and Christian interpretations and this has created crises at various levels in Muslim societies [7, p. 275]. The goal of the Islamist revival that has arisen in Muslim societies facing such a threat is to save Islam and Muslims from this danger in all respects. In this context, thinkers of the Islamist revival focused on principles of Islam that were contrary to foreign values. The external factor that the Islamic world is in decline and today's West is responsible for this opens the way for Islam to become the center of power in today's world politics. In this context, the way is opened for movements seeking to restore Islam to a dominant position to define strategies in accordance with today's political demands. On the other hand, it is also argued that Islamic fundamentalism is a by-product of the globalization process.

b. Attempts at secularization. It is argued that the modernization reforms that were carried out in countries such as Iran, Turkey and Egypt in the early twentieth

eth century were not effective in rural areas. For example, Dekmajian argues that Atatürk's efforts to legitimize the new order stemmed from his own charisma, the strength of Turkish nationalism, and the secular reforms adopted by the bureaucratic elite, intellectuals, and the military [8, p. 4]. It is argued that in such an environment, the traditional and pious tendencies of rural areas have not changed despite the government's efforts to promote secular values. It is argued that Islamic fundamentalism does not recognize the distinction between the secular and religious spheres. Because it is generally accepted that the Qur'an covers the whole of life. Although it is generally accepted that the general view of Islam and Muslims, that religion and world affairs cannot be separated from each other, reflects the classical Orientalist view, this view has become a general rule in Western literature on Islam and Muslims.

c. Changing social space. The shift in social base from rural to urban areas in the twentieth century paved the way for the emergence of Islamic movements in various forms. On the other hand, the reason why radical comments are more common in cities is that there the modern way of life and the secular policies of the state are most exposed. Moreover, the fact that newly arrived rural residents were forced to live in slums made the contrast between secular modernity and Islam more apparent. Therefore, people in the slums believed that they were deprived of both economic prosperity and political participation, and that the cure for this was conversion to Islam. On the other hand, in the process of economic and social development, Muslims began to use traditional symbols to express their identity, and religion forms an important part of tradition. Organization and self-expression have become easier due to faster communication and rapid dissemination of information due to development [9, p. 27].

d. Legitimacy. One of the important reasons for Islamic fundamentalism is the problem of the legitimacy of political regimes in Islamic countries. It is argued that in traditional political orders of Muslim societies, political forces have religious legitimacy, while modern regimes lack such legitimacy. Because modernity is an external develop-

ment for Muslims, and modern values and political processes are alien to the Muslim masses [8, p. 3]. The crisis of legitimacy clearly manifested itself in the failure of political governments in Islamic countries to provide development and social justice. However, it is not true that political power in Muslim societies was legitimized by religion in the pre-modern period, but modern regimes lack this. Because today religion is still a phenomenon used by political forces in Islamic countries to achieve legitimacy. By the same method, the ground is prepared to question the legitimacy of regimes that do not deny the legitimizing function of religion [9, p. 31]. Thus, Islam continued to serve as a guide both for legitimizing existing regimes and for questioning their legitimacy. At this stage, it must be recognized that the relationship between religion and political power has not changed much in the modern period.

The revival of Islam at the present stage is generally attributed to the Prophet Muhammad. It is associated with the concept of Islamic fundamentalism, seen as a return to the religious, social and political experience of early Islam since the time of Muhammad [10, p. 425]. The beginning of the development of Islamic fundamentalism in the modern Middle East is associated with the activities of the Muslim Brotherhood organization, created by Hasan al-Banna in Cairo in 1928 [11, p. 224].

Later, the ideas of fundamentalism were developed and radicalized by another representative of this organization, Sayyid Qutb [10, p. 426]. Important turning points in the development of fundamentalism were the Arab-Israeli war of 1967 and the Islamic Revolution in Iran in 1979, which accelerated the process of radicalization of ideas among the Shiite minority in non-Arab countries. The spread of fundamentalism was also facilitated by the military operations carried out by the United States and its allies in Iraq and Afghanistan, which contributed to the unity of religious fundamentalists in the fight against a common enemy and greatly radicalized their movements [12]

In recent years, we see that political forces whose ideological basis is "Islamic fundamentalism" have become increasingly active. However, it should be noted that the "fundamentalism" we see now is different

from its original form. Muhammad al-Wahhab is considered the first Islamic fundamentalist to point out the inadmissibility of transforming sharia and Islamic norms in the 18th century. Followers continued to spread the concepts put forward by al-Wahhab. This is how "Wahhabism", which dominates today in Saudi Arabia, the cradle of Islamic civilization, was born. Today, "Islamic fundamentalism" is not only the purification of Islamic principles from the effects of the development of world society, but also the creation of a powerful political institution that can influence all spheres of society. Islamists manage to get what they want because there is an authoritative and respected set of moral and legal norms of Sharia, whose legitimacy is guaranteed by the existence of the Quran, the highest legal regulation among the entire Muslim world [13, p. 156]. "Islamic fundamentalism" acquired its modern appearance at the beginning of the twentieth century after the collapse of the Ottoman Empire and the strengthening of Western influence in the region. Under the influence of external factors, the formation of an Islamic political doctrine began, the first outlines of which emerged in "Nasserism". Then the "Muslim Brotherhood" political club emerged, which made it clear that the Islamic world had no need for the West because its "foundation" for state structure was in Islam.

Conclusion

In this work, we conducted an extensive analysis of the phenomenon of Islamic fundamentalism, paying special attention to its historical roots, sociocultural characteristics, political consequences and influence on modern society. The results obtained highlight the complexity and versatility of this phenomenon, which cannot be unambiguously defined and understood within a narrow context.

In the course of our research, we have revealed that Islamic fundamentalism is a phenomenon that is not fundamentally reducible to the narrow boundaries of religious teaching, but rather the result of the interaction of various social, economic and political factors. Religious traditions often serve as a factor of mobilization, but the main causes of fundamentalism are politi-

cal instability, social inequality and cultural contradictions.

It should be noted that Islamic fundamentalism is far from homogeneous and manifests itself in different forms in different countries and regions. It may represent a response to economic hardship, political repression, or cultural change. It is important to recognize that the fight against fundamentalism requires a comprehensive approach, including not only political and military measures, but also social, economic and educational initiatives.

In addition, we highlight the influence of media and education as key means of combating the ideology of fundamentalism. The creation of alternative moral and cultural norms, as well as the promotion of tolerance and dialogue between different communities, can help build strength to resist radical movements.

In conclusion, our work highlights the importance of understanding Islamic fundamentalism in its multifaceted context. Continued research, education and global collaboration will be the basis for developing effective strategies to prevent and control this complex phenomenon.

During our research, we delved into the depths of Islamic fundamentalism, trying to decipher the multi-faceted factors that underlie it. We have found that this phenomenon cannot be adequately analyzed by considering it only from the point of view of religious doctrines. Rather, Islamic fundamentalism is a complex cocktail that includes political, social, economic and cultural ingredients.

It is important to understand that many of the roots of fundamentalism lie in the historical and sociocultural characteristics of the regions where it manifests itself. It is not simply the result of a religious renaissance, but also a reaction to political repression, economic inequality and cultural change. Fundamentalism serves as a tool for expressing discontent and searching for identity in the modern world.

Our analysis highlights that Islamic fundamentalism manifests itself in different forms and degrees in different countries and regions. This means that there is no universal solution to the problem, and control strategies must take into account the contextual features of each case. How-

ever, there are several key elements that can be identified to effectively counter the spread of fundamentalism.

Education and information campaigns are important aspects of the fight against Islamic fundamentalism. Creating accessible, high-quality educational programs that promote critical thinking and tolerance can play a key role in countering radicalization. In addition, there is a need to actively counter radical ideologies through the media by providing alternative, peaceful moral norms.

There should also be an emphasis on political reforms aimed at reducing social inequality and strengthening the institutions of civil society. This can help address the roots of discontent that is often the breeding ground for fundamentalism.

Finally, the importance of cooperation at the global level must be emphasized. Joint efforts by countries and international organizations to develop and implement comprehensive strategies will be more effective than isolated actions.

All these measures must be implemented taking into account the specifics of each specific context. The intervention must be differentiated and adapted to the characteristics of regional communities. An exceptionally comprehensive, flexible and multidisciplinary approach will allow us to successfully cope with the challenges of Islamic fundamentalism in the modern world.

References

1 Casanova J. *Public Religions in the Modern World*. – Chicago, The University of Chicago Press. – 1994. – P. 330.

2 Hashimi H. Sobail. "Fundamentalism", *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, ed. Richard C. Martin. – New York, Macmillan Reference. – 2004. – Pp. 261-263.

3 Мирский Г.И. «Политический ислам» и западное общество // *ПОЛИС*. – 2002. – № 1. – С. 78-85.

4 Abrahamian E. *Radical Islam: The Iranian Mojahedin*. – Connecticut, Yale University Press. – 1992. – 315 p.

5 Iannaccone L.R. *Toward an Economic Theory of "Fundamentalism"* // *Journal of Institutional and Theoretical Economics*. – 1997. – №1 (153). – P. 100-116.

6 Kirman M.A. *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*. – İstanbul, Rabet Yayınları. – 2011. – S. 272.

7 Ayoob M. "Conclusion: The Discernible

Patterns", Mohammed Ayoob (ed.), *The Politics of Islamic Reassertion*. – New York, St. Martin's Press. – 1981. – P. 312.

8 Dekmajian Hrair R. *The Anatomy of Islamic Revival: Legitimacy Crisis, Ethnic Conflict and the Search for Islamic Alternatives* // *The Middle East Journal*. – 1980. – №1 (34). – P. 1-12.

9 Piscatori J. *Islam in a World of Nation States*. – Cambridge, Cambridge University Press, 1986. – P. 204.

10 *Религиоведение / Энциклопедический словарь*. – Москва, Академический проект. – 2006.

11 Торкунов А.В. *Современные международные отношения*. – Москва, РОССПЭН. – 1999. – С. 584.

12 Нечитайло Д.А. *Джихадисты с Северного Кавказа в Сирии: между «Джабхат ан-Нусра» и «Исламским государством Ирака и Леванта»* // [Electronic source] URL: <http://www.iimes.ru/?p=20237> (the date of referring: 10.02.2024).

13 Галанза П.Н. *История государства и права зарубежных стран*. – Москва, Юрид. литература. – 1980. – С. 552.

Transliteration

1 Casanova J. *Public Religions in the Modern World*. – Chicago, The University of Chicago Press. – 1994. – P. 330.

2 Hashimi H. Sobail, "Fundamentalism", *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, ed. Richard C. Martin. – New York, Macmillan Reference. – 2004. – Pp. 261-263.

3 Mirskij G.I. «Politicheskij islam» i zapadnoe obshchestvo [Political Islam and Western society] // *POLIS*. – 2002. – № 1. – S. 78-85. (in Russ)

4 Abrahamian E. *Radical Islam: The Iranian Mojahedin*. – Connecticut, Yale University Press. – 1992. – 315 p.

5 Iannaccone L.R. *Toward an Economic Theory of "Fundamentalism"* // *Journal of Institutional and Theoretical Economics*. – 1997. – №1 (153). – P. 100-116.

6 Kirman M.A. *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü* [Dictionary of Sociology of Religion Terms]. – İstanbul, Rabet Yayınları. – 2011. – S. 272. (in Turkish)

7 Ayoob M. "Conclusion: The Discernible Patterns", Mohammed Ayoob (ed.), *The Politics of Islamic Reassertion*. – New York, St. Martin's Press. – 1981. – P. 312.

8 Dekmajian Hrair R. *The Anatomy of Islamic Revival: Legitimacy Crisis, Ethnic Conflict and the Search for Islamic Alternatives* // *The Middle East Journal*. – 1980. – №1 (34). – P. 1-12.

9 Piscatori J. *Islam in a World of Nation States*. – Cambridge, Cambridge University Press, 1986. – P. 204.

10 *Religiovedenie* [religious studies] /

Jenciklopedicheskii slovar'. – Moscow, Akademicheskij proekt – 2006. (in Russ)

11 Torkunov A.V. Sovremennye mezhdunarodnye otnoshenija [Modern international relations]. – Moscow, ROSSPEN. – 1999. – S. 584 (in Russ)

12 Nechitajlo D.A. Dzhihadisty s Severnogo Kavkaza v Sirii: mezhdud «Dzhabhat an-nusra» i «Islamskim gosudarstvom Iraka i Levanta» [Ji-

hadists from the North Caucasus in Syria: between Jabhat al-Nusra and the Islamic State of Iraq and the Levant] // [Electronic source] URL: [http:// www.iimes.ru/?p=20237](http://www.iimes.ru/?p=20237) (the date of referring: 10.02.2024). (in Russ)

13 Galanza P.N. Istorija gosudarstva i prava zarubezhnyh stran [History of state and law of foreign countries]. – Moskva, Jurid. literature. – 1980. – S. 552. (in Russ)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Bauyrzhan Botakarayev

Associate Professor, PhD, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, email: bake.kaz.tr@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-8164-8049

Yusuf Benli

Professor, PhD, Erciyes University, Kayseri, Turkey, email: ybenli@erciyes.edu.tr, ORCID ID 0000-0002-7455-3797

Бауыржан Куанышбаевич Ботакараев

қауымдастырылған профессор, PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: bake.kaz.tr@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-8164-8049

Юсуф Бенли

профессор, PhD, Эрджиес университеті, Кайсери, Түркия, email: ybenli@erciyes.edu.tr, ORCID ID 0000-0002-7455-3797

Бауыржан Куанышбаевич Ботакараев

ассоциированный профессор, PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: bake.kaz.tr@gmail.com, ORCID ID 0000-0002-8164-8049

Юсуф Бенли

профессор, PhD, Университет Эрджиес, Кайсери, Турция, email: ybenli@erciyes.edu.tr, ORCID ID 0000-0002-7455-3797

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ДІННІҢ РӨЛІ МӘШҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ «НАУРЫЗНАМА» ЕҢБЕГІ НЕГІЗІНДЕ

¹Т. Аманкул, ²А.Д. Шағырбай, ³Б. Молдахмет

АҢДАТПА

Мақалада дәстүрлі қазақ қоғамындағы дін мен әдет-ғұрып заңдарының өзара байланысы мен ерекшеліктері қарастырылған. Авторлар шешендік өнердің қазақ билері сотындағы орны мен маңызын атап көрсетеді. Қазақ даласының құқықтық жүйесі, шариғаттың орындалу деңгейі және оның сот жүйесіне әсері қарастырылады. Сонымен қатар, билер соты мен Ислам құқығы соты арасында салыстырмалы талдау жүргізіледі. Қазақ ұлтындағы бітім, дінге келу, қанағаттану жолдары мен шариғаттағы қазы, ризайы, сұлх, тақим және олардың күнделікті өмірде қолданылуы мен мәселелерді шешу жолдары салыстырылады. Қазақ хандығы дәуіріндегі ханның сайлануы және оның тақтан түсуі, халифаның тағайындалуы және оның ғазалдары, діни билік пен саяси билік арасындағы байланыс салыстырылады. Одан бөлек, діни немесе этикалық ережелердің мысалдары, атап айтқанда, қонақжайлылық, қылмыс және жазалауды салыстыру болып табылады. Осы дәстүрлі қазақ қоғамындағы әдет-ғұрып заңдары мен шариғат нормалары салыстырмалы түрде зерттеледі. Қорытындылай келе, қазақ даласындағы аумақтың орасан зор кеңістігіне қарамастан, қазақ қоғамындағы кейбір дәстүрлі құқықтық нормалар мен ережелер (оның ішінде болмашы ережелер де) қазақ даласының барлық аймақтарында бірдей болғаны анықталады.

Түйін сөздер: Дәстүр, әдет-ғұрып, шариғат, билер соты, халифа

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

² ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

³ Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
А.Д.Шағырбай,
almasbek85@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Аманкул Т., Шағырбай А.Д., Молдахмет Б. Дәстүрлі қазақ қоғамында діннің рөлі Мәшүр Жүсіп Көпейұлының «Наурызнама» еңбегі негізінде // Адам әлемі. – 2024. – № 2 (100). – Б. 160-169.

Роль религии в традиционном казахском обществе на основе работы Машхура Жусупа Копеев «Наурызнама»

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь и особенности законов религии и обычаев в традиционном казахском обществе. Авторы подчеркивают роль и значение орачского искусства среди придворных казахских биев. Рассматривается правовая система казахской степи, уровень реализации законов шариата и его влияние на судебную систему. Кроме того, проводится сравнительный анализ судов биев и суда исламского права. Приводится сравнение методов примерения, обращения в религию и удовлетворения казахского народа и шариатскими судами в виде кади, сулх и таким, а также способов их ежедневного применения и решения вопросов. Дается сопоставление между избранием хана и его отречением, назначением халифа и его газалей, религиозной властью и политической властью в эпоху Казахского ханства. Примеры религиозных или этических правил включают сравнение гостеприимства, преступлений и наказаний. Сравнительно изучаются обычное право и нормы шариата в традиционном казахском обществе. В заключение следует отметить, что, несмотря на огромную территорию казахской степи, некоторые традиционные правовые нормы и правила (в том числе несущественные правила) в казахском обществе одинаковы во всех регионах казахской степи.

Ключевые слова: Традиция, обычаи, шариат, суд судей, халиф.

Role of Religion in Traditional Kazakh Society Based on Mashkhur Zhusup Kopeev's Work Titled "Nauryznama"

Abstract. The article examines relationship and features of the Islamic laws and customs in traditional Kazakh society. The authors emphasize a role and importance of eloquence in the court of Kazakh biys. The legal system of the Kazakh steppe, level of implementation of Sharia law and its impact on the judicial system are considered. In addition, a comparative analysis of the courts of biys and court of Islamic law is performed. The comparison is made of the methods of reconciliation, religious conversion, satisfying the Kazakh people and Sharia courts in the form of qadi, sulh and taqim, as well as methods of their daily application and resolution of issues. The analogy is made between election of the khan and his abdication, appointment of the caliph and his ghazals, religious power and political power in the era of the Kazakh Khanate. Examples of religious or ethical rules include comparisons of hospitality, crime, and punishment. The customary law and Sharia norms in traditional Kazakh society are studied comparatively. In conclusion, it should be noted that, despite the vast territory of the Kazakh steppe, some traditional legal norms and rules (including non-essential rules) in Kazakh society are the same in all regions of the Kazakh steppe.

Key words: Tradition, Customs, Sharia, Court of Judges, Caliph.

Kіpіcne

Әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер халықтың көп жылдық мәдениеті, өндірісі, өмір тәжірибесі, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан мәдениеті барысында қалыптасады. Сонымен бірге әдет-ғұрыптар қоғамның моральдық нормаларын анықтаудың негізгі құралы болып табылады. Бұл ұғым тілімізде әдет-ғұрып, салт-дәстүр түрінде қолданылады.

Қазақ халқының салт-дәстүрлері ұлттың даму тарихынан, оның ішінде ұлт болмысынан ажырамас ислам құндылықтарынан бастау алады. Ахлах шайқасынан кейін ислам діні қазақ даласына бейбіт түрде таралып, қазақ халқының діни сеніміне ғана емес, тұрмыс-тіршілігінің ажырамас бөлігіне айналды. Бұл өз кезегінде қазақ әдет-ғұрыпының қалыптасуына жол ашты.

Елімізде өзіміздің әдет-ғұрыптарымызды зерттеу басқа елдермен салыстырғанда әлдеқайда кеш басталғанымен, ғалымдардың қазақ әдет-ғұрыптарын бірнеше жыл бойы терең зерттегені көңіл қуантарлық нәтиже берді. Бұл дінтану, фольклор, этнография, мәдениеттану және антропология салаларында халқымыздың ежелгі әдет-ғұрыптарына діннің ықпалын жүйелі түрде зерттеуге әкелді. Біз де зерттеу мақаламызда дәстүрлі қазақ қоғамындағы дін мен әдет-ғұрып құқығының арақатынасын салыстыра отырып, қазақ дәстүрі мен ислам шариғаты арасындағы тығыз байланысты зерттеуді мақсат еттік.

Қазақтың құқықтық жүйесінің өзіндік ерекшеліктері бар екенін көрсететін

мұндай зерттеулер ұлт тарихы мен мәдениетінің іргетасы болып табылады. Мұсылмандық құқықтық жүйемен байланыс, арадағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды көрсететін зерттеулер бүгінгі таңда тапшы. Сайып келгенде, біз қазақтың құқықтық жүйесін, әдет-ғұрып құқығын, сот ісін жүргізу институтын және билерді басынан бастап зерттеп, оны классикалық мұсылман құқығы тәжірибесіндегі қолдануымен салыстырамыз.

Әдіснама

Сан ғасырлар бойы Ислам діні қазақ даласында қанатын кең жайып, халықтың өмірінің барлық сфераларына енді. Қазақтың тарихын, салт-дәстүрлерін, заң және сот жүйесін Исламсыз елестету мүмкін емес. Тәуелдісіз алған соң рухани жаңартудың бір жолы – діннің тарихтағы рөлін зерттеу болып табылады. Осы орайда қазақ халқының өміріндегі Исламның атқарған функциясын зерттеуді қазіргі таңда маңызды мәселе. Мақаланың ғылыми әдістемесі негізінен тарихи компаравистикаға және талдауға негізделген.

Негізгі бөлім

Дәстүрлі қазақ құқығы өз қоғамының әмбебап ережелері арқылы әлеуметтік таптар мен топтарға күшті әсер етіп, саяси биліктен толықтай тәуелсіз болды. Мәселенің шешілгеніне қарай әдет-ғұрып, дәстүр өзгереді. Сондықтан да «Әдеттің бәрі әдет емес, жақсы әдет

салт» деген қағида қалыптасты.

Қазақ даласында шариғат заңдарының орындалу деңгейіне келсек, қазақ құқығы жүйесі мұсылман құқығындағыдай сотқа жүгінбеудің қанағаттанарлық жолын насихаттайды және осындай жүйеге негізделген. Бұл жүйені мына қағидалар мен заңдардан анық түсінуге болады: «Қазақ жолы қанағаттанарлық, ол адаспайды, шариғат – шарт, оған ешкім дау тудырмайды». Бұл сөздер қазақтың атақты үш биі (қазақ сөзі – би), Төле би, Қазбек би, Әйтеке бидің ұлағатты ұстаздары Әнет бабаға тиесілі. Жол – қазақ құқығының негізгі қайнар көздерінің бірі және өзіндік категориясы бар. Бұл қағида қазақ құқық жүйесінің негізгі ұғымы болып табылады. Осыған байланысты кез келген мәселені бірінші төрешілер шешеді. Олай болмаған жағдайда шариғат заңы бойынша үкім шығады. Әйгілі Бұқар жырау Абылай ханға өз заманын ескертіп: «Ашуланба, Абылай, ашулансаң, мен сені көтеріп, төрге жіберемін» (Азбанбаев, 2009: 98). Демек, ол өз билігіне бағынбаса, жоғарғы судья ретінде биге алынады.

Қазақтың атақты үш биінің бірі Қазыбек би бір сөзінде: «Әділді көргенде төре сөйлесін, ақ пен қара айтысса, Алла тағала тар жерде шешеді» деген екен. Алланың үкімі шешеді деген сөз. Шешен қанша сөз айтса да, әділ болса ғана шешен болады. Бидің үкімі түпкілікті шешім болса, Бұқар жыраудың «Сізді сотқа (қаз) жіберемін» деуі түсініксіз болар еді. Билер билігінің саяси биліктен тәуелсіздігі тұрғысынан қарағанда, саяси билік хандардың қолында болғанымен, хандарды сайлайтын билер жиналысы – хандар мен халықты біріктіретіндер. Хандар саяси билікте болғанымен, әскери билік атқарушы билікпен бірге ру басылары, батырлар (батырлар) мен билерге тиесілі екенін көреміз. Ханның жеке байлығы да, мүлкі де болмағанын ескерсек, бұл тұтастай алғанда саяси биліктен тәуелсіз сот билігі жүйесінің бірегей үлгісі деп айтуға болады.

Ұсақ рулар немесе ауылдар арасындағы дауларды старшындар немесе рулар арасындағы билер шешуі, сондай-ақ ру аралық түсініспеушілік пен айып талас-тартысында рулардың кісі өлтіру алдындағы мәселелерді төлем арқылы

шешуі көрсетеді. олар өзара келісім бойынша реттеледі. Кісі өлтіру және жарақат алу жағдайында өтемақы көбінесе қанағаттану жолы ретінде төленді. Өлім жазасына кесілсе де, шариғаттың «бейбітшілік» жолын ұстанып, «қиылған басын қылыш кеспейді», «біреу ашық айтса, күнә болса да кешіру керек» деген қағиданы ұстанған. ауыр күнә». Жазалау мәселесінде дене жазасынан гөрі ар-намыс жазасын көбірек қолданғаны белгілі. Билердің басты міндеті судьялық қызметпен қатар, соттан тыс, саналы қоғам мүшелерін тәрбиелеу болды. Дала заңдары әділдікті, шыншылдықты, шыншылдықты, адалдықты талап етсе, заңды сақтаудың және оны жүзеге асырудың негізгі тетігі «намыс» ұғымы болды. Негізгі ұстаным: «Мал – малдың өтеуі. жаным, жаным – намысымның құны.» Оны тағы да «Ер – жүз атқа, намыс мың атқа» (Зиманов, 2005: 29) деген тұжырыммен дәлелдейді. Жазаның түрлері көбірек. жазалау, елден қуу, бетіне қара күйе жағу, мойнына киіз ілу, қара есекті артқа мінгізу сияқты жазалар Есімханның ескі тәсілімен:

*Хан болсын, ханға лайық заң болсын!
Абыз (молда) болсын, таңдаулы
шыңырау болсын!*

Би болсын, келсін!

Батыр болсын, жолы болсын! (Зиманов, 2005: 150)

Бұл өлең жолдары халықтың әдет-ғұрпын жақсы білетін, білімді отбасы тұратын бидің үйі болуы керек дегенді білдіреді. Жалпы құқықта норма мен жариялылық маңызды. Қазақ құқығы проблемалық жүйеге негізделгендіктен адам табиғатына, табиғатына жат емес, бейім табиғи ережелерден тұрады. Құқықтық тұрғыдан алғанда, зерттеушілер табиғи құқық пен табиғи пайымдауға негізделген жүйенің бірінші басымдылығы істің моральдық жағы екенін растайды. Қазақтың сот билігі соттан тыс идеологияға негізделген (Кенжеалиев, 2009:179). Қазақтың құқық жүйесі туралы қазақ даласында қызмет еткен белгілі шығыстанушы В.Григорьев былай дейді: «Әдетте, көптеген адамдар (еуропалықтар) көшпелілерді экономикалық және интеллектуалдық дамудан алшақ санайды... Дамыған халықтар екені анық.

мал шаруашылығымен айналысатын қазақтардың дау-дамайға қалай қарап, қалай шешетінін көргенде таңғалып, қызғанады» (Әлдібеков, 2009:415).

Мұсылман құқығында кез келген даулар мен нормаларды ереже (сот) ретінде емес, ридай (өзара келісім) ретінде шешу басты жол болып табылады, яғни принцип. Мұсылман құқығы адамдардың ажданы мен имандылығына негізделген. Мысалы, куә болу, ант беру, мойындау қағидаларының терең мағынасы бар. Азғындық ережелерін мойындамай-ақ, үгіт-насихат немесе бірнеше рет қайталау сияқты көптеген мысалдар саналы қоғам құруды талап ететінін көреміз. «Бейбітшілік» және «Тахким» - сотталушының шешіміне дейін азаматтардың құқықтарына байланысты істерді шешудегі институттар. Үкім шығармау пайғамбар тәрбиесіне негізделген қоғам құруға бағытталған (Шен, 2012: 118). Тараптар арасындағы татуласу – құқықтық ынтымақтастық пен бейбітшілік мәселесі. Дауларды сотқа дейін шешуде бейбітшілік пен ымырашыл қоғамның рөлі зор.

«Сұлх» сөзі татуласу дегенді білдіреді. Мұсылмандық заң әдебиетінде жәбірленуші мен құқық бұзушы немесе айыптаушы тараптар арасындағы ымыраға келу тараптар арасындағы дауды бітімгершілікпен шешу туралы келісім болып табылады. Сұлхтың негізгі анықтамасы тараптар арасындағы қақтығысты тоқтату болып табылады. «Китаб ас-Сұлх» бөлімі классикалық фикһ кітаптарының «Баба ад-Дауа» тарауында, сондай-ақ «Әш-Шаха» кітабының соңында келтірілген. мойындау бөлімдері. Халықаралық ислам құқығында бейбітшілік тақырыбы Сияр бөлімінде, отбасылық қатынастар неке бөлімінде, көбінесе әл-Қади бөлімінде, ал қылмыстық және кек бөлімінде төлем мәселелері, мүліктік қатынастар қарастырылады. тахарудж және таксим ар-ридай бөлімдерінде бейбітшілік пен мұрагерлік ерекше бөлім (Әл-Касани, 2010: II /180-191; III; III/151). Қазақ даласындағы медреселерде жоғары білім алған Ишандар мен Қожа әулеттері қазылық міндеттерін атқару барысында бір мәселенің шарифат шешімін сұрағанда, пәтуа бергені анық. бұл фикһ кітаптары.

Тахким – ымыраға келуге және келісімге келуге ұмтылатын мұсылман

құқығының тағы бір мекемесі. Тахким – екі жақтың келісімімен үшінші тұлғаға немесе көтерілісшілердің өкілдері тобына (халукам) мұсылман құқығы әдебиетіндегі қайшылықтар мен өзара айыптауларды айтады. Исламнан бұрын болған тахким жолы исламнан кейін де заңды деп танылуда. Ислам заңгерлері қазының барлық шарттары қазыға бірдей дейді. Тахким тақырыбы мұсылмандардың классикалық заң әдебиетінің нике, талақ, адабул-қади, бәйг, акила сияқты бөлімдерінде қарастырылады (Әл-Касани, 2010: IV/92; T/32). Тахким - бұл аштық, өшпенділік, кек, әлеуметтік қақтығыстар мен әділетсіздік сияқты қоғамды алаңдататын мәселелерді тоқтатудың және әлеуметтік ынтымақтастықты дамытудың маңызды тәсілі. Мұсылман құқығында тахким қазақ әдет-ғұрып құқығындағы «әділдік іздеу», «билікке жүгіну» сияқты ұғымдарға қызмет етеді. Бұл туралы біз судьялар және билер соты бөлімінде толығырақ айтатын боламыз.

Қазақстанның заң жүйесі шектеулер қояды бас бостандығынан айыру, бас бостандығынан айыру, ақшаны жылыстату және басқа да жазалар туралы. Халықтың пікірі бойынша бұл жазалар өлімнен де ауыр болды. Себебі, «ұят өлімнен де маңызды» деген түсінік қалыптасқан. Мүліктік жауапкершілік бойынша айыппұлдарға айыппұлдар (әртүрлі айыппұл түрлері) жатады. Өте ауыр мүліктік айыппұлдар болса, әулет немесе рулық ауыл болып төлеуге міндеттелді (Өсерұлы, 2009: 25). Мұндай ауқымды айыптаулар оларды бұзақылар мен зұлымдарды түзетуге және тәрбиелеуге міндеттейді, олар өз уақытында өзін-өзі басқару мен бақылауды күшейтеді. Тарихи әдебиеттердің бірінде заңды жауапкершіліктің рулық жүйеге негізделіп, руларға түрлі төлемдер мен алымдар салынуының мысалы ретінде былай делінген: «9000 үйі бар Қыр-Шекті ауылы 6000 қой төлеуі керек. әр үйге бір қой келмейтіндей үлкен емес» (Шүкіров, 2006: 404). Бұл бүкіл тайпаға ер адам төлеуге тиісті айыппұлдар немесе басқа жазалар жүктелгенін білдіреді.

1836 жылы Шығыс Түркістан қазақтары үшін қабылданған «төрт бис» заңдарының мазмұны ең соңғы және

соңғы тарихқа дейін қазақтың ежелгі әдет-ғұрыптары қолданылған кезде мынадай болды: 1) Жер дауы, 2) Жесір дауы, 3) Айыптау дауы, 4) Ұрлық, 5) Мұрагерлік, 6) Жол (Мыңжан, 2004: 485). Тақырыптар мен тараулардың сәйкес келмейтінін көреміз, өйткені олар біршама еріксіз және ислам құқығы жүйесіне немесе батыстық құқық жүйесінің бөлімдеріне сәйкес жіктелуге және бөлімдерге бөлуге мәжбүр. Бүкіл құқықтық жүйе адамның санасы мен жаратылысына негізделгендіктен, осыған ұқсас кейбір баптар мен ережелерді жою қажет. Дегенмен, олар бір-бірімен тұтастай сәйкес келмеуі мүмкін. Мысалы, мұсылман құқығының әдіснамасын зерттеуде құлдардың жалақысының Құдайдың жалақысына бөлінуі ром-германдық жүйенің екі үлкен салаға: жария құқық пен жеке құқыққа бөлінуі арасындағы сәйкестік сияқты көрінеді.

Мемлекет билігі өз қолында болғанымен хандардың ішінде хандарды сайлайтын және орнататын рубасылар мен билер кеңесі болды. Ол тек басқару жүйесіне ғана емес, елдің әлауқаты мен әскери қорғаныс саласына да тәуелді болды, хандар билер мен рубаларға тәуелді болды. Ханның өз әскері мен мүлкі болған жоқ.

Хан жасау және хан талау (хан тонау) ережесіне сәйкес, қазақ хандарының бәрі «төре» руынан тарайды, Шыңғыс ұрпақтарынан тарайды және солай болуы керек. Қазақ халқындағы бұл хандық құрылыстың орнықтылығы соншалық, ол басқа халықтар мен тайпа көсемдерін қабылдамайды. Оның ең жарқын тарихи мысалы – 1770 жылдары жоңғарлардан азат етілген ежелгі қоныс – Алтай мен Тарбағатай өңіріндегі қазақтардың Абақ Керей руы. Кейін қазақ хандығы сыртқы шабуылдардан ыдырай бастағанда көршілес Қытай, Моңғолия т.б қазақ халқын тең санамаған: «Кейін келдің. Сіздің саяси көшбасшыларыңыздың патшалары жоқ. Біздің елдің ханы бар. Хан қарапайым халықпен тіл табыспайды». Көп жағдайда олардың егемендігін, елдігін ешкім мойындамағандықтан өз құқығын талап етеді. Содан кейін Абақ Керей халқы Тауасар би бастаған 17 адамды хан сайлауға сайлады. басшыларынан Әбілпейіз төре жіберді ба-

ласы Көгедай анасы Тұмар ханыммен Абақ Керейге. Ол Абақ Керейге келгенде небәрі 12-14 жаста болған деседі. Жастығына қарамастан ел басқарған ол басқа халықтармен терезесі тең. 1836 жылға қарай басқару жүйесін реформалау және жаңғырту мақсатында Ұлы кеңес өтті. Сол кеңестен төрт аға би сайланады. Ол әдет-ғұрып құқығын қайта қарап, «Төрт би төре» деген заң жобасын қабылдады. Бұл жаңартылған заңдар 1836-1949 жылдар аралығында 113 жыл бойы қазақ арасында ресми түрде күшінде болды. Төрт би сайлауында әртүрлі пікірлер айтылады. Дінде төрт көмекші, төрт ұлы періште, төрт халифа, төрт кітап, төрт имам болған, Абылай ханның кеңесшілері төрт би болған деседі (Баби Тоқтар, 2009: 483-485). Қазақ халқының соңғы хандары мен сұлтандарына дейін-ақ саяси билік билердің қолында болуы керек деген түсінік қалыптасқан, қазіргі таңда да төре ұрпақтары билік жүргізуі керек деп есептейтіндер бар.

Ханды көтеру үшін ең алдымен барлық рулардың жетекші билері мен ақсақалдары келіп, кімнің хан болатынын шешті. Сосын жиі жұма күні шамасы келгенше көп жиналып, болашақ хан сарай немесе ханорда емес, биік жерде ақ киіз төселген құбылаға қарайды. Қожа әулетінен шыққан адам немесе имам Құран оқып, үлкендердің бірі бата береді. Одан кейін киіздегі хан төрт жағынан басынан жоғары көтеріледі. Қазақ халқы «Ақ киізге хан көтеру» дейді. Одан кейін сырт киімдер шешіліп, жырттылып, жиналысқа келген жақсы адамдар мен құрметті адамдарға таратылады. Бұл «телім» немесе «хан сарқыты» деп аталады. Одан кейін хан бөркін киіп, шапан, етік киді (Нүсіпоқасұлы, 2011: 127-129). Жұма күні ханның көтерілуі, ханның құбылаға отыруы, құран бағыштауы, ханның киімінен бата алуы – діни қағидалар мен құндылықтар екенін осыдан көруге болады.

Дәстүрлі қазақ қоғамында ислам құқығындағы хан мен мемлекет басшысы ұғымы біршама ұқсас. Ол белгілі бір саяси элитадан шығуы керек деген исламдық түсініктер де бар. Тіпті, жоғарыда аталған ханталаудың «Ғазл әл-Халифа» деген атпен белгілі халифаны тақтан түсіру ұғымына ұқсас екенін байқауға болады. Классикалық фикһ

әдебиетінде халифаларды сайлау және тағайындау туралы арнайы тарау немесе тақырып болмаса да, «имам», «халифа», «имара» сияқты тақырыптарда қарастырылады. Ол тіпті намаздағы имамдық тақырыбында айтылып, намаздағы имамдық «имам әс-суғра», мемлекет басшысы немесе сұлтан «имам әл-кубра» деп аталады. Ол теология бөлімдерінің арасында да айтылады. Ақида жұмысының соңында осы басқару тақырыбы да қарастырылады.

Қазақ көшпелілер өркениетінің ұлттық нышандарының бірі – Наурыз мейрамы. Парсы тіліндегі зороастризм сенімінен аударылған «Наурыз» сөзі «жаңа күн» дегенді білдіреді. Кейбір ғалымдар мерекенің тарихын зороастризммен, отқа табынумен байланыстырса, кейбір тарихшылар парсы патшалығының әскери жорықтарымен байланыстырады. Зороастризм сенімі бойынша жақсылық жарықтан, жамандық қараңғылықтан басталады.

Кейбір риуаяттарда мәртебелі халифа Әлидің Парсы шығанағында болған сапарында жергілікті тұрғындардың бірі Наурыз мейрамына байланысты кәдесый сыйлағанын келтіреді. Халифа Әли (Алла оған разы болсын) бұл қимылдың мағынасын сұрағанда: «Бүгін Наурыз мейрамы, сондықтан мен саған бұл кәдесыйды бердім», - деп жауап берді. Әли (Алла оған разы болсын): «Осы игі дәстүрді күнде жалғастыр! (Наурызда бір-біріне сыйлық беру дәстүрі).

Ғұлама баба Мәшһүр Жүсіп Көпеев «Нұх, Наурызанама» атты еңбегінде Наурыз мерекесін тойлау салтының Нұх пайғамбардан қалғанын айтады. 7 түрлі дәнді дақылдардан тұратын «Наурыз көже» дәстүрлі тағамы «Ашура» мерекесіне орай 10 түрлі ингредиенттерден дайындалатын тағамға ұқсайды.

Расында, Наурыз мейрамы қазақ халқының түсінігінде малды жайлауға шығарып, күннің жылынып, жарқыраған сәулесін бере бастаған қыстың сәтті өткен қуанышын білдіреді. жыл. Ұзақ қыстан кейін бір-бірін құшақтап, адамдар қонаққа келді. Сондықтан еліміздің батыс өңірінде бұл күн «Көрісу күні» деп аталады. Сонымен бірге, 14 наурызда Самарқандта көк тас ери бастайды, сондықтан Наурыз мейрамы 9 немесе

14 наурызда басталады деп есептеледі.

Исламда «Шар’и ман қобляна немесе урф» фиқһ қағидасы бойынша (исламға дейінгі дәстүрлер мен халықтың әдет-ғұрыптары) белгілі бір дәстүрлер ислам қағидаларына қайшы келмесе және қоғамдық қатынастарды реттесе, бұл дәстүрлер сақталады. Бүгінгі дәстүрлі Наурыз мейрамы ислам дініне қайшы келмейді. Наурыз мейрамын бұрынғы мағынасында тойлау, бұл күнді от жағып тойлау дәстүрімізден әлдеқашан өшіп қалған. Қазіргі Наурыз мейрамы қыстаған халықтың рухын көтеру, қазақы құндылықтарды жаңғырту, көкпар, палуандар сайысы, суырып салма ақындардың жыр, жыр мүшәйрасын өткізу, сондай-ақ бұл күні бір-біріне ренжіскен жұрт татуласып, қонаққа барады. және бір-біріне жақсылық пен бақыт тілейді.

Шариғат Наурыз мейрамын осы жаңа жыл мерекесімен бірге тойлауды толық құптайды деп айта алмаймыз. Сонымен бірге, дінде «іс-әрекет ниетке қарай бағаланады» деген қағида бар. Сондықтан қазақ халқы бүгінде Наурызды көктем мерекесі ретінде тойлайды. Бұл Ислам қағидаларына қайшы келмейтінін айтқым келеді.

Мұсылман еліндегі мемлекет басшысының лауазымы таблиғ (дінді жеткізу) қызметінен тыс діни және азаматтық қатынастарды үйлестіруші ретіндегі пайғамбар миссиясының функциясы болып саналады. Халифа, имам немесе әмір әл-мүминин болу үшін мұсылман болу, ер адам болу, рухани және физикалық сау болу, жеткілікті дәрежеде білім алу, әділ болу және Құрайш тайпасының өкілі болу (Четин, 2013: 110). Негізінде халифаны немесе имамды сайлау және тағайындау төрт түрлі жолмен жүзеге асады:

1. Биғаттың жолы – қоғамдағы жетекші элита мен жалпы халықты жинап, басшылықты қабылдау.

2. Өзінен бұрынғы президентпен ақылдаса отырып, ол ұлттық деңгейде билікті қабылдады

3. Шура Кеңесі арқылы – халық арасынан құрылған жекелеген топтардың өкілдерінің кеңесу нәтижесінде кандидаттарды ұсыну және іріктеу арқылы халықты қалыптастыру.

4. Жаулап алу арқылы халифатқа

лайықты адам билікті күшпен басып алады. Бұл жол Исламдағы халифа тағайындау мен сайлау жүйесіндегі биқат қағидасына сәйкес келмесе де, жаппай тәртіпсіздіктерге, анархияға және азаматтық соғысқа жол бермеуге рұқсат етілген. Кейде монархия тағының мұрагері немесе әулеттің келесі өкілі осы жолды таңдау арқылы билікке келді (Ибн Абидин, 1992: 1/547-549; Караман, 2011: 1/187).

Сонымен қатар, мемлекетті басқаруға қатысты әртүрлі тақырыптар болғанымен, қалай сайлану керектігі туралы аят-хадистердің (нас) жоқтығы кейінгі мужтахидтердің еркіне және ортақ шешімге қалдырылады деген тұжырымдар көп. үмбетінен. Әділ халифтердің іс-әрекетіне негізделген жалпы басқару жүйесін қалыптастыру мәселесі, жалпы қағидалар мен мемлекеттер сақталған жағдайда, лайықты адам билікті күшпен басып ала алатын ерікті мәселе екені анық (Туржан, 2001): 217). Себебі, Пайғамбар да, сахабалары да белгілі бір өлшемге немесе жүйеге негізделген тағайындау үлгісін белгілемеген. Осы орайда, халықтың қалауы мен қазіргі жағдайға сай белгілі бір элиталық топтардың арасындағы кеңес отырысында шешім қабылдануы тиіс екенін айта кеткен жөн.

Шындығында, басқарудың көптеген жүйелерінде құқық белгілі бір уақыт немесе өмір бойы билік ету, бірақ исламдық қағидалар бойынша да емес. Керісінше, оның мерзімі мен құқықтары оның жарамдылығымен және міндеттерін орындауымен анықталады (Осы тұрғыдан алғанда, дәстүрлі қазақ қоғамында хан өз дәрежесіне лайық болмаған жағдайда, ханды тонау, немесе тағын күшпен алып тастау халифаттағы әдептілік қағидасына ұқсас). Халифаның үммет тарапынан тақтан түсірілуі фиқһ әдебиетінде де айтылады. Мұның екі себебі бар: біріншісі, оның иман келтіріп немесе ахлақтық сенімге түсуі, екіншісі – тыйым салынған істерді ашық жасау арқылы азғындықпен айыпталуы. Екінші себеп бойынша, жағдай қарастырылады, егер ол өз еркімен тақты босатпаса, ол берілуге мәжбүр болады. Егер мұндай мүмкіндік көрінбесе, оның пайдалылығы туралы болжам басым болса, оны

тағынан күштеп түсіреді (Караман, 2011: 189-190).

Қазақ хандығы дәуіріндегі ханның және хандықтың құлауы және халифа тағайындалуы және оның ғазалдарға қатысты үкімдері. Ханның төрелерден сайлануы оның саяси элита деңгейін көрсетсе, билер кеңесінде ханның көтерілуі оның билігін биғат ұғымымен қабылдауымен бірдей. Ал өз міндетін орындамаған жағдайда хан талап ету «ғазл әл-халифа» қағидасына сәйкес келеді.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы күнделікті өмірде кездесетін заңдар мен нормалар әдет-ғұрып заңдарында қарастырылады. Мысалы, «қонақ асы» жасалмаса немесе «қонақ асы» дұрыс берілмесе, сол рудың биіне жүгінген жағдайда айыппұл төлейді. Сондықтан бұл ережелердің көпшілігі моральдық-этикалық ережелерге ұқсас болғанымен, олардың заңдық жауапкершіліктің жоғары және қатаң сақталуын талап ететін нормалар екенін байқауға болады. Кейде мұндайда мәселеге байланысты «орамал – тон емес, жол ашады» деген қағидаға сай. Адалдық рәсімі жеңілдетілген. Бірақ ол кінәсін мойындауға мәжбүр болады. Мұндай актілердің заң күші бар. Мұндай ережелер мақал-мәтелдер сияқты, олар ұқсас сөздермен халық арасында қолданылады. Күнделікті өмірде заңды күші бар ережелердің айқын мысалы - қонақ асы. Тіпті қарапайым оқиғалар да назардан тыс қалмайды. Мысалы, Берем қалдырған жазбасында: «Қонақ етін алдымен үй иесіне, сосын үйдегі басқа адамдарға өз қолымен береді. Қонақ үш бөліктен артық етпеуі керек. Үштен артық беріліп, адам тұншығып өлсе, қонақ 100 жылқы төлейді. Ал, үш дан кем беріп, тұншықтырса, ақысы төленбейді», – деп таңдана жазады (Берэм, 2006: 79).

Қонаққа тамақ бермеу немесе тиісті сыйақы бермеу әдет-ғұрып заңы бойынша жазаланатыны белгілі. Кейбір әдептілік заңсыз әрекетке байланысты, сондай-ақ дала мәдениетінде қастерлі немесе маңызды құндылықтарды бұзғаны үшін айыппұлмен жазаланады. Мысалы, үйге қарай немесе үй сыртына атпен мініп, үйдің дәл қасында аттан түсіп, қонаққа ұйқы безі бар бір үзім ет бер-

се, жылқышыға айыппұл салынады деп әлі күнге дейін айтылады (Имамәмәди), 2019: 49). Ел ішінде сол кездегі сақтық шаралары мен құндылықтары әлі күнге дейін сақталған. Мысалы, сүйек кемігі қатыспаса, ересек жағы ренжіді және әрбір сүйектің қатысы бар адамдарға байланысты өз мәні бар.

Ислам құқығында мәзһаб имамдары қонақты құрметтеп, ас-су мәселесін талқылайды. Бұл мәселенің түйіні «Тамақ ішпегені үшін ақысын ал» (Әбу Дәуіт, 2019: 342) хадисінде жатқан сияқты. Осыған байланысты Имам Ағзам, Имам Малик және көптеген ғалымдар қонақжайлылықтың маңызды, бірақ парыз емес екенін айтқан. Мүжәһидтен жеткен риуаят бойынша қонақ күту уәжіп.

Қазақ тілінде заңдық мағынада қолданылатын «Есім ханның ескі жолы», «Қасым ханның ескі жолы», «Қазақ жолы...» сияқты сөздер жүріс-тұрыс, мәртебе, тәртіп, заң, төзімділік мағыналарында қолданылады. Күнделікті өмірде «жол» сөздері мән берілуі тиіс ғұрыптар мен әдет-ғұрыптар үшін де қолданылады (Дауталиев, 2009: 149). Мысалы, «жолы үлкен» деген ұғым тек жасқа ғана қатысты емес, ол шежіреге, әке ұрпағына, туған інісіне қарай жоғары мәртебеге ие болатынын білдіреді. Жолдың ұлылығы арнайы рәсімдер мен сый-сияпаттардан, сыйластықтан, құндылық пен барымтаға үлес қосудан, ондағы жауапкершіліктен айқын көрінеді.

Рәсімдер көбінесе жаттауға оңай мақал-мәтел түрінде беріледі. Бұл сөздердің көпшілігі әдебиет пен тарихи деректерде, халық жадында сақталғанымен, арнайы мақалалар немесе нөмірлер түрінде сақталған. Олар көптен бері қолданыстан шыққандықтан, бұл ережелердің көбі ұмыт болғаны анық. Алғашқы мағынасын жоғалтқандары қаншама. Мысалы, «Әділ билік, алтын таразы» деген тіркестегі «алтын таразы» сөзі әділдікте табандылық танытып, істі алтын өлшегендей нәзік өлшеу үшін қолданылған. «Тура тумайды, жаман тумайды» деген сөз бейтараптықты білдірсе, «Билік жетіспесе жеті ұрлық» деген сөйлемде үкім мен жаза жазалаушы рөл атқармаса, қылмыс көбейеді. Сотқа жүгінудің, әділдікті талап етудің, арызданудың жолы болған. Бостандық

пен еркіндікті білдіру үшін ол: «Басыңды кескісі келсе де, тіліңді кескісі келмейді» деп қорытындылады. Қылмысты дәлелдеуге, ізге, күдікке қатысты да ережелер бар.

Кек пен жазаға қатысты «қанға қан, жанға жан», «құлаққа құлақ, тұяққа тұяқ», «кекке қан, кездейсоқ заряд», «жердің құны елу есе» (100) кейбіреулері қағидаға айналған ережелердің: «Атты сақтайды, ер сақтайды, ер сақтайды» деген қағида бойынша табылған мал-мүлік пен қазынаға қатысты «бір Тапқан қуанады, таныған алады». Зорлық-зомбылыққа келгенде «қылышпен тіл табысу қиын» дегендей, кешірімпаздық таныту, ымыраға жақын болу – бұл. «Қылыш қисық басын кеспейді (күнәсін мойындаған)», «Кімде-кім мойындаса, тым ауыр болса да кешір», «Жаңылмайтын жақ жоқ, жаңылмайтын тұяқ жоқ», «Күнәні мойындаған кісіні» бөтен болмау үшін біреудің жанын алма», «Адасқанда айыбы жоқ, қайта табын тапқан соң». Мұндай ережелерге сансыз мысалдар келтіруге болады (Дауталиев, 2009: 148).

Орынсыз қиянат салдарынан қазақ заңының нормалары сақталмаса, келіспесе, бір жағы жайылымнан бір топ малды айдап әкетіп, кек алады – оны «барымта» дейді. Ру басылары барымта кезінде де, одан кейін де хабардар болды. «Барымта жасап жатырмын десең, кінәлі емессің» деген сөздің мағынасы осы еді (Әлімжан, 2010: 24). Барымта заң бұзушылық емес, керісінше талап, айыптау талабы. Егер ол ру басшыларына білдірмей жасалса, барымта емес, тонау болып есептеледі. Тіпті нормативтік әдет-ғұрып құқығының кейбір ережелерінде барымта кезінде жараланып, ұрып-соғудан қайтыс болғандарға өтемақы төленбейтіні көрсетілген (Дулатбеков, 2006: 103). Осыған байланысты оның заңды деп танылғанын көреміз.

Мұсылман құқығын қорғау дінді, жанды, ақылды, мал-мүлікті қорғау сияқты жалпы қағида ретінде «даруарат әл-хамса» деп аталса, қазақ халқы «Мал – жанымның өтеуі, мал-жанның өтеуі, мал-мүлік, мал-мүлік, мал-жаным, мал-мүлік, мал-жаным, мал-мүлік» деген қағиданы ұстанған. Менің жаным – абыройымның құны». Бұл ереже бойынша дін мен ар-намысты

қорғау ең маңызды болып табылады, одан кейін жан мәселесі, одан кейін тек бір ғана мүлік мәселесі қарастырылады.

Нәтижелер мен пікірталас

Дін қоғамның рухани бөлігі болып табылады. Қоғамсыз мүмкін емес және қоғам үшін де солай. Діннің маңызды функцияларының бірі – дінді мәдени түрде тарату. 8 ғасырда қазақ даласына тараған ислам діні қазақ халқының ежелгі діни наным-сенімдерінің біразын өзгертіп, қақтығысқа ұшыратты. Дүниені, ғаламның жаратылуын, қоғамдағы проблемалық мәселелерді ислам шариғаты аясында қарастыруды үйретті. Бұл дәстүрлі қазақ қоғамында әдет-ғұрып заңдарының қалыптасуына әкелді. Зерттеуден көрініп тұрғандай, дін мен дәстүр нормалары рухани үндестік тұрғысынан бір-бірімен тұтасып, біртұтас денеге айналған. Жұмыс салыстырмалы әдіске негізделген.

Қорытынды

Бұдан бірнеше ондаған ғасыр бұрын қазақ даласына тарай бастаған ислам құндылықтары қазақ халқының тұрмыс-тіршілігімен, салт-дәстүрімен астасып жатыр деген қорытынды жасауға болады. Осы процестің нәтижесінде қазақтың өзіндік дүниетанымы қалыптасып, дәстүрлі қазақ қоғамындағы әдет-ғұрып нормалары исламдық шариғатпен тығыз астасып, біртұтас ұғымға айналды. Қазақ халқының барлық нақыл сөздері, нақыл сөздері Құран және хадистермен үндесіп, ұрпақ бойына адамгершілік, имандылық, отансүйгіштікке тәрбиелеуге бағытталған. Сондықтан дәстүрлі қазақ қоғамындағы дін мен әдет-ғұрып заңдары бірін-бірі толықтырып, жетілдіріп отырады.

Қаржыландыру

Ғылыми мақала ҚР ҰҖБМ ҰК №АР 13068253 «Қазақстандық қоғамдық рухани жаңғыруындағы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-өнегелік мұрасы» жобасының аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

1 Әбу Дәуіт Сүлеймен б. әл-Ес'ас б. Исхак әс-Сицистани. Сунени Аби Давуд: Ясир Хасан III.

Муассасат ер- Рисале. - Бейрут, 2019. – 367.

2 Әл-Касани, Әлауддин Әбу Бекр б. Масуд б. Ахмад. Бадай ес-Санай фи Тартиб әш-Шераи, - Бейрут: Дар ак-Фикр, 2010. - II. - 340. III. - 249. IV. – 224.

3 Cetin M. Maturidiligin (Hilafet/Imamet) anlayisi. - Эрзурум. - 2013. – 236 s.

4 Ибн Абидин Өкмин ибн Ахмед ибн Абдулазиз. Радду'л-Мухтар, I. - Бейрут. - 1992. – 663.

5 Имамумади Т. Geleneksel Kazak toplumundaki örfi kuralların İslam hukuku тұрғысынан deęerlendirilmesi. (Жарияланбаған диссертация). - Стамбул, Marmara Universitesi, 2019. – 224 s.

6 Karaman H. Anahatlarıyla İslam Hukuku. - Стамбул: Энсар, 2010. - С. I. – 340 s.

7 Şen Y. İslâm Hukukunda Arabuluculuk // *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. - 2012. - С. XI, Sayı: 22. - 135 s.

8 Turcan T. Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri. - Анкара, Ankara Okulu Yayınları, 2001. – 271 s.

9 Азбанбаев М.А. Би Терминінің қайдан шыққаны туралы сөз // Қазақтың ата заңдары. – Алматы, Жеті жарғы, 2009. - Т. X. – 589 б.

10 Әлдібеков Ж.С. Билер сотының әлемдік маңызы // Қазақтың ата заңдары. - Алматы, Жеті жарғы, 2009. - Т. X. – 589 б.

11 Әлімжан Қ. Қазақтың кәдуілгі құқық ережелерінің көркем әдебиетте, фольклорда және музыкада көрініс табуы. – Алматы, Интерлигал, 2010. – 50 б.

12 Берем А. Қазақтардың тұрмыстық және отбасылық өмірі // Қазақтың дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы, Арыс, 2006. - Том 2. – 328 б.

13 Баби Тоқтар. Абақ Керейдің заң ережелері туралы // Қазақтың ата заңдары. – Алматы, Жеті жарғы, 2009. – 589 б.

14 Дәуітәлиев Қ.Н. Қазақ құқығының ерекшеліктері // Қазақтың ата заңдары. – Алматы, Жеті жарғы, 2009. - Т. X. – 589 б.

15 Дулатбеков Н. Қазақтың әдет-ғұрып заңдары, Әділет. – Астана, 2006. – 236 б.

16 Зиманов С. Қазақтың жарғы заңдары – әлемдік маңызы бар Құқықтық жүйе // Қазақтың ата заңдары. – Алматы, Жеті жарғы, 2005. – 539 б.

17 Зиманов С. Қазыбек би // Қазақтың ата заңдары). – Алматы, Жеті жарғы, 2006. – 600 б.

18 Кенжеалиев З.Ж. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы соттық билік қатынастарының ерекшеліктері // Қазақтың ата заңдары. – Алматы, Жеті жарғы, 2009. – 589 б.

Transliteration

1 Abu Dauti Sulejmen b. al-Es'as b. Ishak jes-Sicistani. Suneni Aби Davud: Jasir Hasan III. Muassasat er-Risale [Jasir Hasan's III interpretation of Sunan Aби Dawd hadiths]. - Bejrut, 2019. – 367. (in Arab).

2 Al-Kasani, Alauddin Abu Bekr b. Masud b. Ahmad. Badaj es-Sanaj fi Tartib ash-Sherai [Systematized order of Shariat]. - Bejrut: Dar ak-Fikr, 2010. - II. - 340. III. - 249. IV. – 224. (in Arab)

3 Cetin M. Maturidiligin (Hilafet/Imamet) anlayisi [The understanding of Maturidism

(Caliphate/Imamate)]. - Jerzurum. - 2013. - 236 s. (in Turkish)

4 Ibn Abidin Amin ibn Ahmed ibn Abdulaziz. Raddu'l-Muhtar [Selected answers]. - Beirut. - 1992. - 663. (in Arab)

5 Imamumadi T. Geleneksel Kazak toplumundaki örfi kuralların İslam hukuku turgysynan değerdendirilmesi [Evaluation of customary rules in traditional Kazakh society through Islamic law] (Zharjalanbagan dissertacija). - Stambul, Marmara Universitesi, 2019. - 224 s. (in Turkish)

6 Karaman H. Anahatlarıyla İslam Hukuku [Islamic Law in Its Outlines]. - Stambul: Jensar, 2010. - C. I. - 340 s. (in Turkish)

7 Şen Y. İslâm Hukukunda Arabuluculuk [Mediation in Islamic Law] // *Hittî Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. - 2012. - C. XI, Sayı: 22. - 135 s. (in Turkish)

8 Turcan T. Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri [The Sovereignty Element of the State and the Powers Derived from Sovereignty]. - Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2001. - 271 s. (in Turkish)

9 Azbanbaev M.A. Bi Termininin qajdan shyqqany turaly soz [A word about the origin of the term Bi] // *Qazaqtyn ata zandary*. - Almaty, Zheti zhargy, 2009. - T. X. - 589 b. (in Kaz)

10 Aldibekov Zh.S. Biler sotynyn alemdik manyzy [World significance of the Court of Judges] // *Qazaqtyn ata zandary*. - Almaty, Zheti zhargy, 2009. - T. X. - 589 b. (in Kaz)

11 Alimzhan Q. Qazaqtyn kaduilgi ququq

erezhelerinin korkem adebiette, fol'klorda zhane muzykada korinis tabuy [The manifestation of the rules of Kazakh customary law in fiction, folklore and music]. - Almaty, Interligal, 2010. - 50 b. (in Kaz)

12 Berem A. Qazaqtardyn turmystyq zhane otbasylyq omiri [Household and family life of Kazakhs] // *Qazaqtyn dasturleri men adet-guryptary*. - Almaty, Arys, 2006. - Tom 2. - 328 b. (in Kaz)

13 Babi Toqtar. Abaq Kerejdin zan-erezheleri turaly [About the laws and regulations of Abak Kerey] // *Qazaqtyn ata zandary*. - Almaty, Zheti zhargy, 2009. - 589 b. (in Kaz)

14 Dautaliev Q.N. Qazaq ququygynyn erekshelikteri [Features of Kazakh law] // *Qazaqtyn ata zandary*. - Almaty, Zheti zhargy, 2009. - T. X. - 589 b. (in Kaz)

15 Dulatbekov N. Qazaqtyn adet-guryp zandary, Adilet [Kazakh customary laws, Justice]. - Astana, 2006. - 236 b. (in Kaz)

16 Zimanov S. Qazaqtyn zhargy zandary - alemdik manyzy bar ququqtyq zhuje [Kazakh charter laws are a legal system of world importance] // *Qazaqtyn ata zandary*. - Almaty, Zheti zhargy, 2005. - 539 b. (in Kaz)

17 Zimanov S. Qazybek bi // *Qazaqtyn ata zandary*. - Almaty, Zheti zhargy, 2006. - 600 b. (in Kaz)

18 Kenzhealiev Z.Zh. Dasturli qazaq qogamyndaqy sottyq bilik qatynastarynyn erekshelikteri [Peculiarities of judicial power relations in traditional Kazakh society] // *Qazaqtyn ata zandary*. - Almaty, Zheti zhargy, 2009. - 589 b. (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

- Темур Аманқұл* аға оқытушы, PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, ORCID ID: 0000-0002-6259-7442 ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-8734-5519>
- Алмасбек Шағырбай* жетекші ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9146-1408>
- Бидас Молдахмет* аға оқытушы, PhD, Нур-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, ORCID ID: 0000-0002-6259-7442
- Темур Аманқұл* старший преподаватель, PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-8734-5519>
- Алмасбек Шағырбай* ведущий научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9146-1408>
- Бидас Молдахмет* старший преподаватель, PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, ORCID: 0000-0002-6259-7442
- Temur Amankul* Senior lecturer, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-8734-5519>
- Almasbek Shagyrbay* Leading Researcher, PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9146-1408>
- Bidas Moldakhmet* Senior Lecturer, PhD, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID: 0000-0002-6259-7442

ЭПИСТЕМОЛОГИЯ ИСЛАМСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ПОСТПРИВЫЧНОЕ ВРЕМЯ

Е.В. Музыкаина

АННОТАЦИЯ

Современный мир переживает эпоху турбулентных перемен, избежать которые не в состоянии ни один аспект жизни человеческого общества. Религиозный аспект не является исключением, несмотря на то, что на протяжении столетий именно религия считалась той «тихой гаванью», которая можно послужить укрытием среди волн бушующего мира. Данная ситуация, в свою очередь не может не наложить соответствующий отпечаток на исследовательскую сферу. В условиях постпривычного времени, с его комплексностью, противоречиями, хаосом и мгновенными переменами, религиозоведческая работа требует применения новой эпистемологии и методологического аппарата. На примере исламских исследований в статье предлагается вариант интеграции традиционных подходов с новыми, относящимися к дисциплине «Исследования перспектив будущего». В качестве результата подобного эксперимента в статье предлагается перечень новых тем для исследователей-исламоведов и разбор вариантов сценариев будущего.

Ключевые слова: ислам, постпривычное время, исследования перспектив будущего, перспективное мышление.

Центр постпривычной политики и исследований перспектив будущего

Автор-корреспондент:
Е.В. Музыкаина,
yelena@andrews.edu

Ссылка на данную статью:
Музыкаина Е.В.
Эпистемология исламских исследований в постпривычное время // Адам әлемі. – 2024. – №2 (100). – С. 170-180

Постқалыпты заман исламтану эпистемологиясы

Аңдатпа. Қазіргі әлем адамзат қоғамының ешбір саласы айналып өтпейтін турбулентті өзгерістер дәуірін бастан кешіруде. Ғасырлар бойы турбулентті әлемнің толқындары арасында пана бола алатын «қауіпсіз баспана» дін болып саналғанына қарамастан, діни аспект ерекшелік емес. Бұл жағдай өз кезегінде ғылыми-зерттеу саласында тиісті із қалдырмауы мүмкін емес. Күрделілігімен, қайшылықтарымен, бейберекеттігімен және жылдам өзгерістерімен кейінгі әдет-ғұрыптық уақыт жағдайында дінтану зерттеуі жаңа гносеология мен әдістемелік аппаратты пайдалануды талап етеді. Мақалада исламтану үлгісін пайдалана отырып, «Болашақ перспективаларын зерттеу» пәніне қатысты дәстүрлі тәсілдер мен жаңа әдістерді біріктіру нұсқасы ұсынылған. Осындай тәжірибе нәтижесінде мақалада ислам ғұламалары үшін жаңа тақырыптардың тізімі ұсынылып, болашақта болуы мүмкін сценарийлерге талдау жасалған.

Түйін сөздер: ислам, постқалыпты заман, болашақ перспективаларын зерттеу, болашақты ойлау.

Islamic Studies Epistemology in Postnormal Times

Abstract. The modern world is experiencing an era of turbulent changes, which no aspect of human society can avoid. Religion has no way to become an exception, even though, for centuries, it was considered a “safe harbor” that can provide shelter among the waves of a turbulent world. This situation, in turn, cannot but call for reciprocal actions in the research field. In postnormal times characterized by complexity, contradictions, chaos, and instant changes, Religious Studies require the use of a new epistemology and methodological apparatus. Taking Islamic Studies as an example, the article suggests integrating traditional approaches with new ones borrowed from the Futures Studies discipline. As a result of such an experiment, the article proposes a list of new topics for Islamic Studies scholars and an analysis of possible futures scenarios, emphasizing their diversity.

Key words: Islam, Postnormal Times, Futures Studies, Futures Thinking.

Введение

Сегодня мир меняется все настойчивее и быстрее, чем это происходило с ним, когда он переступил порог XXI века. Все сложнее становится, что называется «идти в ногу со временем». И причина кроется не только в новых технологиях – ChatGPT, нейросети, LM-Nav [1], – но в самом характере перемен, которые мы переживаем. Они происходят с неимоверной скоростью, не оставляя порой времени для того, чтобы свыкнуться с ними, и повергая нас в водоворот неопределенности. Таково постпривычное время, в которое мы живем. В этом урагане непонятных, расплывчатых перспектив и горизонтов будущего самая большая опасность подстерегает тех, кто не готов к переменам, а вернее, не готов меняться вместе с ними, адаптируясь к новым, постоянно изменяющимся условиям.

Насколько сфера религии и религиозного опыта готова к подобного рода переменам? Вопрос далеко не праздный, поскольку, например, в социологии религии в последние десятилетия наблюдается рост количества теоретических подходов и направлений, представляющих религию с разных ракурсов и позиций. В результате этого складывается весьма мозаичная картина осмысления видения религии сегодня, будь то представления об ее упадке, росте или изменении. Некоторые исследователи категоризируют новые концепции в трёх парадигмах: «старой парадигме секуляризации» [2], исключающей религиозный фактор из жизни общества на долго время; «новой парадигме» [2], возвращающей религию в сферу общественного бытия; и «третьей парадигме трансформации» [3], которая утверждает социальную значимость религии, поскольку та переживает перемены и видоизменяется в процессе духовного поворота, называемого Ван дер Веером «историческим переломом» [4]. Все они появляются по мере необходимости, поскольку «старые теории больше не соответствуют реальности и им приходится либо обновляться, либо уступить место другим теориям» [5, с. 133]. Такая ситуация отсутствия привычного консенсуса подтверждает постпривычное бытие самой религии, которая сегодня все чаще противопоставляется «духовности» [6, 7].

Указанные подходы получили распространение на почве исследования европейского опыта религиозного бытия, связанного в первую очередь с христианством. Однако, мир ислама переживает не менее серьезные перемены, давно выйдя за рамки своей традиционной географической принадлежности [8]. Если раньше внимание мусульманскому миру и его представителям уделялось в основном в контексте либо исторического прошлого (коранические исследования, классическая исламская философия и ее интеллектуальное наследие, иногда архитектура и искусство периода «Золотого века» ислама), либо политического настоящего (политический ислам, исламский терроризм, исламистские группы), то сегодня ислам (в частности страны мусульманского большинства) постпривычного времени отличается своим глобальным влиянием в различных сферах жизни мирового сообщества, порой противоречивым: от предложений по урегулированию международных конфликтов [9] или поддержания их [10], до критического влияния на формирование новых стандартов мировой экономики [11]. Данная ситуация подразумевает разработку новых эпистемологических подходов в исламских исследованиях с учетом характеристик того времени, в которые они проводятся, а именно постпривычного времени. Поэтому целью настоящего исследования стало представить новые взгляды на развитие исламоведения в ракурсе быстро меняющегося, хаотичного мира, наполненного неопределенностями и противоречиями. Поскольку исламские исследования уделяют недостаточно внимания сфере будущего ислама, применения дисциплины «Исследование перспектив будущего» при обсуждении указанной темы представляется существенным научным вкладом в разработку данного направления.

Методология

Методология настоящего исследования включила в себя, в первую очередь, методологию междисциплинарного уровня, а также методы философской рефлексии, методологию частных наук и общенаучную методологию, что соответствует современным тенденциям

формирования так называемой интегральной методологии в науке. Данный подход к методологии исследования позволяет преодолевать методологический нормативизм, расширив спектр инструментов, востребованных на современном витке развития общества, создавая возможность выстраивать новый понятийный, методологический и концептуальный аппараты.

Из философской методологии в работе можно проследить такие базовые принципы и методы, как восхождение от абстрактного к конкретному, принципы развития, принцип целостности и конкретности, системности и т.д. Из междисциплинарных общенаучных методов был использован сравнительный анализ в форме сравнительно-историко-типологического анализа, позволяющий выявить сходство не связанных между собой феноменов. Из методов конкретных дисциплин был использован широко распространенный в исследованиях перспектив будущего метод сценарного планирования, а также анализ трендов и сигналов. В свою очередь, междисциплинарный подход помог углубиться в обширное исследовательское пространство, которое открывается на стыке таких дисциплин, как исламоведение, философия, исследование перспектив будущего. Благодаря междисциплинарному подходу подчеркивается особая исследовательская чувствительность к изменениям образцов исследования, доказательства, обоснования, наращивать круг объясняемых эмпирических фактов.

Ислам и постпривычное время. Новый взгляд на традицию

Объяснительные теории современности часто оперируют такими понятиями как постмодерн, пост-постмодерн, VUCA-мир [12], мир-BANI [13] и т.д. в определении характеристик мира, в котором мы живем. Помогая в определенной степени понять происходящее вокруг нас, они, тем не менее не дают представления о том, куда этот мир движется и как можно справляться с тем, что в нем происходит. Данный недостаток, на наш взгляд, смогла избежать теория постпривычного времени, предложенная современным исламским мыслителем

Зияуддином Сардаром. Рассмотрим ее основные положения, насколько это возможно в рамках данной статьи.

Постпривычное, как концепция, первоначально было предложено Сильвио Фунтовичем и Джерри Равецом [14]. Они заметили исследованием математики рисков и обратили внимание на изменения, происходящие в науке, которая традиционно основывалась на фактах и эмпирических данных, приводивших к истинным выводам. Но учение заметили, что теперь это поле было отмечено большой неопределенностью. А вместе с изменениями в финансировании, коммерциализацией науки, обеспокоенностью общества по поводу развития научных направлений и сложными вопросами безопасности, - все это означало, что наука больше не функционировала «привычным» образом. Поэтому Равец и Фунтович вынуждены были сделать следующий вывод: «Всякий раз, когда возникает вопрос, связанный с правилами и нормами, затрагивающими науку, мы обнаруживаем, что факты неопределенны, комплексность является нормой, ценности спорны, ставки высоки, решения срочны и существует реальная опасность того, что антропогенные риски выйдут из-под контроля» [15, p. 642].

Однако только после того, как Зияуддин Сардар опубликовал свою ключевую статью «Welcome to Postnormal Times» [16], концепция постпривычного времени (ППВ) была официально определена как новая теоретическая область. Сардар охарактеризовал ППВ как «промежуточный период, когда умирают старые ортодоксии, новые еще не родились, и, кажется, что очень немного имеет смысл» [16, p. 435]. Как мы там оказались? Тот факт, что скорость перемен в наше время ускоряется, напрямую связано с этим, а также наша способность общаться с миллионами людей со скоростью света, что происходит благодаря социальным сетям. Мы живем в глобализованном мире, который взаимосвязан и взаимозависим во многих отношениях. Новости и информация, а также злоупотребления ими и дезинформация распространяются с поразительной скоростью. И мы готовы действовать и взаимодействовать на их основе мгновенно.

Все эти взаимосвязи, действия и взаимодействия на всех уровнях, от локального до глобального, в каждый момент нашей жизни, постоянно и беспрочно порождают изменения, которых мы раньше не видели и не испытывали. Вот эти изменения и называются постпривычными. Они являются прямым продуктом скорости, с которой происходят перемены; глобального размаха этих перемен; того факта, что эти изменения могут снизойти в своем масштабе до индивидуального уровня; и часто они демонстрируют одновременность. Скорость-размах-масштаб-одновременность определяют динамику, которая порождает постпривычные изменения.

Постпривычные изменения не обязательно приводят к постпривычному феномену как таковому. Но во взаимосвязанном и глобализованном мире, с бесконечным количеством легитимных и нелегитимных точек соприкосновения, множественностью перспектив и многочисленными взаимодействующими элементами с нелинейными отношениями, они выдвигают противоречия на первый план и увеличивают комплексность систем. Теперь система в целом представ-

ляет собой нечто большее, чем простую сумму ее частей и составляющих. Она обладает свойством эмерджентности, то есть ее нельзя анализировать по частям, а можно понять только в полном, совокупном виде. Кроме того, ее взаимодействующие компоненты отличаются способностью к самоорганизации, создавая новые модели и структуры. Комплексность и противоречия затем порождают виток положительной обратной связи, ведущие к хаосу. Именно когда все три компонента – комплексность, противоречия и хаос – объединяются, возникает постпривычный феномен.

Оба набора характеристик, первый, включающий скорость-размах-масштаб-одновременность (speed-scale-simultaneity: 4Ss), и второй комплексность-противоречия-хаос (complexity-contradictions-chaos: 3Cs) составляют основные столпы теории постпривычного времени.

Предвосхищая вопрос об отождествлении ППВ с тем, что большинству известно гораздо лучше – с постмодерном, хотелось бы привести сравнительную таблицу, составленную на основании работы Лайана Майи (17, p. 72-73):

Таблица 1- Сравнение характеристик постмодерна и постпривычного времени

	Постмодерн	Постпривычное время
1.	Философский проект	Теория изменений
2.	Основная проблема – истина отсутствует	Основная проблема – перемены и то, как они изменяются
3.	Уничтожение «Великих нарративов»	«Великие нарративы» нельзя игнорировать; они глубоко укоренены и вызывают столкновения, конфликты и разногласия вокруг
4.	Различие между образом и реальностью, реальностью и образом исчезло.	Критически дифференцирует и различает 'я', «сфабрикованное поле привычности» и реальность; проводит различие между воспринимаемыми и реальными изменениями
5.	Стремление дать право голоса Другому, но на собственных условиях постмодерна	Продвижение полилога: собственная история, религии и мировоззрение Другого имеют вес и свой смысл
6.	Доминирующие эмоции ирония, насмешки, сомнения и цинизм (Салмана Рушди. <i>Сатанинские стихи</i>)	Доминирующие эмоции неуверенность, незнание, поиск смысла (Дж. Уиллоу Уилсон. <i>Алиф-неведимка</i>)
7.	Ни цели, ни средства не нуждаются в моральном оправдании; люди лишены совести	В основе решения проблем лежат «древние моральные ценности»
8.	Представляет собой конечную цель человечества	Является переходным периодом между «уже нет» и «еще нет».

Таким образом, мы видим существенное отличие именно в эпистемологической направленности двух срав-

ниваемых феноменов.

Расширить данное сравнение хотелось бы с помощью уже не философско-по-

знавательных примеров, а практически направленных, так сказать, материальных артефактов, порожденных эпохой. Они предложены Сардаром в его статье «Постпривычные артефакты» [18, р. 193-200], где наряду с постмодерном он проводит сравнение с классическим периодом и эпохой модерна. Отмечая, что эти периоды могут пересекаться, он тем не менее подчеркивает разницу между ними. Сардар дает своего рода предварительное заключение, поскольку мы находимся только на начальной стадии ППВ, т.е. сами живем в нем. Поэтому в данной ситуации сложно проводить четкое разграничение и быть объективными. Это скорее описание проживаемого процесса, и чем он может отличаться от предыдущих. В целях данного исследования, приведем лишь некоторые постпривычные артефакты, предлагаемые Сардаром в сравнении с другими эпохами, которое человечество уже пережило:

Смысл

Классика: «Я мыслю, следовательно, я существую».

Модерн: «Я развиваюсь, следовательно, я существую»

Постмодерн: «Я покупаю, следовательно, я существую».

Постпривычность: «Я делюсь, следовательно, я существую».

Истина

Классика: монолитна.

Модерн: монолитна.

Постмодерн: относительно и множественна.

Постпривычность: противоречива.

Идентичность

Классика: «Я — традиция и культура».

Модерн: «Я — наука и технологии».

Постмодерн: «Я — то, что я покупаю».

Постпривычность: «Я — моя страница на Facebook».

Знание

Классика: проведение обоснованного исследования...

Модерн: ...ставшего возможным благодаря научному прогрессу и развитию.

Постмодерн: социально сконструировано и относительно, Википедия.

Постпривычность: «расширенные факты», заложенные в неопределенности и незнании.

«Божество»

Классика: «Бог везде и во всем».

Модерн: «богом является Истина» (ранний модерн); «Бог мертв» (поздний модерн).

Постмодерн: «бог — это машина» или «бог — это я».

Постпривычность: «богом является невежество».

Религия (роль)

Классика: религия объясняет мир.

Модерн: религия помогает нам понять мир.

Постмодерн: религия была ложью; либеральный секуляризм — новая теория спасения.

Постпривычность: религия — неопределенный феномен, поэтому должна быть открыта для множественных интерпретаций и стать комплексной.

Терроризм

Классика: городские банды, терроризм во имя независимости («Битва за Алжир»).

Модерн: локальный, с конкретными целями (ИРА, баскские сепаратисты).

Постмодерн: глобальный, террористы-смертники, негосударственные субъекты (Аль-Каида).

Постпривычность: глобальный, взаимосвязанный, с привлечением социальных сетей, территориально ориентирован («Исламское государство Ирака и Леванта» (ИГИЛ), Талибан, Боко Харам).

Рассматривая все это разнообразие, больше похожее на бесконечный набор частей мозаичного панно, которое необходимо собрать, невольно возникает вопрос: «Что все это значит для ислама? Как постпривычное время и ислам взаимодействуют?» Очевидно, что исследовательская работа в области исламских исследований должна строиться на новой основе. И в качестве нового инструментария хочется предложить методологию «Исследований перспектив будущего» (futures studies), успешно зарекомендовавшую себя во многих областях как практического, так и исследовательского направления [19, 20, 21].

Начнем с того, что сегодняшний исламский дискурс по большей части посвящен прошлому и в какой-то мере настоящему. Но в условиях повышенной неопределенности он должно включать в себя и будущее. Есть два способа сделать это. Традиционный вариант — включать в заголовки повествований

слово «будущее». Тому есть ряд примеров работ известных исследователей в области ислама:

- Реза Аслан. Нет бога, кроме Бога: истоки, эволюция и будущее ислама (Reza Aslan. No God but God: The Origins, Evolution and Future of Islam) [21, 22]

- Тарик Рамадан. Мусульмане Запада и будущее ислама (Tariq Ramadan. Western Muslims and The Future of Islam) [23]

- Джон Эспозито. Будущее ислама (John Esposito. The Future of Islam) [24].

Однако термин «будущее» здесь является скорее временным приложением, чем признанием того, что исследования перспектив будущего (futures studies) являются развитой и сложной академической областью изучения, имеющей собственный терминологический аппарат, инструментарий и теоретические изложения [25]. Всемирная федерация исследований перспектив будущего, давая определение данной дисциплине говорит, что это «искусство и наука, в которой особое внимание уделяется воображению и творчеству при создании различных возможных вариантов будущего. Ее основная цель — выявить и освоить сложные причинно-следственные связи посредством концептуализации, системного подхода и циклов обратной связи, что в конечном итоге обеспечивает инновации в социальной и технологической областях» [26].

Применение дисциплины под названием «Исследования перспектив будущего» требуют наличие у исследователя «осознанности перспектив» (futures consciousness), под которой понимается «оценка ускоряющихся перемен, осознание потенциалов и ловушек, которые могут скрыться за горизонтом в не столь отдаленном будущем, и приверженность формированию желаемого будущего» [27, р. 330]. Но наше будущее формируется нашим прошлым и настоящим. Поэтому необходимо критически оценить состояние этих двух парадигм в исследовании ислама на текущий момент, а также то, какое влияние они могут оказать на выстраивание вариантов будущего.

Значение прошлого

Рассматривая прошлое ислама и историю мусульман критическим взглядом,

можно увидеть, что они полны идей, которые скорее закрывают, чем открывают двери будущего для выявления альтернативных потенциалов и возможностей. Приведем лишь несколько примеров:

- широко распространенное среди рядовых мусульман и исламских теологов ряда направлений представление о том, что совершенное общество существовало во времена Пророка Мухаммада и праведных халифов;

- Имеющее повсеместное хождение идея, что «ислам – это самодостаточный образ жизни», и он дает ответы на все вопросы;

- Теологический посыл, что двери иджитхада закрыты; и наконец,

- Восприятие шариата исключительно как повелений божественного происхождения.

Глядя на эти, далеко не исчерпывающие весь список, примеры, можно заключить, что мусульманские сообщества живут историей, а не творят ее. Поэтому Сардар и говорит, что «никакой прогресс невозможен, если считается, что весь прогресс уже закончился в прошлом» (28, р. 312).

Однако, чтобы быть до конца честными, необходимо также отметить, что в истории ислама существовали идеи, ориентированные на будущее, которые могут помочь не только мусульманским сообществам и исламоведам переосмыслить настоящее, тем самым переосмыслить роль ислама в ППВ. Например:

1) Мединская конституция (622 г.н.э.) – документ, направленный на построение инклюзивного общества, где ко всем относятся одинаково на основе закона и не ссылаются на какую-либо другую внесудебную власть.

2) Худайбийское соглашение (628 г.н.э.) – модель компромисса, демонстрирующая, что он необходимо, хотя это может быть болезненным, и даже может подрвать ваши заветные убеждения. Однако он жизненно важен для формирования более продуктивного будущего. Главным инструментом в повседневной деятельности должна быть дипломатия, а не танки и ракеты.

3) Всеобщая амнистия в Мекке после ее завоевания мусульманами в 630 году – представляет собой урок прощения, урок из жизни пророка Мухаммада, ко-

торый указывает на важность моральных ценностей для будущего.

Сардар отмечает, что «Таким образом, прошлое играет важную роль в будущем. Но прошлое, состоящее из преклонения перед людьми ушедшей эпохи, перед предметами, достойными разве что музея, и идеями, не имеющими современной ценности, не улучшает жизнь – оно ведёт нас назад, а не вперёд. Традиции – важная составляющая нашей идентичности. Но традиция также может стать токсичной, жизнеотрицающей силой, убивающей инновации и критическое мышление. Действительно, традиции остаются традициями только в том случае, если они меняются; в противном случае они превращаются в окаменелые обычаи, которые душат и высасывают жизнь из живой культуры» [28, p. 318].

В поисках места для настоящего

Рассуждая о настоящем, нам следует помнить, что оно не статично, поскольку изменения в ППВ происходят мгновенно. Сардар выделяет пять конкретных элементов нашего настоящего, которые нам следует учитывать при формировании устойчивого будущего [28, p. 320-323]:

1) Мы живем в глобализованном мире: он взаимосвязан, не имеет границ, ни что в нем не существует изолированно, говорим ли мы о странах или проблемах, которые становятся глобальными;

2) Проблемы, с которыми мы сталкиваемся, комплексны, поэтому простых решений для них не существует;

3) Мы постоянно находимся на грани хаоса, который начинается с небольших возмущений – эмоций, волнений. бес-

покойств, – но быстро приобретает глобальные масштабы.

4) Настоящее полно противоречий, которые являются естественным продуктом комплексного, переплетающегося мира с бесчисленным количеством конкурирующих интересов и идеологий;

5) Неопределенность – это норма. В обычное время неопределенности невелики и ими можно управлять, но в ППВ неопределенность занимает центральное место, и ничто не может быть описано с уверенностью.

Итак, настоящее изменчиво, подвижно, комплексно, противоречиво и полно неопределенностей. Все это будет оказывать влияние на формирование будущего.

Задумываясь о перспективах будущего

Основой любого исследования перспектив будущего (ИПБ) является анализ трендов. Под трендом в ИПБ понимается мера изменений, заметное преобразование, как правило, в сторону роста, в течение определенного периода времени в конкретных условиях [29]. Среди трендов исламского мира сегодня можно выделить следующие [30, с. 31-170]: рост народонаселения, критическое изменение климата и окружающей среды, рост миграции и числа беженцев, распространение авторитарных форм правления, рост вооруженных конфликтов и террористических актов, гендерное неравенство, нехватка медицинского обслуживания, рост исламофобии и выступлений ультраправых и многое другое. Если нынешние тенденции сохранятся, – а с большинством из них именно это

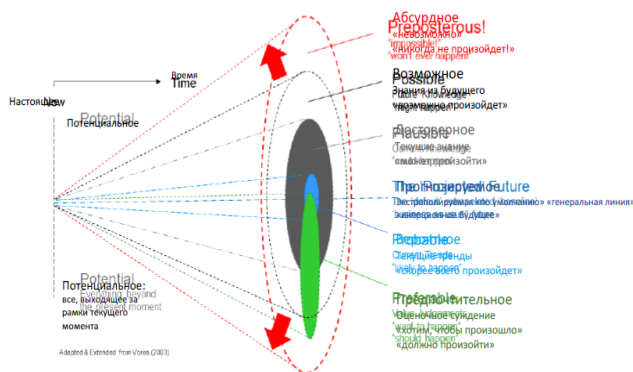

Рисунок 1 - Конус вариантов будущего Джозефа Вороса

и произойдет, – то что это означает для будущего, скажем, академической науки, в частности – исламоведения?

Для того, чтобы ответить на этот вопрос, в первую очередь необходимо понять, что дисциплина «Исследования перспектив будущего» подразумевает множественность вариантов будущего, что хорошо отражается в известном «Конусе перспектив будущего Вороса» [31].

- Потенциальное будущее определяет все, что находится за пределами настоящего момента. Оно исходит из предположения, что будущее не определено и «открыто», что, скорее всего, является основной аксиомой изучения перспектив будущего.

- Прогнозируемое будущее: только оно возникает в единственном числе, потому что это будущее экстраполирует продолжение тенденций прошлого, проходящих через период настоящего. Это то будущее, которое можно рассматривать как «наиболее вероятное» из вероятных перспектив будущего.

- Вероятные варианты будущего вырастают из анализа текущих трендов.

- Достоверные варианты будущего «могут» произойти, основываясь на нашем современном понимании того, как устроен мир (физические законы, социальные процессы и т. д.).

- Возможные перспективы будущего «возможны» в результате получения определенных знаний в будущем, которыми мы пока не обладаем, но в свете развития науки и техники можем когда-нибудь получить.

- Абсурдные перспективы будущего могут быть описаны как «нелепые», «невозможные» или «невероятные». Данная категория представляет собой слияние «Второго закона» Артура К. Кларка («способ открыть пределы возможного - выйти за пределы невозможного» [32, р. 2]) и Второго закона Джеймса А. Дейтора («любая полезная идея о будущем должна казаться нелепой» [33]).

- Предпочтительные варианты будущего возникают из наших устремлений и предпочтений того, каким мы хотим видеть будущее. Это нормативно-ценностные суждения, которые противостоят познавательным, описанным выше. В то же время возникает противоположная группа: нежелательное бу-

дущее, которое, по нашему мнению, не должно произойти и которому нельзя позволить произойти.

Поэтому, исходя из приведенного выше перечня вариантов будущего – который в современной практике футурологов является далеко не полным – развитие академических исламоведческих исследований может пойти в разных направлениях. Возьмем для примера варианты формирования исследовательских тем: в каком направлении они могут развиваться?

Вариант, соответствующий «прогнозируемому будущему», скорее всего укажет нам на то, что в будущем список может остаться неизменным и включать в себя вопросы, касающиеся в основном авторитарных режимов в исламском мире, неравенства, угнетения, сектантских разногласий, социальной розни и насилия, которые наблюдаются сегодня в мусульманских обществах. Но в будущем все это перейдет на новый уровень, формируя тем самым собой «расширенное настоящее» или «вероятное будущее».

Однако призма «исследований перспектив будущего» высвечивает, что кроме трендов для формирования более адекватных и возможных вариантов будущего необходимо принимать во внимание еще и сигналы или так называемые «назревающие проблемы/возможности», которыми исламский мир также не обделен [30, с. 181-290]. Под назревающими проблемами/возможностями понимаются события, которые еще не получили широкого освещения и принятия, но которые могут оказать серьезное влияние – как положительное, так и отрицательное – на формирование вариантов будущего [34]. Поэтому, объединяя текущие тренды и сигналы на будущее, список исследовательских проектов в исламоведении может выглядеть следующим образом, затрагивая как уже существующие аспекты, но в новом ракурсе, так и предлагая совершенно новые:

- «Почему исламские ценности несут с собой угнетение, дискриминацию и насилие в мусульманских сообществах?»

- «Ислам и система “Зеленого халифата” в решении экологических проблем»

- «От супермена до человека, борющегося с трудностями. В поисках настоящего Мухаммеда»

- «Шариат: роль человека в Божьем даре»

- «Глобализация: должны ли мусульмане действовать с точки зрения веры или этики?»

- «Является ли ислам единственной истиной?»

- «Новая государственность мусульманских беженцев»

- «Потерянное мусульманское поколение: будущее молодежи конфликтов и военных зон»

- «Прорыв китайских мусульман»

- «Дубай как новая столица мира»

- «Смарт-ислам»

- «Империя ДАИШ наносит ответный удар: нанотехнологии на службе экстремистов»

- «Мусульманская исламофобия»

Конечно, подобного рода новые темы на первый взгляд могут показаться шокирующими, поскольку не вписываются в нашу существующую сегодня когнитивную схему. Однако при их критическом и вдумчивом изучении ученые могут внести вклад не только в дальнейшее развитие мусульманского, но и в мирового сообщества и построение желаемого будущего. Один из вероятных его сценариев хочется предложить прямо сейчас.

Вероятное предпочтительное будущее:

Исламский мир свободен от сектантства и междоусобиц, насилия и террора, пыток и жестокости, где дети могут расти здоровыми и процветающими и где общество находится в мире с самим собой. Люди живут в мире и взаимном уважении как с представителями разного вероисповедания, так и с неверующими. Раса, пол и убеждения каждого имеют равный статус в обществе, а к пожилым людям и инвалидам относятся с уважением и почтением. Все, богатые или бедные, правители и управляемые, мужчины и женщины, равны перед законом, и богатство не накапливается в руках избранной элиты. Инакомыслие и критика не просто терпят, но и поощряются, плюрализм и многообразие признаются и активно поддерживаются.

Заключение

Подводя итоги, отметим, что постривычное время накладывает свой отпечаток на многие аспекты развития

современного общества, в том числе и на религиозную сферу бытия. Ислам не является исключением и переживает бурные процессы перемен, которые должны найти свое отражение в исследовательской науке. В условиях неопределенности требуется новый эпистемологический аппарат, который поможет не только справляться с когнитивным диссонансом, возникающим в условиях гносеологической турбулентности из-за небывалых потрясений, происходящих во взаимопереплетенном, противоречивом и хаотичном мире. Нужны новые методы, помогающие двигаться вперед в этом океане постпривычных феноменов.

В нашем исследовании был предложен такой новый подход с использованием дисциплины «Исследование перспектив будущего», чей специфический аппарат помогает представлять возможные и вероятные варианты развития событий. Основное внимание было уделено тому, как при использовании контекста ИПБ может измениться сама тематика исследовательской работы в сфере ислама, насколько разнообразной она может стать, уйдя от традиционного узкого перечня тем, связанных лиду с прошлым исламской цивилизации, либо с настоящим. При этом, фактор, который может в будущем стать перспективной темой исследования – сами исламоведы. Насколько может быть серьезным их влияние как исследователей, вовлеченных в процесс, на разрабатываемые темы? Как они могут относиться – положительно или отрицательно – к открывающимся возможностям? Чувствуют ли они себя активными участниками или обреченными жертвами системы? Ответы на эти вопросы помогут сформировать картину будущего исламоведения, которое можно постараться смоделировать.

И среди возможных вариантов будущего важно выделить то, которое выглядит для нас самым привлекательным, которое мы можем назвать «предпочтительным». Ориентируясь на него уже сегодня, можно и нужно проводить изменения в исследовательской среде. Чего мы хотим избежать? Влияние чего необходимо минимизировать? Что мы не хотим видеть в нашем будущем? Ответом на эти вопросы должны стать действия,

способные приблизить предпочитаемую нами грядущую действительность.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках финансирования КН МНВО РК (Грант BR21882428 «Влияние и перспективы ислама как духовно-культурного, политического, социального явления в постнормальные времена: опыт стран Ближнего Востока и Центральной Азии»)

Список литературы

1 Shah D., Osinski B., Ichter B. & Levine S. LM-Nav: Robotic Navigation with Large Pre-Trained Models of Language, Vision, and Action. Cornell University. – 2022 // [Electronic source] URL: <https://arxiv.org/abs/2207.04429> (Accessed 21.06.2024).

2 Warner R. S. Work in progress toward a new paradigm for the sociological study of religion in the United States // *American Journal of Sociology*. – 1994. – №98. – P. 1044–1093.

3 Heelas P., Woodhead L. The spiritual revolution: Why religion is giving way to spirituality. – Oxford, UK, Blackwell, 2005.

4 Van der Veer P. Spirituality in modern society // *Social Research*. – 2009. – №76(4). – P. 1097–1120.

5 Rutkevich Ye.D. Religiya v global'nom prostranstve: podkhody, opredeleniya, problemy v zapadnoy sotsiologii [Religion in the global space: approaches, definitions, problems in Western sociology] // *Vestnik Instituta sotsiologii*. – 2017. – №1(8). – S. 132–161. (in Russ)

6 Assessing spirituality in a diverse world. – Switzerland: Springer, 2021.

7 Rutkevich Ye.D. «Sotsiologiya dukhovnosti»: problemy stanovleniya ["Sociology of spirituality": problems of formation] // *Vestnik Instituta sotsiologii*. – 2014. – № 9. – S. 36–65. (in Russ)

8 Jenkins Ph. The God's Continent: Christianity, Islam, and Europe's Religious Crisis. – Oxford University Press, 2007.

9 Robertson N. Saudi's MBS wants more than peace at his Ukraine summit // *CNN*. 10 August 2023 // [Electronic source] URL: <https://edition.cnn.com/2023/08/04/middleeast/saudi-ukraine-peace-forum-mime-intl/index.html> (Accessed 20.06.2024).

10 Avdaliani E. Iran and Russia Enter A New Level of Military Cooperation // *Stimson*. 6 March 2024 // [Electronic source] URL: <https://www.stimson.org/2024/iran-and-russia-enter-a-new-level-of-military-cooperation/> (Accessed 20.06.2024).

11 Tran H. Is the end of the petrodollar near? // *The Atlantic Council*. 20 June 2024 // [Electronic source] URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/econographics/is-the-end-of-the-petrodollar-near/> (Accessed

18.06.2024).

12 Bennett N. & Lemoine J.G. What VUCA really means for you // *Harvard business review*. – 2014 №92 // [Electronic source] URL: https://www.researchgate.net/publication/263926940_What_VUCA_really_means_for_you (Accessed 18.06.2024).

13 Shrimpron M. BANI: What is it and how can it help us? // *The IMPACT*. 23 October 2023 // [Electronic source] URL: <https://www.impactinternational.com/insights/bani-what-it-and-how-can-it-help-us#:~:text=In%20response%20to%20this%20need,non%2Dlinear%2C%20and%20incomprehensible> (Accessed 18.06.2024).

14 Funtowicz S. O., & Ravetz J. R. Science for the post-normal age // *Futures*. – 1993. – № 25(7). – P. 739–755.

15 Funtowicz S. O., & Ravetz J. R. Post-normal, science: an insight now maturing // *Futures*. – 1999. – №31(7). – P. 641–646.

16 Sardar Z. Welcome to postnormal times // *Futures*. – 2010. – №42(5). – P. 435–444.

17 Mayo L. Manufactured Worldviews and the Shifting Landscape of Digital Knowledge. // *Emerging epistemologies: The Changing Fabric of Knowledge in Postnormal Times*. – International Institute of Islamic Thought, and Centre for Postnormal Policy & Future Studies, 2022. – P. 65–83.

18 Saradar Z. Postnormal Artifacts // *The Postnormal Times Reader*. IIIT & CPPFS, 2019. – P. 187–220.

19 Marien M. Futures studies in the 21st century: a reality-based view // *Futures*. – 2002. – №34(3–4). – P. 261–281.

20 Duin P. A. Qualitative futures research for innovation. – Eburon Uitgeverij BV, 2006.

21 Bishop P., Hines A. Teaching about the future. – Palgrave Macmillan, Houndsmill, 2012.

22 Aslan R. Net boga, krome Boga: istoki, evolyutsiya i budushcheye islama [There is no god but God: the origins, evolution and future of Islam]. – M.: Azbuka, 2019. – 480 c. (in Russ)

23 Aslan R. No God but God: The Origins, Evolution and Future of Islam. – London, William Heinemann, 2005.

24 Ramadan T. Western Muslims and The Future of Islam. – Oxford, Oxford University Press, 2004.

25 Esposito J. The Future of Islam. – Oxford, Oxford University Press, 2010.

26 Dator J. A. Advancing futures: futures studies in higher education. – Westport, Conn.: Praeger, 2002.

27 What is Futures Studies? // Official web-site World Futures Studies Federation // [Electronic source] URL: <https://wfsf.org/about-futures-studies/> (Accessed 21.06.2024)

28 Saradar Z. Islamic Futures // *The Postnormal Times Reader*. IIIT & CPPFS, 2019. – P. 318.

29 Saritas O. & Smith J. The Big Picture – trends, drivers, wild cards, discontinuities and

weak signals // Futures. – 2011. №43(3). – P. 292-312.

30 Sardar Z., Serra Dzh, Dzhordan S. Musul'manskiye soobshchestva v postprivychnoye vremya: forsayt dlya trendov, nazrevayushchikh problem i stsenariyev [Musul'manskiye soobshchestva v postprivychnoye vremya: forsayt dlya trendov, nazrevayushchikh problem i stsenariyev]. – SPb.: Peterburgskoye Vostokovedeniye, 2021. – 344 с. (in Russ)

31 Voros J. The Futures Cone, use and history // The Voroscope. // [Electronic source] URL: <https://thevoroscope.com/2017/02/24/>

the-futures-cone-use-and-history/ (Accessed 21.06.2024).

32 Clarke A.C. Profiles of the future: An inquiry into the limits of the possible. – London, Millennium edn, Orion Books, 2000.

33 Dator J.A. Foreword, in R.A. Slaughter S. Inayatullah & J.M. Ramos (eds). The knowledge base of futures studies. Professional CD-ROM edn. – Australia, Foresight International, Brisbane, 2005.

34 Dator J. Emerging Issues Analysis: Because of Graham Molitor // World Futures Review. – 2018. №10(1). – P. 5–10.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Елена Валентиновна Музыкаина

научный сотрудник, доктор исламоведения (PhD), кандидат философских наук, Центр постпривычной политики и исследований перспектив будущего, Алматы, Казахстан, e-mail: yelena@andrews.edu, ORCID ID 0000-0003-3206-0799

Елена Валентиновна Музыкаина

ғылыми қызметкер, философия ғылымдарының кандидаты, Постқалыпты саясат және болашақ перспективаларын зерттеу орталығы, Алматы, Қазақстан, e-mail: yelena@andrews.edu, ORCID ID 0000-0003-3206-0799

Yelena Muzykina

Fellow, PhD Islamic Studies, Candidate of Science in Social Philosophy, Centre for Postnormal Policy and Futures Studies. Almaty, Kazakhstan, email: yelena@andrews.edu, ORCID ID 0000-0003-3206-0799

АДАМ ӘЛЕМІ

Жылына төрт рет шығады

Издается четыре раза в год

Редакция мекен-жайы:

050010,
Алматы қаласы,
Шевченко көшесі, 28
ҚР ҒЖБМ ҒК «Философия,
саясаттану және дінтану
институты» ШЖҚ РМК

Адрес редакции:

050010,
город Алматы,
улица Шевченко, 28
РГП на ПХВ «Институт философии,
политологии и религиоведения»
КН МНВО РК

Меншік иесі: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты»
шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік
кәсіпорны (Алматы қ.)

Собственник: Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного
ведения «Институт философии, политологии и религиоведения»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования
Республики Казахстан (г. Алматы)

*Басылып отырған материал
авторларының көзқарасымен редакция
алқасының пікірі сәйкес келмеуі мүмкін.*

*Мнение редакционной коллегии
может не совпадать с точкой зрения
авторов публикуемых материалов.*

*Журналда жарияланған
материалдардың, деректердің,
айғақтардың, тәсімдердің, сандық
көрсеткіштердің, жарнамалардың
растығы авторлардың жауапкершілігінде.*

*За достоверность публикуемых
в журнале материалов, сведений,
фактов, схем, цифровых данных,
рекламы ответственность несет
авторы.*

*Журналдағы деректерді
пайдаланғанда туннұсқаға сілтеме
жасау міндетті.*

*При использовании материалов,
опубликованных в журнале, ссылка на
источник обязательна.*

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова** Дизайн и верстка

Теруге 19.06.2024 ж. берілді. Басуға 25.06.2024 ж. қол қойылды.
Таралым 500 дана. Форматы 70x1001/16. Есепті баспа табағы 11,25.
Тапсырыс № 80.

ТОО «Quick Print» баспада басылып шығарылды.
Алматы қ., Төле би көшесі, 113/75.

Сдано в набор 19.06.2024 г. Подписано в печать 25.06.2024 г.
Тираж 500 экз. Формат 70x1001/16. Уч. изд. л. 11,25.
Заказ № 80.

ТОО «Quick Print» баспада басылып шығарылды.
Алматы қ., Төле би көшесі, 113/75.